

Низами Чәфәров

ӘРҮЗҮМДӘН ВАГИФӘ
ГӘВҮД

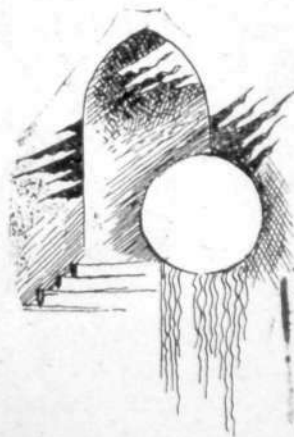

Ш5
4-77
Низами Чэфэров

1991
161

**ФУЗУЛИДАН
ВАГИФЭ
ГЭДЭР**

60141

АРХИВ

КОНТРОЛЬНИЙ
ЭКЗЕМПЛЯР

59993

Азербайджанская
Республиканская
Библиотека
им. М. Ф. Ахундова

БАКЫ
ЖАЗЫЧЫ
1991

Ш 5(2=Аз)

С(Аз)2
Ч 77

Редактору
МУСА АХУНДОВ

АЗƏРБАЈЧАН

Тарихи- културоложи мулаһизэләр

Атамын əзиз хатирəсинə
итһаф едирəm
*Ел билдир ки, сən мəнимсən,
Турдум, јувам, мəскəнимсən...*

(С. Вурғун)

1.

Милли мэдəнијјət, милли тəфəккүр вə милли мөвчудлуг,—бунларын диалектик мүнəсибəти милли характери верир;

милли мөвчудлуг милли характерин мадди əсасыдыр—бу анлајышда халгын тарих сəһнəсинə кəлиши, чоғрафи локаллашмасы, јердəјишмэлəri, мəскунлашмалар... ифадə олунур;

милли тəфəккүр милли характерин потенцијасыдыр—бу анлајышда халгын јарадычылыг имканы ифадə олунур;

милли мэдəнијјət исə милли характерин билаваситə кəстəричисидир—бу анлајышда халгын бүтүн тарихи боју јаратдығы нə варса һамысы ифадə олунур.

Азəрбајчан милли мэдəнијјəти, Азəрбајчан милли тəфəккүрү вə Азəрбајчан милли мөвчудлугу,—Азəрбајчан милли характери бу анлајышларын ишығында ајдын көрүнүр...

2.

Эн гәдим Азәрбајчан мәдәнијјәтинин типолокијасы археоложи тәдгигатлар әсасында мүәјјән олунар,—әлбәттә, һәм мадди, һәм дә мә'нәви мәдәнијјәтин өз археолокијасы вар; мадди археолокија кәстәрир ки, Азәрбајчан халгы эн гәдим дөврләрдән бүтүн мадди-мәдәни варлығы илә индики Азәрбајчан әразисинә бағлыдыр,—мә'нәви археолокија—фолклоршүнаслыг да ејни һәгигәти тәсдиг едир: илкин орта әсрләрдә формалашмыш (лакин чох-чох гәдим дөврләрин дүнјакөрүшүнү дашыјан) «Китаби-Дәдә Горгуд» гәдим Азәрбајчан мәдәнијјәтинин факты кими универсал мәзмуна маликдир, бурада һәм елми, һәм дә әдәби-бәди тәфәккүр әкс олунар (Т. Начыјев, С. Әлијаров, К. Вәлијев). «Китаби-Дәдә Горгуд»да азәрбајчанлылыг (етикасындан тутмуш естетикасына гәдәр) үмүмтүрк контексти илә бирликдә тәгдим едилдир,—бурада бир нечә мин илин тәфәккүр енержиси тарихи әлагәләнмә ганунаујғунлуғу илә сүхурлашыр... Беләликлә, милли характерин етимоложи әсасы мәдәнијјәтин археоложи гәдимлијиндән гојулур; әлбәттә, сонрақы дөврләр әрзиндә бир сыра һалларда әсаслы тәбәдүлатлар да баш верир (мәсәлән, XI—XII әсрләрдә), лакин интибаһ дөврүндә (халгын өзүнәгајыдышы күчләнәндә) мәһз һәмин етимоложи кејфијјәтә истинад олунар.

Гәдим Азәрбајчан мәдәнијјәтинин мәнбәләри диференсиал мәнбәләрдир; о мә'нада ки, мәсәлән, ағузнамә мөвзусунун үмүмтүрк кејфијјәти «Китаби-Дәдә Горгуд»дақы азәрбајчанлылығы истисна етмир,—үмүмтүрк кејфијјәти исә јалныз кенезислә бағлы дејил (лакин, шүбһәсиз, бу, әсасдыр), түрк рекионундақы тарихи контактлар һәмин кејфијјәтин функционаллығыны горујур. III—V әсрләрдә үмүмхалг Азәрбајчан дили формалашыр,—бу просес түрк тајфа дилләринин (биринчи нөв-

бәдә фолклор дилинин) мәркәзләшмәси һесабына кедир; VII, XI әсрләрдә Азәрбајчана кәлән түрк тајфалары артыг мүхтәлиф тајфаларла (јахуд тајфа бирликләри илә дејил) мүәјјәнләшмиш халг мөвчудлуғу (вә онун дили) илә гаршылашырлар,—кәлмә мәдәнијјәтин гоһум јерли мәдәнијјәтдә еһтивасы тәдричән кедир...

Вә Азәрбајчан әрәбләрин гаршысына нормалашмыш (чоғрафи мүәјјәнлији олан) халг мәдәнијјәти илә чыхыр...

3.

XI—XII әсрләр мүсәлман мәдәнијјәтинин тәшәккүрүндә үмүмән түрк тәфәккүрү кими Азәрбајчан тәфәккүрү дә иштирак едир, лакин мүсәлман мәдәнијјәтиндә бүтүнлүклә реаллаша билмир; бир тәрәфдә хәмсәләр, диқәр тәрәфдә оғузнамәләр јараныб јайылыр. Шүбһәсиз, Азәрбајчан тәфәккүрү нә гәдәр диференсиал һадисә олса да, мүсәлман мәдәнијјәтинә өзүнүн үмүмтүрк контексти илә чыхыр... Мүсәлман мәдәнијјәти рекионал мәдәнијјәт иди; әсасән, әрәб, фарс вә түрк компонентләриндән ибарәт олса да, Шумер дөврүндән е'тибарән бу вә ја диқәр рекионда локаллашан үмүмшәрг мәдәнијјәти типолокијасынын тарихи (вә бир сыра һалларда еклектик) давамы кими мејдана кәлмишди, бир нечә мин иллик варислик әлагәси варды. Бизанс васитәси илә антик мәдәнијјәт онун әлинин алтында иди,—о мәдәнијјәти ки, христианлыг Гәрбдә артыг торпаға тапшырмышды, һәмин мәдәнијјәт Шәргдә мүсәлман «интибаһынын» фактурасына дахил иди; XII әсрдә Н. Кәнчәви әрәб, фарс шаирләриндән даһа ардычыл шәкилдә антик мәдәнијјәти мүсәлман мәдәнијјәтинин тарихи мәнбәләриндән бири кими тәгдим едирди,—бу, үмүмән, түрк тәфәккүрүнүн дүнја тәфәккүрү универсаллығына галхмаг идиасынын (вә ите'дадынын) кәстәричиси иди.

XI—XII эсрлэрдэ Эрэбистанын, Иранын, Орта Асиянын, Азербайчанын мүсэлман шәһәрләри бир-бириндән о гэдәр дә фэргләнмирди,—бу шәһәрләрдә мүсэлман мәдәнијјәти инкишаф едирди; әјаләтләр (кәндләр, обалар) исә тарихи-етник кејфијјәтини сахлајырды,—Азербайчанда шәһәрин үмумшәрг мүсэлман мәдәнијјәти функционал нормативлијинә, әјаләтин (кәндин, обанын) үмумхалг етник мәдәнијјәти исә потенсијасына (вә демәли, перспективлијинә) көрә мөвчуд иди... Норматив мәдәнијјәтлә етник мәдәнијјәт арасында исә гаршыдурма илә јанашы гаршылыгылы зәнкинләшмә дә өзүнү көстәрирди,—бир нечә эср давам едән бу просес, нәтичә е'тибарилә, XIII—XVI эсрләрин Азербайчан оғуз-сәлчуг мәдәнијјәтини формалашдырды.

XI—XII эсрләрәдәк Азербайчан тәфәккүрүнүн үмумдүнја тәфәккүрү илә әлагәси үмумтүрк тәфәккүрүнүн тарихи стихијасына әсасланырды, XI—XII эсрләрдә исә һәмин әлагәнин тарихи-чоғрафи автономијасы вар иди вә бу замандан е'тибарән үмумтүрк тәфәккүрүндә кедән (әлбәттә, норматив сәвијјәдә) илк бөјүк дифференсија мөвчуд автономијаны стабилләшдирирди.

4.

Азербайчан тәфәккүрү XIII—XVI эсрләрдә өзүнүн түрк (оғуз-сәлчуг) дилли мәдәнијјәтини јарадыб формалашдырыр,—Һәсәноғлудан Фүзулијә гәдәрки дөврдә классик поетик тәфәккүр инкишаф едир; мүсэлман шәһәрләри һәмин мәдәнијјәтин дә ичтимаи базасы олур,—XIII—XVI эсрләрин Азербайчан мәдәнијјәти типолокијасы е'тибарилә рекионаллашмыш (вә мүсэлманлашмыш) түрк мәдәнијјәтидир... Мүсэлман мәдәнијјәтинин тәшәккүлүнү һазырламыш (вә онун мәһсулу олмуш) классик шәһәрләр мөвчудурса, елми, әдәби-бәдиин тә-

фәккүрдә үмумшәрг стандартларынын нүфузу галырса, халг мәдәнијјәти исә бүтүн күчү илә нормативләшә билмирсә, демәк, мүсэлман мәдәнијјәтинин мүнһүм әләмәтләри, деформасија илә дә олса, јашамагда давам едир.

XIII—XVI эсрләр Азербайчан мәдәнијјәти күчлү символикаја малик мәдәнијјәтидир,—мүхтәлиф тәригәтләрин (һәм мүсэлман, һәм дә гејри-мүсэлман тәригәтләринин) дифференциаллашдырмаға чәһд етдији тәфәккүр әсасән симметрија (низам) ахтарыр; мәсчидләрин диварларындакы һәндәси нахышлардан тутмуш һүруфизмә гәдәр һамысы дифференциал симметрија ахтарышынын фактыдыр... Эрәб әлифбасыны бүтүн ислам халглары ишләдир, лакин һүруфизми оғуз-сәлчуг тәфәккүрү јарадыр; бу исә о демәкдир ки, эрәб әлифбасы (үмумән ислам «морфолокијасы») һәмин тәфәккүр тәрәфиндән тәкчә формал-график фактор кими гәбул едилмир, сөзүн кениш мәнәсында һәзм олунур (хүсуси «синтаксисини» јарадыр), «семантика»сы формалашыр.

XIII—XVI эсрләрин оғуз-сәлчуг мәдәнијјәти, принцип е'тибарилә, мүштәрәк мәдәнијјәт иди, Азербайчандан Ираги-Әчәмә, Ираги-Әчәмдән Анадолуја гәдәр кениш бир әразидә јайылмышды; үмумтүрк мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәси иди, Орта Асија (чығатај,) Волгабоју (гыпчаг) вә ујғур мәдәнијјәтләри илә сых әлагәдә инкишаф едирди,—бу әлагәләрин ики типии барәдә данышмаг олар: бунлардан биринчиси кенетик ејнилијин, икинчиси исә, мүсэлман тәфәккүрүнүн тәкиди илә ортаја чыхан әлагәләрдир, һәр ики әлагә типии арасында диалектик мүнәсибәт өзүнү көстәрир.

XVI эсрин әввәлләриндән башлајараг оғуз-сәлчуг мәдәнијјәтинин дағылма просеси кедир. I Шаһ Исмајыл мүстәгил Азербайчан дөвләти јарадыр,—нәзәрә алаг ки, бу дөвләти халг өз тәсәввүрүндә дә гурмушду (XIII, XIV, XV эсрләрәдәки Азербайчан дөвләтләринин тәчрү-

бәси һәмнин тәсәввүрләрин формалашмасына көмәк едирди), она көрә дә XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндә милли дөвләтин сүгуту милли бирлик идеясыны мәһв етмәди.

5.

Мүсәлман мәдәнијјәтини мұһафизә едән шәһәрләр XVI—XVII әсрләрдә дағылыр,—XVIII әсрдән милли шәһәрләр мејдана кәлир: Шәки, Шуша, Кәнчә (ханлығын мәркәзи) вә бу шәһәрләр милли мәдәнијјәтин мәһсулудур... Мүсәлман шәһәрләринин сүгуту әјаләтин мәдәни-тарихи ролуну артырыр; «Әсли вә Кәрәм», «Корәғлу», А. Туфарганлы, Хәстә Гасым, Сары Ашыг, Молла Нәсрәддинин ләтифәләри мејдана чыхыр. XVII—XVIII әсрләр—интибаһ дөврүдүр; бу заман һәсәнәғлу—Нәсимми—Фүзули хәтти илә кәлән Азәрбајчан оғуз-сәлчуг мәдәнијјәти анчаг әталәтлә мөвчуд олур, етник (мифоложи) тәфәккүрә әсасланан милли мәдәнијјәт формалашыр; М. В. Видади, М. П. Вагиф жазыб жарадырлар, «Шәһријар» мејдана кәлир, Шәки хан сарајы, Шуша галасы тикилир.

Фолклор мәдәнијјәтинин (үмүмән фолклор тәфәккүрүнүн) ојанышы классик мәдәнијјәтин стандартларыны да өзүндә еһтива едир,—беләликлә, интибаһ тәфәккүрү фактлашыр... XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндән етибарән Азәрбајчан мәдәнијјәти илк түрк (османлы) мәдәнијјәти арасында милли сәвијјәдә фәргләр жараныр.

Азәрбајчан интибаһы түрк-оғуз (потенсиал олараг үмүмтүрк интибаһынын тәркиб һиссәсидир, — XVII—XVIII әсрләрдә түрк (османлы), түркмән мәдәнијјәтләринин тарихиндә дә милли тәфәккүрүн тәшәккүлүнә әсасланан дирчәлиш просеси кедир,—түрк мәдәнијјәт-

ләринин милли сәвијјәдә диференсиасијасыны интибаһ тәфәккүрүнә әсасланан тиположи анология (вә демәли, идеал интеграсија) тамамлајыр.

Азәрбајчан интибаһы Загафғазия халғларынын мәдәнијјәт тарихиндә мұһүм һадисә иди,—бир нечә әср әрзиндә күрчү, ермәни вә Дағыстан халғлары мәдәнијјәтләри бу интибаһын күчлү тәсирини өз үзәриндә һисс едир; жүзләрлә ермәни шаири азәрбајчанча жазыр, ермәниләр ичәрисиндә Азәрбајчан мусигисинин истәдадлы ифачылары јетишир (М. Сејидов)... Күрчү һөкмдарларынын сарајларында Азәрбајчан шаирләри жазыб жарадырлар... Сајат-Нова, Миран әслән һансы халғдан олсалар да, онларын жарадычылығы Азәрбајчан интибаһынын мәһсулудур... XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчан әдәби дили милли әсаслар үзәриндә јенидән гурулу вә Загафғазияда үмүмүнсијјәт васитәси олмагла мүтәрәгги мәзмунлу мәдәнијјәтин башлыча ифадә формасына чеврилир. Интибаһ тәфәккүрү поезијада өзүнү даһа чох һисс етдирир,—бунунла белә интибаһ шаири ејни заманда рәссам, һәтта мусигичи иши көрүр; М. П. Вагифин поезијасындакы рәнк һәссаслығыны, мусиги дујумуну јада салмаг кифәјәтдир,—шаир көзәли рәсм едир (онун жаратдығы образы тиположијасы етибарилә италјан интибаһ рәссамларынын мұвафиг портретләри илә мұгајисә етмәк олар).

Азәрбајчан интибаһы милли характери етник (мифоложи) тәфәккүр әсасында тәрбијә едир,—үмүмшәрт нормативлији архаикләшир, Азәрбајчан контекстиндә рекионал тәзаһүрләр функционаллашыр: диалект диференсиасијасындан тутмуш мұхтәлиф мәдәнијјәт мәктәпләринин (мұһитләрин) мұәјјәнләшмәсинә гәдәр бураја дахилдир... Милли тәфәккүр (вә мәдәнијјәт) милли мөвчудлуғла адекватлашыр,—бу исә, шүбһәсиз, милли характерин нормативләшмәси үчүн мұһүм шәрт олур.

XVII—XVIII эсрләрде тичарэт милли мәдәнијјәтин, милли тәфәккүрүн вә еләчә дә милли характерин формалашмасына тә'сир кәстәрир,—дөврүн мәнбәләриндә «елми-тичарәт» ифадәси вар, тачирләр заманын ән дүн-јакөрүшлү, ән мә'луматлы вә ән әхлаглы адамлар идиләр (Ә. Сәфәрли); тачир тәфәккүрү интибаһ сәнәтиндә өз образларыны фактлашдырырды:

Чәвахирләр хәрч ејләрәм шанына,
Әкәр мүштаг олсан сөзә, Фатимә,—

Вагиф бу сөзләри һәммин тәфәккүр мөвгејиндән демишди. ...Интибаһ тәфәккүрү Азәрбајчанын ислама гәдәрки мәдәнијјәти илә әлагәни функционалашдырыр, мифоложи тәфәккүр сындырылмадан, јә'ни васитә илә дејил, бирбаша гәбул едилир...

6.

Интибаһ мәдәнијјәти XIX эсрин әввәлләриндән е'тибарән тәнгиди-реалист тәфәккүрү һазырлајыр вә бүтүн XIX эср Азәрбајчан мәдәнијјәти сатирик тәфәккүрлә билаваситә бағлы олур (Т. һачыјев),—үмумијјәтлә, XIX эср—Азәрбајчан мәдәнијјәтинин ән лаүбалы дөврүдүр; өлкә (демәли, милли мөвчудлуг) ики глобал мәдәнијјәт типин арасында галыр,—һәр ики мәдәнијјәт типинә милли мәдәнијјәтин мүнәсибәти кениш изаһ тәләб едән мүрәккәб мәсәләдир, лакин гысача олараг демәк лазымдыр ки, һәммин мүнәсибәтләр зиддијјәтли иди вә әслиндә, XIX эср мәдәнијјәтинин лаүбалилији бурадан ирәли кәлирди. XIX эсрдә Азәрбајчан тәфәккүрү нә јарадачағын дүшүнүрдү,—јаратдыглары да һәммин бу нә јарадачағы үзәриндәки дүшүнчәнин ифадәси иди...

Милли тәфәккүрүн алт гатларында исә интибаһ мәдәнијјәти мөвчуд олмагда давам едир, милли характер үзәриндә тамамлама иши көрүрдү вә әслиндә, норматив

мәдәнијјәтиндәки лаүбалилијин милли характерә чәк-мәсинә дә мане олур, тарихи јаддашы ојаг сахлајырды (М. Ф. Ахундовун гәһрәманларынын психолокијасына фикир верин,—мәсәлән, һатәмхан аға норматив мәдәнијјәтдәки гаршыдурманы көрүр, лакин о, бу гаршыдурмадан јухарыда дајаныр). XIX эсрдә сатирик тәфәккүр һәммин ојаглыгда психоложи-идраки истинад тапыр.

7.

XIX эсрин сону XX эсрин әввәлләри милли тәфәккүрүн тарихиндә мүрәккәб һадисә кими диггәти чәлб едир,—XIX эср боју дүшүнән халг бир нечә он илдә аз гала бүтүн јарадычылыг имканларыны реаллашдырыр, она көрә дә XIX эсрин сону XX эсрин әввәлләриндәки Азәрбајчан мәдәнијјәти типолокијасы чәтин мүәјјәнләшдирилә билән мәдәнијјәтдир; романтик тәфәккүрлә реалист тәфәккүрүн (вә онларын мүхтәлиф естетик тәзаһүр формаларынын) бу чүр ејни контекстдә реаллашмасы мәдәнијјәтләр тарихиндә аз-аз көрүнән һадисәдир... XIX эсрин орталарындан е'тибарән Бақы тәдричән Азәрбајчан мәдәнијјәтинин мәркәзинә чеврилдикчә Шәрг (Ширван) үчүн характерик олан классик мәдәнијјәт функционалашыр вә үмумшәрг кејфијјәтләрини габардыр (бәрпа едир), мәһз бу дөврдә Авропа мәдәнијјәти (шүбһәсиз, еклектик шәкилдә вә демәли, төрәдичилик имканына малик олмадан) Бақыја нүфуз едәрәк функционал классик мәдәнијјәтлә компромисә кирир (XIX эсрин сону XX эсрин әввәлләриндә Бақы шәһәринин архитектурасы буну нүмајиш етдирир),—елә һәммин компромисин нәтичәсидир ки, «Фауст» мәһз «чәтин» диллә тәрчүмә едилир... Гәрблә Шәргин Бақыдакы көрүшү, әслиндә, гаршылыглы зәнкинләшмә дејил, «дипломатик» көрүшдүр; Гәрб өзүнүн, Шәрг исә өзүнүн

«дили» илэ данышырды, онлары бирлэшдирэн максимум нормативлик фактындан ибарэт иди. Гәрблэ Шәргин јени тарихи-чографи шәраитдәки мүнәсибәти күтләвиләшмәмишди,—маарифчи тәфәккүрүн мејдана кәлмәси һәмин мүнәсибәти күтләвиләшдирмәк, ичтиманјјәтин мүзакирәсинә вермәк (вә сосиал дајаг әлдә етмәк) еһтијачынын нәтичәси иди, она кәрә дә Азәрбајчанда маарифчилик ваһид мәдәни-тарихи тәфәккүр базасындан чыхмырды, мүхтәлиф истигамәтләрә (һәтта дахили зиддијјәтләрә) малик иди.

XX әсрин әввәлләриндә милли тәфәккүр тәкчә Гәрб оријентасијасы илэ Шәрг оријентасијасынын мүнәсибәти үзәриндә дүшүнмәклә галмырды,—милли тәфәккүрүн өзүндә дә дахили мүбаризә кедирди; классик тәфәккүр (Ширван мүһити) Шәрг оријентасијасы илэ итифага кириб вахтилә интибаһ мәдәнијјәтинин јарадан (вә ејни заманда интибаһын мәһсулу олан фолклор (халг) тәфәккүрүнү сыхышдырмышды... Азәрбајчанын Шәрги илэ Гәрби арасындакы мәдәни-тарихи фәргләрин нормативләшмәси чәһди милли характерин бүтөвлүјүнү зәдәләјәчәк потенсиал гүввә иди,—демәк ләзымдыр ки, һәмин тәһлүкә XVII әсрдә дә вар иди, лакин интибаһ тәфәккүрүнүн етник (мифоложи) мәдәнијјәтә дајанмасы бу зиддијјәти арадан галдырды... XX әсрдә дә тәхминән ејни просес баш верир; 20-чи илләрдән башлајараг шифаһи халг әдәбијјатынын топланыб нәшр едилмәси, сосиалист ингилабынын гәләбәси илэ әлағәдар олараг үмумән мәдәнијјәтин ичтиманләшмәси (күтләвиләшмәси) демократик оланы нормативләшдирир.

8.

Шимали Азәрбајчанла Чәнуби Азәрбајчан арасындакы мәдәни-тарихи әлағәләрин кет-кедә мәһдудлашмасы (норматив сәвијјәдә) милли тәфәккүрдә кедән проселәрин мәзмунуна (вә кејфијјәтинә) тә'сир едир,—Чәнуб тәдричән Шималдан тәчрид олунмушдур, бир гәјда олараг онунла милли «јаддаш»да бирләшир; о һалда ки, милли варлығыны тәсдиг етмәк истәјир, онда кечмиш мәдәнијјәти јенидән чанландырыр вә бу заман классик тәфәккүрлә фолклор тәфәккүрү бир чәбһәдә чыхыш едир (мәсәлән, М. Шәһријарын јарадычылығыны, јахуд 70-чи илләрин сону 80-чи илләрин әввәлләриндәки милли ојанышы көз өнүнә кәтирин)... Үмумијјәтлә, Чәнуб Шимал үчүн потенсија олараг галыр,—һәм дә бу елә бир потенсијадыр ки, онун реаллашмасы Азәрбајчан тәфәккүрүнүн (вә мәдәнијјәтинин) кејфијјәтинә әсаслы тә'сир кәстәрмәјә, милли характерин мәзмунунда мүәјјән тәбәддүлат јаратмаға гадирдир.

9.

XX әсрин 30-чу илләриндән е'тибарән Азәрбајчан мәдәнијјәтинин мәркәзләшмәси даһа демократик шәкилдә кедир,—сосиализм гуран республиканын рајонларындан Бакыја күтләви ахын башлајыр; мәдәнијјәт гуручулуғу илэ бағлы проблемләр кифајәт гәдәр демократик шәкилдә мүзакирә олунур. Гәрблэ Шәргин XX әсрин әввәлләриндәки кәскин гаршыдурмасы 30-чу илләрдә дахили проблемләрин демократик мүнсифлији илэ, демәк олар ки, һәлл едилир. Мәсәлән, С. Вурғун мүасир поетик ифадә мәдәнијјәтинин XVII—XVIII әсрләрин интибаһ мәдәнијјәтинә (биринчи нөвбәдә Вагифә) истинадән јарадыр; С. Вурғунун Вагифә марағы бир шаирин бир шаирә марағы јох, милли мәдәнијјәтин бир дөв-

рүнүн башга дөврүнә марагы иди... Лакин 30-чу, 40-чы, 50-чи илләрдә милли мәдәнијјәтин (вә тәфәккүрүн) инкишафынын проблемләри дә вар иди; тарихә мараг бә'зән ону көчүрмәјә гәдәр бајағылашырды,—бу да инкишафын гаршысына чох мүхтәлиф манеәләр чыхарырды: онларла әдәби-бәдии, елми әсәрләрдә тарихән мүәј-јәнләшмиш милли характерин диалектикасы әвәзинә стереотипләр (милли, јахуд гејри-милли) өзүнү көстә-рир. Бунунла белә милли мәдәнијјәтин күтләвилији (ич-тимаи шүүр гаршысында билаваситә чавабдеһлији) сте-реотипләрин узун заман јашамасына мане олуր...

50-чи илләрин сону 60-чы илләрдән е'тибарән милли тәфәккүрүн үмүмтүрк контексти илә әлагәси тәбии-та-рихи гајдасына дүшүр,—милли мәдәнијјәтин инкишафы үчүн бу мүһүм шәртдир; милли тәфәккүр о заман мәһ-сулдардыр ки, тарихән мүәјјәнләшмиш контексти дахи-линдәдир вә бу контекст ону гидаландырыр...

10.

Азәрбајчан милли характери милли тәфәккүрүн мәһ-сулу олан мәдәнијјәтин кифајәт гәдәр мүрәккәб инки-шаф тарихи бојунча формалашмышдыр,—өзүнүн кене-тик әсасларына мөһкәм дајанмыш, кејфијјәтчә сабит-ләшә-сабитләшә тарихи типолокијасыны итирмәдән ди-ференциаллашмышдыр... Милли гапалылыг Азәрбајчан милли характеринә јад олмушдыр,—халгын јерләшдији рекион еләдир ки, мүхтәлиф типли мәдәнијјәтләрә бу-радан бирбаша чыхыш мөвчуддур. Азәрбајчан милли характери милли мөвчудлуғумуз әрзиндә милли тәфәк-күрүмүзүн јетирмиш олдуғу ән бөјүк мәһсулудур, — биз буну бүтүн тарихимизлә газанмышыг...

Гази Бүрһанәддин—XIV әср,
Мирзә Чаһаншаһ һәгиғи—XV әср,
Шаһ Исмајыл Хәтаи—XVI әср... Үч һәкмдар, үч ша-
ир... Лакин үчү дә бир естетик идеалын ифадәсинә хид-
мәт едир...

* *

*

Көнүлдә гоपालы, сәнәма, бир сәфаји-ешг,
Долду бу аләмә јенә биздән нидаји-ешг,—

—буну Г. Бүрһанәддин дејир,—амма бу, бүтөвлүкдә
XIII—XVI әсрләрдәки классик поетик тәфәккүрүмүзүн
сөзүдүр; «сәфаји-ешг»—мәзмун башланғычыдыр, «ни-
даји-ешг»—форма јекунудур, классик поезија «сәфаји-
ешг»лә «нидаји-ешг» арасында дүнјаны дәрк едир.
Г. Бүрһанәддин М. Фүзулијә апаран јолун башында
дурур,—

Бу дәрдумүн дөвасына әгл едәмәз әлач,
Бәнзәр бу дәрдә ки, кәрәк олур дөваји-ешг.

Јахуд:

Јүрәк дөлүк-дөлүк олыбән наләләр гылур,
Дә'виси бу ки, ја'ни бәнәм шимди наји-ешг.

Јахуд да:

Чәфајә сәбр едәлүм ол висалы көзәдибән,
Фәрагдан ола ки, чәрх дахы һәм усана...

М. Фүзулидә бүтүн долғунлуғу илә фактлашан мәчнун-
луғ фәлсәфәси (вә естетикасы) бу чүр тәшәккүл тапыр...

* *
*

Виранэ көнлүмү гәми-ешг етди чун мөкән,
Бәс кәнч булмушам дили-виранэләрдә мән,—

—буну М. Ч. һәгиги дејир, XIII—XVI әсрләрдә классик поезијанын норматив марағыны әкс етдирир,—Г. Бүрһанәддин кими М. Ч. һәгиги дә М. Фүзули поетик тәфәккүрүнүн һазырланмасында билаваситә иштирак едир:

Јарын гәминдә ағрыма, еј дил, чәфасына
Гылкил вәфа ки, чөври анын бишүмарәдир.

Јахуд:

Чешм илә зүлфү халынын дәрду гәмү фәрағыны
Кәл мәнә сор ки, чанымы јахмышам ол хәјал илә.

Јахуд да:

Ешгә вәфа, вүчуда тәһәммүл, фәрагә сәбр,—
Ол әһли ешгә, јари-вәфадарәдир салам..

Классик поетик тәфәккүрүн мәзмун планы илә форма планы арасындакы структур-семантик әлагә бу чүр тәдричән јараныр...

* *
*

Кетди ол дилбәр, бәси дәрду бәла галды мана,
Нә бәла, бил ким, јүкүш чөврү чәфа галды мана,—

— буну да Ш. И. Хәтаи дејир; Г. Бүрһанәддиндән вә М. Ч. һәгигидән фәргли олараг Ш. И. Хәтаи М. Фүзулидән ирәли кедир, она көрә ки, XVI әср артыг милли мәдәнијәтин интибаһы әрәфәси иди,—лакин Ш. И. Хә-

16

таидә классик поетик тәфәккүр о гәдәр дә чидди шәкилдә деформасијаја уғрамыр, кејфијјәтини муһафизә едир:

Чана, көнүлдә һәмдәм олан гәм дурур мана,
Көр ким, фәраг евиндә нә һәмдәм дурур мана.

Јахуд:

Кечәләр дә ујху кәлмәз көзүмә, ган ағларам,
Көјдәки көвкәб дејил, шол чешми-бидарым дурур.

Јахуд да:

Инчимәз бу хәстә чаным дәрди-һичриндән сәнин,
Чөври-гәһрин кәлдијинчә лүтф илә еһсан билүр...

Беләликлә, Г. Бүрһанәддин—М. Ч. һәгиги—Ш. И. Хәтаи силсиләси тамамланыр...

* *
*

Г. Бүрһанәддин дә, М. Ч. һәгиги дә, Ш. И. Хәтаи дә аз вә ја чох дәрәчәдә XIII—XVI әсрләрдә кифәјәт гәдәр кениш јајылмыш пантеизм фәлсәфәсинә истинад едирләр, лакин бу чүр истинадда мүәјјән шәртилик вар; пантеизм бурада даһа чох естетик һадисәдир, һәтта бир гәдәр дә ирәли кедиб демәк олар ки, үмумијјәтлә естетик һадисәдир,—пантеизм фәлсәфәси адына анчаг онун «формал мәнтиги» галыр, контекстуал мәзмун исә билаваситә естетик тәфәккүрүн мәһсулудур:

Г. Бүрһанәддиндән—

Бән сана иринчә кәз, гаиб олурам бәндән,
Гаиб әкәр олмазсам, һазыр декүләм ахыр.

М. Ч. һәгигидән—

Јарын гәминдә тәрки-чаһан етмәјән көнүл
Ол чан дејил ки, хилгәт ана чавидан ола.

Ш. И. Хэтайдэн—

Һәр нә ким һөкм ейләсэн, ейлә мәнә ей ешги-яр,
Көндүмүн тәхтиндә султан сәндән өзкә кимсә юх...

XIII—XVI әсрләрдә классик поетик тәфәккүр компромис һесабына инкишаф едир; о мә'нада ки, мүхтәлиф истигамәтләрдәки фәрди ахтарышлар диференциаллашмаг имканындан мәһрум олдуғуна көрә поетик тәмајүүләр јаранмыр, нормативлијә күзәштә кедилир,—нормативлик исә бу вә ја дикәр дәрәчәдә вариасијалар верир. Мәсәлән, пантеист естетика Г. Бүрһанәддинин поетик системини изаһ етмәк үчүн кифајәт еләмир, чүнки Г. Бүрһанәддин гәлим түрк поетик тәфәккүрүнү дә јашадыр... М. Ч. Һәгиги бир гајда олараг пантеист фәлсәфәнин мәнтиги (вә образлары) илә дүшүнүр... Ш. И. Хэтаидән исә пантеизмин әслиндә мүчәррәд мүһакимәләри конкрет мүнасибәтләрин ифадәси кими көтүрүлүр (пантеист фәлсәфә шиәлијә гәдәр деформасија олунур)... Лакин классик поетик тәфәккүр типолокијасыны мүһафизә едир.

* *
*

Г. Бүрһанәддин дә, М. Ч. Һәгиги дә, Ш. И. Хэтаидән дә һөкмдар, сәркәрдә олмушлар вә ола билмәз ки, һөкмдарлыг, сәркәрдәлик психолокијасы онларын поетик тәфәккүрүндә из бурахмасын,—образлара диггәт едәк:
Г. Бүрһанәддиндән—

Һәр кечә сүбһә дәкин ешг әринин наләсидир,
Гара күнләр көтүрән баша көзүн аләсидир.

М. Ч. Һәгигидән—

Гәмзеји-хунриз илән гылдын мүсәнхәр аләми,
Чүн хәтү халындадыр ләшкәр силаһи көнлүмүн.

Ш. И. Хэтаидән—

Вәтәндән ајры дүшдүм, даду фәрјад!
Гәрибәм гәмкүсарым анда нејләр?..

Көрүндүјү кими, һөкмдарлыг, сәркәрдәлик психолокијасы лирик контекстә өз сәрт мәнтиги илә дахил олур, өз образларыны фактлашдырыр, лакин бу һалда да классик поетик тәфәккүрүн типолокијасы итмир.

* *
*

Гази Бүрһанәддин—XIV әср.
Мирзә Чаһаншаһ Һәгиги—XV әср,
Шаһ Исмајыл Хэтаидән—XVI әср... Үч һөкмдар, үч шаир... Лакин үчү дә бир естетик идеалын ифадәсинә хидмәт едир—«мәстанеји-ешгәм...»

АШИГ ОЛДУР КИМ...

Әкәр Не'мәтуллаһ Кишвәри бөјүк Фүзулидән сонра јашамыш олсајды, дәрһал дејәчәкдик ки, Фүзулинин тәләбәсидир: она көрә ки, Кишвәридәки образ мүкәммәллијини мәһз Фүзули әндазәси илә өлчмәк олар, башга бир өлчү-бичи чәтин ки, јараја...

Һәр һалда Кишвәрини Фүзули јетириб, өзкә чүр ола билмәз; о мә'нада ки, Кишвәри әдәби-бәдин тәфәккүрүмүздә Фүзули резонансынын фактыдыр—үмумијјәтлә, өзүндән өнчәкиләр Фүзулинин тәгдиминдә нүфузлудурса, онун орбитиндә гәрар тутур, ондан асылы олур, кет-

кедэ заман фэрги цилиндикчэ (хронолокија тэфэккүрдэ һәмишэ синхронлуға табедир, јә'ни охучунун нэзәриндэ зөвг алмаг бахымындан, дејәк ки, М. П. Вагифлә С. Вургун мүасирдир) Фүзулинин, әлбәттә, мүәјјән аренада, һәм кечмишә, һәм дә кәләчәјә мүәллимлији гануниләшир; беләликлә, истәсәк дә, истәмәсәк дә кәрәк инанак ки, Кишвәри Фүзулинин тәләбәси олмушдур.

Елә бу да һәр сәнәтқара нәсиб олмур. Нә гәдәр бөјүк истә'дад јијәси оласан ки, кечмишин јох, кәләчәјин дәрсини аласан, Нәсиминин јох, Фүзулинин орбитинә дүшәсән,—адын өзүндән сонранын тарихиндә гала.

Кишвәри һуманизм тәблиғ едир. Орта әсрләрин мәфкурә мәһдудийјәтиндән кәнара чыха билмәјәндә дә, елә һәмин мәһдудийјәтин имкан вердији һәчмдә һуманист фикирләр сөјләјир, һеч бир тәригәтә бојун әјмир; дүнјаны өз көзләри илә көрүб, гәлби илә јашајыб дәјәрлән дирмәјә чалышыр вә белә гәрара кәлир ки,

Мејвә олан нәхмини сәнк һәдавис сындырур,
Бәһ, нә хошдур сәмәнбәр сәрвилә азадлыг.

Бәлкә дә, мә'нәвијјата һаким олмаг мәгсәди илә дүнјәви ешги рүсвәјчылыг адландырыб гадаған едән руһаниләрлә полемика кедишиндә дејилмишли:

Ешги камил ашигә рүсвәјчылыгдан дәрди јох,—
Нуһ илә һәмханә болсан, мөвчи-туфанан нә гәм.

Кишвәринин кениш мә'нада реализми мәһәббәтә мүнасибәтдә даһа габарыг шәкилдә үзә чыхыр. Һәтта шаир конкрет шәраитдә Фүзулини дә габаглајыб «бир јар ешгинә» нәләрдән кечмир...

Дилү чанү зәрү симү евү мүлки недәр јарәб,
Бу виранә дүнјадә һәр ким ки, анын јари көкчәкдүр.

«Көзәлдир» јох, мәһз «көкчәкдүр», чүнки «көзәл» дејилсәјди хәјалымыза мистик анлајышлар да кәләрди,

Кишвәринин нәји нәзәрдә тутдуғу мүбаһисәли оларды, амма «көјчәји»ин мадди мәзмуну инкар едилмәздир.

Ләби-лә'лу хәти-сәбзин сифатын Кишвәри сөјләр,
Анынчүндүр ким, сөзи дилкәшү әш'ари көкчәкдүр.

...Јә'ни көзәлин көзәллији олмасајды, ше'рин дә көзәллији олмазды: Кишвәри бу сөзү XV әсрдә демишди, һәм дә образлы тэфәккүр үчүн о гәдәр дә сәчијјәви олмајан елми дәгигликлә демишди.

Кишвәридә, бәлкә дә Нәсимидән кәлән, сөзү киши кими ачыг демәк чәсарәти вар, амма Нәсимидәки гәдәр дејил; елә бил Кишвәри заманын тәканы илә Нәсими публисистлијини кет-кедә боғмаға мәчбур олур: онун лирик гәһрәманы «шаһи-хубан» гаршысында кәдалығыны бојнуна алыр, амма тамамилә тәслим олмур:

Кәдәдүр Кишвәри лејкин висалындан тәмәл јүзмәз,
Киши кәр шаһү кәр дәрвиш, ана али кәрәк һүммәт.

Кишвәридә Фүзули мүдриклији вар, амма Фүзулидәки гәдәр дејил; бу мә'нада Кишвәри јарадычылыгы дөзүм мүдриклијинә кечиддир—Фүзулидә лирик гәһрәман һара гәдәр десән сәбрлидир, һәм дә бу, поетик тәсадүфдән јаранмыр, импровизасија дејил, елә бил интим емоцијалардан кәнар һансыса сојуг мәнтигин дигтәси илә кәлир,—әдәби-бәдии консепсија сәвијјәсиндә тәгдим олунур. Кишвәринин гәһрәманы һәлә сәбр еләмәји јени-јени өјрәнир, она көрә дә гурдуғу сәбр бинасы көз јашларына давам кәтирмир, учуб дағылыр:

Бир бинаји-сәбр ким, јапдым көнүл шәһриндә мән,
Көзләрүм сују бирлә бир-бир хәраб етди фәрағ.

Кишвәри сөзү Фүзулијанә демәјин Фүзулијәгәдәрки устасыдыр...

Чү мәгбули тәбајә'сән, мәһәббәт әһлидән гачма
Ки, сән мүргә-бәһиштисән, көнүлләр ашијанындыр.

Көзөлін чәннэт гушуна бәнзәдилмәси уғурлу тәшбәһ-
дир,—өз јериндә, һәлә «көнүлләр ашијанындыр» даһа
уғурлу дејилиб; сөһбәт о көнүлләрдән кедир ки, чәннәт-
дир, јә'ни мәнәһбәтлә долудур. «Мәнәһбәт әһли» көнлүн-
дә чәннәти кәздир.

Јүзүн үзрә гара халлар пәришан зүлфүн алтында,
Санасан ашијан гылмыш од үстүндә сәмәндәрләр.

Кишвәри көзәлин симасында Фүзулинин көрә биләчәји
көзәллији көрүр, һәм дә тәәссүраты динамик образлар-
ла верир; сәмәндәр одда јаныр, халлар үзүн һәрарә-
тиндә...

Лшиг олдур ким, әкәр дүшсә фәна дәрјасына,
Кишвәри тәк билмәјә мејли-кәнар етмәк нолур.

Сонралар Фүзули дә елә буну демишди; о принципи
ки, образлылыгыда Фүзули көтүрүрдү, Кишвәри әввәл-
дән һәмин принципә риајәт едирди—Фүзули үслубу Фү-
зулијә гәдәр дә мөвчуд иди.

Кишвәри дүнјаја классик образларын стандарт чәр-
чивәсиндән бахмыр (чүнки бу стандартлар һәлә норма-
тивләшмәмишди, нормативләшмәкдә иди вә бу мә'нада
профессор Тофиг Гачыјевин әдәби-бәди дилимизин та-
рихиндә XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләринә гәдәр-
ки дөврү, шәрти олараг, «тәшәккүл дөврү» адландырма-
сы тамамилә тәбиидир), ше'рләриндә дөврүн поетик тә-
фәккүрүнү чанландырыр—шаир

Кишвәри, итини көркәч өп ајағыны анул
Ким, јаман күнләрдә олдур јару јолдашын сәнин—

дејәндә мүәјјән мәрһәлә үчүн нә гәдәр анлашыглыдыр-
са,

Нә вәфа истәрсән ол кафирдән, еј дил ким, она
Бивәфалыг сүтү вермиш намүсәлман дајәси—

сөзләриндә дә о гәдәр мүасир емосијалар ифадә едир.
Һәлә бундан да о јанасы вар:

Сөкмәк олмаз, дөкмәк олмаз, тәркидур намәрдлик,
Бир бәладур, нејләсин киши вәфасыз јарына...—

—елә бил бу күнүн тәфәккүр сүзкәчиндән кечиб, бир
кәлмәси дә архаик дејил...

Кишвәри сөзлә усталыгла давраныр, чевик дил-үслуб
нүмунәси верир; онун тәгдиминдә гәзәл стандарты Азәр-
бајчан дилинин синтактик һармонијасыны, демәк олар
ки, позмур, милли аһәнкдән мәрһум етмир:

Нечә ким хәлги дирилдир шивәву рә'налығын,
Вәһ ким, өлдүрдү мәни мәстивү бипәрвалығын.

Әчнәби сөзләрин чохлуғуна бахмајараг, синтаксис
бүтүнлүклә хәлг дилиндән кәлир; һәлә «вәһ ким» нида-
сы үчүн сечилмиш јерин нә гәдәр мәғбул олдуғуну де-
мирик ки, чүмләннин мәзмуна гәрибә бир тәәссүф емо-
сијасы верир.

Ел мәним ашиглығимни ол сәбәбдән билди ким,
Бу чыхасы көзләрүм һәр ләһзә кирјандур мәнүм.

«Бу чыхасы көзләрүм» ифадәсинин доғурдуғу тәәс-
сүрата фикир верин: ашигин өзүнүн өзүнә тә'нәси Киш-
вәријә гәдәр бәлкә бу мунисликдә олмамышды. Мүасир
ше'римиздә белә һәмин ифадәјә раст кәлсәјдик, үстүн-
дән лагејд кечә билмәздик...

Ола билмән һәбиб илән, көрә билмән рәгиб илән,
Галупдур иш нәсиб илән, кедәлим бари шәһриндән.

Көрүндүјү кими, Кишвәри гәзәлдән кәрајлы мәға-
мында истифадә едир, классик ше'р жанрларында фолк-
лор потенциалы тапыр вә һәмин потенциалы бүтүн күчү
илә реаллашдырмаға чалышыр—Кишвәри гәзәли азәр-
бајчанча данышдырыр...

Шаир бир сыра халларда гезэл контекстиндэ һейрэт едилэчэк бир шәкилдэ һәсби-һал едир, аз гала һәср ифадәләри верир:

Дедим ки, нола Кишвәринин һалы гәмүндән,
Деди ки, ахир өлдүрәсидүр аны гајғу.

Әлбәттә, гезәлин вәзи нормативлијинин бу чүр «позулмасыны» биз көркәмли әрузшүнас Әкрәм Чәфәр ки-ми гүсур һесаб етмәкдән узағыг вә белә дүшүнмәк нә дәрәчәдә доғру оларды ки, XIII әсрдән XVI әсрә (јахуд XIX әсрә) гәдәр Азәрбајҗан дилинин (вә поетик тәфәккүрүнүн) естетик идеалы әрузун гәлибләринә кетдикчә даһа јахшы сығышмагдан ибарәт олмушдур?.. Әруз Азәрбајҗан түрк ше'риндә мөһкәмләнә-мөһкәмләнә халг ше'ринин һәм мәзмун, һәм дә формача тәсирини гәбул едирди), чүнки әрузу Азәрбајҗан түрк ше'ринә јад тәфәккүр дејил, азәрбајҗанлы тәфәккүрү кәтирирди—о тәфәккүр кәтирирди ки, бу вахта гәдәр чоһәсрлик јарадычылыг тәчрүбәсинә малик иди: әруз исә һәмин тәчрүбәни минимум еһтива етмәдән (ону өзүнә ујғунлашдырыб вә өзү она ујғунлашмадан) миллиләшә билмәзди (иә мәсәләнин бу тәрәфини, көркәмли әрузшүнас өз монографијасында тамамилә дүзкүн изаһ едир).

Кिशвәри әсасән гезәл устасыдыр, лакин онун сәнәткарлығы гәсидә, мүхәммәс, тәхмис, мүстәзад, мүрәббә вә рүбаиләриндә дә көрүнүр (бах: Кишвәри. Әсәрләри, Бақы, 1984—тәртиб едәни Чәһанкир Гәһрәмановдур).

Мүхәммәсләриндән бириндә шаир дәрдинин чоһлу-гундан белә шикајәтләнир:

Көзләрим ганлувү бағрым дағлывү бәхтим никун,
Асиман дунпәрвәрү әхтәрү хәсисү дәһр дун,
Јар бимеһрү фәләк бимеһрибан, тале зәбун,
Нә дили нә динү нә даниш, нә сәбрү нә сүкун,
Хансы бирин сөјләјим, аһ, анчә дәрдим вар мәним,—

бу, Фүзулинин шикајәтидир...

Кिशвәри бир мүрәббесиндә исә Вағиф, ја Закир сә-вијјәсиндә новаторлуға чан атыр:

Әкәр көрсән, сәба, ол бивәфаны,
О шол биканәји-наашинаны,
Декил унутмакил мән бинәваны,—
Һәбиби ва һәбиби ва һәбиби.

Әлбәттә, Кишвәринин Закир кими

Сәба сөјләкинән мәним јарыма,
Көзәлләр чыхыбдыр сәјрана кәсин,—

дејә севкилисини ашкара көрүшә чағырмаға һәлә чәсә-рәти чатмырды, заман она бу сәләһијјәти вермәмиш-ди,—анчаг хәбәр көндәрмәклә кифајәтләнирди ки, севкилиси ону унутмасын.

Кिशвәри јарадычылығы классик үслубун факты ол-дуғундан шаир үмумшәрг—оғуз-сәлчуг поезијасынын ифадә-образларыны ишләдир:

Көңлүм гылалы дәрди-дилимни сана мә'лум,
Сәндән дахы нөвмүдәми андан дахы мәһрум.

Лакин Кишвәри ше'риндә фолклор үслубунун үнсүр-ләринә дә раст кәлмәк мүмкүндүр:

Дадү фәрјад әлиниздән, еј чәһан көкчәкләри,
Бир дөкүл, ики дөкүл ким, бивәфасыз варыныз.

Јахуд:

Әкәр, еј Кишвәри, төксән өзүнчүн јаш, һәггиндир,
Сәнинчүн ағлајан кимдир, кәлән дахы мәзар үстә.

Кिशвәри «дадү фәрјад әлиниздән», «бир дөкүл, ики дөкүл», «бивәфасыз варыныз» (һалбуки классик үслуб үчүн «бивәфасыз чүмләниз» даһа сәчијјәви оларды, «сәнинчүн ағлајан кимдир, кәлән дахы мәзар үстә» ифадәләрини халг дилиндән тәбии һалында көтүрүр; иш бурасындадыр ки, ифадәләри биләрәкдән классик үслу-

бун стандартына да ујғунлашдырмыр (нәзәрә алаг ки, бу чүр әмәлијјата имкан олдуғу һалда), садәчә, елә мәгамда верир ки, халг ифадәләри естетик еффеқтинә көрә классик материалдан сечилмир, мәтнин үзви тәркиб һиссәсинә чеврилр.

Кишвәри Шәрг поезијасында мәшһур олан образлардан суи-истиғадә етмир, лазым кәләрсә бә'зән ситат кими верир:

Ағзына кими вар, кими јох дејүрләр,
Вар исә дахы нөгтеји-мөвһум оласыдур.

Классик образлара ајыг мүнәсибәтин нәтичәсидир ки, Кишвәридә јумор һәссаслығы вар—һәмнин јумор ја лирик фонда күчлә сезилр:

Кишвәри кими севәр десән, әкәр дерсәм сәни,
Демәкил ким, чәнкдүр, чана, чавабыдур аун;

ја да прозаик шәклә дүшүр:

Бахышында вар нәзәр ол нәркиси-пурхабнин,
Хејрли бахыш декүл гојун сару гәссабнин.

Демәли, әдәби-бәдин тәфәккүрдә классик поезијанын образларына ајыг (конкрет олараг, истезалы) мүнәсибәт потенциал һалында чоҳдан мөвчуддур, бүтүн күчү илә Сабирдә реализә олунана гәдәр мүрәккәб инкишаф јолу кечир: классик образларын естетикасы онларын «антиестетикасы» илә јанашы инкишаф едир.

Кишвәри ше'риндә билаваситә халг данышыг дилиндән кәлән лору ифадәләр вар ки, буну шаирин тәфәккүрүндә демократизм факты кими гејд етмәк мүмкүндүр:

Гојманыз, еј достлар ким, Кишвәринин бојнуу
Ипләјибдүр ешги рүсваји-чаһан ејләр јенә.

Јер үзүндә бир пәрирүхсар ичүн чан вермәди,
Бу нә ашигликдир ким, Јерә кирсин Кишвәри...

Кишвәри өзүнү бөјүк өзбәк шаири Гәваинин тәләбәси сајырды, лакин шаирин дилиндә өзбәк (чығатај) элементләри конкрет олараг Нәваинин тә'сири дејилди; үмүмән XV—XVI әсрләрдә Азәрбајҗан әдәби дилиндә чығатајчанын тә'сири вар иди ки, буну ичтимай-сијаси һадисәләрин кедиши шәртләндирди.

Чығатај элементләри Кишвәрини башга түрк халгларына да мунисләшдирди—мүәјјән мә'нада, әдәби-бәдди тәфәккүр үмумилији нитг үмумилији илә тамамланыр, шаир лајиг олдуғу аренаја чыхырды.

...Кишвәри классик поетик тәфәккүрүн һәрәкатына тәкан верди, классик үслубун формалашмасында истәдадыны әсиркәмәди, ешг чәнкавәринин фәәлијјәт мејданыны кенишләндирди—архасынча исә дилиндә «һејрәт, еј бүт!» нидасы Фүзули кәлирди.

ФҮЗУЛИДӘН ВАГИФӘ ГӘДӘР

Әдәби-бәдин фикрин инкишафы һәр һансы милли контекстдә һәмишә мүәјјән ганунаујғунлуғ јарадыр; шүбһәсиз, бу ганунаујғунлуғ ичтимай фикрин инкишаф мәнтигинә зидд ола билмәз, анчаг нисби мүстәғиллији дә вар. Әдәби-бәдин фикрин ичтимай фикир дахилиндәки мүстәғиллији мүхтәлиф дөврләрдә артыб-азалмаг имканына маликдир. Дејәк ки, Нәсимијә нисбәтән Фүзулинин, јахуд Хәтаијә нисбәтән Вағифин естетикасыны конкрет ичтимай-сијаси мүнһитин мәһсулу һесаб етмәк кифәјәт гәдәр шәртидир; о мә'нада ки, биринчиләр ичтимай-сијаси һадисәләрин билаваситә тә'киди илә јетишир—публисистик мәзмун кәсб едир, икинчиләр исә гәдм заманлардан бәри кәлә-кәлә һазырланыр—бүтөв мәрһәләјә чеврилр.

Нәсимнә нә гәдәр үмүмбәшәри фикирләр ифадә етсә дә, јенә сәнәткар фәрдилијини сахлајыр, әксинә, Вагиф нә гәдәр фәрди-интим сәвијјәә енсә дә, јенә јарадычылығынын чөвһәриндә әсрләрин тәчрүбәсини әкс етдирир. Нәсиминин, јахуд Хәтәинин естетикасы тәдричән күтләвиләшән һадисә кими диггәти чәлб едир, јә'ни бунларда сәнәткар өмрүнүн кәнчлији вә јеткинлији нөвбәләнир, естетик идеал тәдричән јетишир. Фүзулидә, јахуд Вагифдә исә бу бахымдан инкишаф көрмәк мүмкүн дејил: һәр ики сәнәткар әлләринә тәзәчә гәләм аланда нә демишдиләрсә, принцип е'тибарилә, ахырачан һәмин мәтләби давам етдирмишләр. Она көрә ки, Фүзули үслубу Фүзули дүнјаја кәлмәмишдән габаг дүнјаја кәлир, Фүзулидән сонра да мөвчуд олур. Вагиф үслубу да онун кими. Демәли, бунларда инкишафын динамизмини кениш контекстдә һисс етмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, Нәсимини (јахуд Хәтәини) јетишидирән естетик мәнбәләр вар, бунула белә, Фүзули, јахуд Вагифин естетикасынын (вә дүшүнчә тәрзинин) даһа универсал сәчијјә дашыдығыны е'тираф етмәк ләзимдыр.

Әдәби-бәдиин фикримизин инкишафында Фүзули мәрһәләси, Вагиф мәрһәләси, нәһәјәт, С. Вурғун мәрһәләси мәнтиги әләгә тәшкил едир; һәр бир мәрһәләнин мүстәгиллији илә јанашы, бир-биринә диалектик истинады да диггәти чәкир. Фүзули мәрһәләси—тезис, Вагиф мәрһәләси—антитезис, С. Вурғун мәрһәләси исә синтез факты кими арашдырма тәләб едир.

XVIII әсрә гәдәр Фүзули дүшүнчә тәрзи әдәби-бәдиин тәфәккүрүн әсас көстәричиси иди. Г. Бүрһәнәддиндән е'тибарән бир сыра һалларда Вагиф үслубуну чанландырмаг чәһдләри олмушду. (хүсусилә XVI әсрдән е'тибарән Хәтәи, Әмани...), лакин бу чәһдләрин һеч бири Фүзули үслубунун нүфузуну сындырмаг имканына малик дејилди.

Вагиф үслубунун классик сәвијјәә галхмасында ичтимаи-сијаси шәраитин ролу хүсуси гејд едилмәлидир: сәфәвиләрин сүгүгундан сонра Азәрбајчанын ханлыглары парчаланмасы истичәсиндә шәһәрләрдә мәркәзләшмиш үмүмшәрг тәмајуллу мәдәнијјәт милли мәдәнијјәтин әсасыны тәшкил етмәк иддиасындан дүшүр, бунун әксинә, кәндиң нүфузу артыр, беләликлә, тәбии оларәг классик әдәби-бәдиин тәфәккүрә гаршысыалырмаз шәкилдә кәнд—еләст колорити кәлир, нәтичәдә Вагиф үслубу норматив һадисәә чеврилир, Фүзули үслубу илә идеал оларәг оппозисија тәшкил едир.

Фүзули үслубу илә Вагиф үслубунун гаршыдурмасы системли шәкилдәдир; бурада һәм мәзмунча, һәм ифадә хүсусијјәтләринә көрә, һәм дә ичтимаи инкишафа мүнәсибәт (хроноложии јерләшмә) бахымындан мүгајисә олунасы әләмәтләр вар.

«Фүзули нә дејир, Вагиф нә дејир?» принципи илә ашағыдакы шәкилдә гаршылашдырма апарәг вә нәзәрә алаг ки, бу чүр гаршылашдырма әсрләр узуну јашамыш естетик концепсијаларын үз-үзә дајанмасыдыр.

Фүзулинин лирик гәһрәманы сәбрлидир; һәтта о гәдәр сәбрлидир ки, анчаг Фүзули контексти үчүн тәбии көрүнүр, һәр һансы башга бир контекстә чәтин ујушарды.

Еј Фүзули, шами-гәм әнчәмына јохдур үмид,
Бир тәсаллидир сәнә ол сөз ки, дерләр вар сүбһ—

мәнтиги илә сәбр етмәк исә (јә'ни билә-билә ки, кечәнин гәми һеч вахт гуртармајачаг, сабаһ исә ачылмајачаг, јенә сабаһын ачылачағыны сәбрлә көзләмәк), һәгигәтән ағласыгмајан вә суна көрә дә адамы һәјрәтә салаң һадисәдир, мә'нәви дәјанәт нүмунәсидир.

Вагифин лирик гәһрәманы исә ејни дәрәчәдә сәбр-сиздир, ән ади мүһакимәләриндә дә бу дәрһал һисс олу-нур:

Ара хэлвэт икэн етмэ гилү гал,
Тез ол, чыхды чаным, наз вахты дежил.

Јахуд:

Бир саат көрмәсәм, тути зәбаным,
Гопачаг башыма гијамәт ејлә.

Фүзули мәнәббәтин поезијасыны вүсала гәдәр көрүр, онун поетик шәрһинә көрә, вүсал башлананда поезија гуртарыр (мүгајисә үчүн дејәк ки, дастан мәнтиги илә дә мәнәббәтин естетикасы вүсала гәдәрди; бу мәнәда Фүзули һәгигәтән халгын көзәллик дүјғуларына истинад едән сәнәткардыр); одур ки, шаир јазыр:

Гәми-һичрди ким, артар әсәрилә ешг зөвгү,
Гәләт ејләмиш Фүзули ки, вүсалә талиб олмуш.

Лакин бу о демәк дејил ки, Фүзули платоник мәнәббәт тәблиғ едир (онда кәрәк мәнәббәт дастанларына да бу чүр јанашылсын). Шаирин бир сыра фикирләри онун мәнәббәтинин һәјатилијини көстәрир; мәсәлән:

Сәчдәдир һәр ганда бир бүт көрсәм ајиним мәним,
Хаһ мө'мин, хаһ кафир тут, будур диним мәним.

Јахуд:

Һүснү олдуғча фүзун, ешг әһли артыг зар олур,
Һүсн нә мигдар олурса, ешг ол мигдар олур.

Фүзули јери кәләндә, вүсалын ширинлијини дә инкар етмир вә бу елә Фүзули дүшүнчә тәрзинин мәнтигинә ујғундур ки, вүсалын ширинлијини билә-билә ондан әл көтүрсән:

Чәннәт үчүн мән едән ашиғләри дидардан,
Биләмәмиш ким чәннәти ашиғләрин дидар олур.

Вагиф исә билаваситә вүсалын поезијасыны верир:

Сијаһ вәсмә зивәр чәкибдир гаша,
Ону көрән көзләр истәр гамаша,
Бир ләһзә һүснүнә етдим тамаша,
Бенәмдуллаһ, дин-имана јетишдим.

Вагиф бу фикирдәдир ки, «рәсми-үлфәт билмәјән бүт ашигин кафәр едәр...» вә өзү дә мәнз «рәсми-үлфәт» гануну илә мұһакимә јүрүдүр:

Мән бу дәрд илә әкәр өлсәм, мәзара гојмајын
Үстүмә о туту дил шух никарым кәлмәмиш.

Фүзулинин гәһрәманы сәбрлә мәнәббәт әзабларын-дан тәрбијә алыр, дүнја малына алудә олмагдан чәки-нир, мәнәви учалығыны тә'мин етмиш олур. Лакин сәб-рин дә һөвсәлә һүдуду вар; гәһрәман бә'зән һүдуду аш-маға еһтијач дүјур, бу исә рүсвајчылығла нәтичәләнир:

Гачан рүсва олурдум, ган удуб сәбр едә билсејдим,
Мәләмәт чәкдијим биһудә әфған етдикимдәндир.

Фүзулинин гәһрәманы мәнәббәт әзабларынын дәһшә-тини бүтүн күчү илә дүјур:

Гылды Мәчнун кими чохлар һәвәси-ешг, вәли
Дојмады дәрдә мәни, бисәрү падән фејри.

Лакин бу әзабдан бојун гачырмаг олмаз, она көрә ки, мәнәббәтдән о тәрәфә тәсәввүрүнә һеч нә кәтирмир. Әкәр ағыл мәнәббәтин шиддәтләнмәсинә мане олачагса, Фүзули ондан да дәрһал үз дөндәрмәјә өзүндә чәсарәт тапыр:

Дашлара уруб башымы рүсва кәзәр олдум,
Еј әгл, гачыб гуртула көр дәрди-сәримдән.

Фүзулинин гәһрәманы бу чүр суаллар үзәриндә дө дүшүнмәли олур:

Әгл јар олсајды, тәрки-ешги-јар етмәзмидим?
Ихтијар олсајды, раһәт ихтијар етмәзмидим?

Көрүндүү кими сөһбөт аглын күчүнө жарадылмыш мөһөббөттөн жок, тэбин мөһөббөттөн (идарэолунмаз мөһөббөттөн) кедир.

Фүзулинин тэбин мэнтиги исэ буну дејир:

Чан вер, көнүл, ол гэмзэе ким, мунча заманлар
Чан ичрэ сэни бэслэдијим анын үчүндүр.

Елэ бу јердэ Вагиф дэ өз естетик принципини е'лан едир:

Вагиф, јахшы чанан кэрэк чан үчүн,
Нэдир чох чалышмаг бу чаһан үчүн!.

Вагиф дүшүнчэ тэрзинин Фүзули дүшүнчэ тэрзи илэ гаршылашмасы һэмин нөгтэдэ даһа кэскиндир; јердэ галан гаршыдурмалар исэ бир нөв төрэмэ характерлидир, принципнал гаршыдурманын мүхтәлиф тәрәфләрини тәшкил едир.

Суал олуна биләр: биз нэ үчүн Фүзулинин, елэчэ дэ Вагифин естетик идеалыны мөһөббөт мөвзусу һүдудунда ахтармаға чәһд едирик?... Онда чаваб ашағыдакы мисралары нүмунэ көстәрәрдик:

Ф ү з у л и:

Камили-ешгәм, дәхи өзкэ кәмалы нејләрәм?..

Ва г и ф:

Чүнки јорғунујам мән бу јолларын!

Фүзули илэ Вагифин гаршылашдырылмасында мөвзу ујғунлуғу истинад тәшкил едир, бунсуз гаршылашдырма үмумијјәтлэ мүмкүн дејил.

Фүзулијэ көрә, мөһөббөт фәлсәфәси бахымындан султан кәдадан сечилмир, варлы-касыб оппозисијасы арадан галхыр; «вадији-вәһдәт һәгигәтдә мәгами-ешгәдир ким, мүшәххәс олмаз ол вадидә султандан кәда».

Фүзулинин гәһрәманы фәдакарлығы илэ фәхр елэ мөкдә тамамилэ һаглыдыр:

Чан фәда ејләмәји јара һәмин мән билирәм,
Бу тәриги демә һәм гафилү күмраһ билир.

Вагифин гәһрәманы да мөһөббәтиндә фәдакардыр, — буну кизләтмир дэ:

Хублара вермичәм диг-иманымы,
Шөвкәтү шанымы, аду санымы,
Чәллад тәк көзләрин алса чанымы,
Намәрдәм мән әкәр аман ејләрәм.

Әслиндә исэ, бурада да зиддијјәт өзүнү көстәрир; Фүзулидә һәр шејдән кечилир ки, бир ад-сан газанылсын, Вагифдә исэ мөһз ад-сандан кечилир.

Фүзули мө'шүгәнин чөврүндән — эзаб-әзијјәтиндән шикајәтләнир, амма принципнал чәһәт бурасындадыр ки, чөврү-чәфаны тэбин һал сајыр, һәтта мөһөббәтин атрибуту кими гәбул едир. Вагиф исэ белә бир суал вермәјә өзүндә нәинки чәсарәт тапыр, һәлэ буну гануни һаггы да билир:

Нејчүн инчидирсән мунча Вагифи,
Нә һасил бу чөврү чәфадан сәнә?

Јахуд:

Вагиф севди бир играрсыз бивәфа,
Бадә кетди тамам чәкдији чәфа...

Фүзули дэ гысганыр, Вагиф дэ; Фүзулинин гысганмасы сәнәткарлығы нүмунәсидир:

Күһкән Ширинә өз нәгшин чәкиб вермиш фириб,
Көр нә чаһилдир, јонар дашдан өзичүн бир рәгиб.

Вагифдә исэ мәншәт мәсәләсидир:

Биләм ки сәнә нә демиш әјјар,
Хәјалындыр мәнән кенә кен кими...

Вагифин гәһрәманы, Фүзулинин гәһрәманы илә мугајисәдә севкилисина мәһрәмдир; онларын арасында сөз-сөһбәт олур, күсүб-барышырлар:

Гәриб-гәриб дурдуг биканәләр тәк,
Сојуг-сојуг бахдыг диванәләр тәк...

Һәлә ону демирик ки, бир-бириләри илә зарафат әлә-мәјә дә имкан тапырлар:

Олмаја сән мәни бниграр сандын,
Зарафат ејләдим, она инандын?

Фүзули чәкдији әзаблардан билмир кимә шикајәт ејләсин, Вагиф исә бирбаша севкилисина шикајәтләнир («мәним сәндән сәнә шикајәтим вар» мәйтиги илә), килеј-күзар едир; мәсәлән:

Сән мәни ејләдин елләр күлүнчү.

Фүзулидә гәһрәман севкилисина бу чүр мурачнәт едә билмәз; әксинә, кәнар јердә шикајәтләнмә-филян олурса, үз-үзә кәләндә анчаг ону дејә биләр ки:

Падшаһым, зүлм едиб ашиг сана залим демиш;
Хублардан јаман кәлмәз, бу, бөһтандыр сана!

Нәһајәт, Фүзулидә ашиг мә'шугдан нә гәдәр ашағы тугулурса, о гәдәр гүрүрлу көрүнүр. Диггәт јетирәк: (Нола кәр салса Фүзулини гәми-һичранә чәрх, Вәсл әј-јаминдә ол гафил икән мәғрур иди); Вагифдә исә, әксинә:

Јарым салланыбан кәләндә бизә
Дүшүбән әл-ајағындан өләјдим.

Фүзули ифадә тәрзи нә гәдәр мүчәррәддирсә, Вагиф ифадә тәрзи о гәдәр конкретдир; һәм дә нәзәрә алаг ки, бурада Фүзулинин классик, Вагифин исә фолклор үслу-

бунда јазмасы да шәртдир. Әслиндә, естетик фикрин инкишаф мәнтиги мөвчуд гаршыдурманы системли шәкилдә јетишдирмиш олур, бу мә'нада Вагиф естетикасынын Фүзули естетикасына мәзмунча гаршы дурмасы һачандан башлајырса, ифадәчә дә һәмин вахтдан башланыр.

Фүзулидән:

Тәрләмиш рүхсар илә хублар ачарлар көнлүмү,
Көр нә күлшәндир ки, ағәшдән верәрләр аб она.

Вагиф бу чүр мүчәррәд шәкилдә дејил, конкрет дејир:

Еј јанағы лалә кими ал көзәл.

Фикир һәр ики һалда метафорик ифадәсини тапыр, ләкин образлашдырма үсулу, естетик шәрһин мәнтиги мүхтәлифдир; Фүзулидә Вагифлә мугајисәдә поетик информасија хејли мүрәккәб сәчијә дашыјыр вә чәтин дәрк едилир. Сәбр фәлсәфәси кениш миғјасда муһакимәләрә имкан ачыр, емосија актынын интеллектуал сәвијјәдән гијмәтләндирилмәсинә шәраит јарадыр:

Дәшти-ғәмдә хаки-гәбрим үзрә сәрви-кирдибад
Чәксә баш, ол сәрвдән су кәсмә, еј сејли-сәраб.

Мөвзунун конкрет олуб-олмамасы шәрт дејил, чүнки конкрет мөвзуларда да Фүзули мәһз гејри-конкрет ифадә тәрзинә мурачнәт едир:

Чыхды һәммамдан о, пәрдеји-чешмим сарыныб,
Тутду асајиш илә кушеји-чешмимдә мәгам.

Мүчәррәд мөвзуларда исә фикрин ифадә тәрзи бир гәдәр даһа мүчәррәдләшир, она көрә ки, бу заман даһа гејри-реал ассиасијалар јарадылыр:

Ејләр көнүл әшк хәтин шөвгүнү фүзун,
Оддан чыхыр бухар сачылдыгча аб она.

Вагиф олдугча надир халларда мүрөккөб образлар ишлөдир, анчаг бу мүрөккөбликдө мүчөррөдлик олмур; мөсөлөн:

Бөдөннн сөрасәр күл хөрмөндир...

«Хөрмөн» анлајышы һәмншә «истилик» мөфһумуну јада салыр вә бу истилији күл ији илә бирликдә тәсәв-вүр едәк!..

Вагифнн елә бир образлы ифадәси јохдур ки, етник колоритдән мөһрум олсун; шүбһәсиз, бу чәһәт ифадә тәр-зиндәки конкретлијин фактыдыр; мөсөлән:

Мәмәләрин үстүндән чатынын золу,
Сән гыјсан, мән сәнә гыјманам, кәлин!

Јахуд:

Демәкинән Молла Пәнаһ гочадыр,
Сәни тамам јесәм, дојманам, кәлин!

Бу чүр образлар Вагифнн бәди дүшүнчә мәнтигини характеризә етмәк үчүн материал верир: шаирин үзәриндә дүшүндүјү, поетик һәллини вермәк истәдији мәт-ләбин өзү колоритлидир.

Фүзули образыны бүтүн координатлары үзрә дәрк етмәк мүмкүн олдуғу һалда, Вагиф образы бәзән тәһ-лилә белә кәлмир. Чүнки Фүзули һәр һансы емосија олурса-олсун, ону интеллект сүзкәчиндән кечирир, мән-тигин ганунлары илә бу емосијаја бахыш бучағы мүәј-јән едир. Вагиф исә емосијаны нечә кәлди верир.

Фүзулидән фәргли олараг, Вагиф фикрини нәннки садә, бәзән прозаик шәкилдә ифадә етмәјә габилдир; мөсөлән, о јердә ки Вагиф: «һәсрәтиндән чыхды чаны Ва-гифин»—дејир. Һәмнн мөгам үчүн Фүзулидә адәтән «тәрк етди» ифадәси «чыхды»ны әвәз едир.

Јахуд:

Сәк рәгибин бир даш дүшсүн башына,
Гојмаз ки, јар илә олаг ашына...

Јахуд да:

Бир белә кезәлә гурбан олмаға,
Вагиф кими гәллаш кимсә кәрәкдир.

Фүзули бу чүр ифадәләрдән бүтүнлүклә сәрф-нәзәр едир. Вагиф исә һәтта бунлардан да бетәрини дејә би-ләр:

Дөндәрди үзүн ол күли-рә'на кенә мөндән,
Ејб олмаја сөјсәм белә игбалын ичинә.

Фүзулидә ифадә тәрзинин гејри-адилији, мүчөррәд-лији, мүбһәмлији онун шәрһ етдији мәзмунун гејри-ади-лијиндән ирәли кәлир; мүгајисә едәк:

Вар иди сүбһ вүсалинә, Фүзули, үмид,
Чыхмаса һәсрәт илә чани-фикарым бу кечә.

Вагифдән:

Јуху мәни тутду кәлән кечәси...

Фүзули реал дунјаны ирреал (реал олмајан) мәнтиг-лә, Вагиф реал мәнтиглә тәгдим едир, она көрә дә Фү-зули һејрәтә салыр, Вагиф исә инандырыр.

Фүзули ирреал мәнтиглә јаздығына көрә, фикрини һәндәси дәгигликлә ифадә едир, даһа доғрусу, фикрин һәндәси дәгигликлә ифадәсинин естетикасыны нүмајиш етдирир:

Шәм башындан чыхармыш дуд шөвги-какилин,
Бөјлә күтаһ өмр илә башындакы сөвдајә бах!

Вагифдә исә бу чүр дәгиглик јохдур; мүгајисә едәки

Бахмаг илә дојмаг олмаз үзүндән,
Данышанда ширин-ширин сөзүндән.
Онун үчүн кез кәсмәрәм көзүндән,
Муштагам, еј шәкәр каны, мән сәнә.

Шаирин сөзү бә'зән комплимент сәвијјәсинә енир:

Отурмушун көзәл, дурушун көзәл,
Салланышын көзәл, јеришин көзәл,
Хојун, хүлгүн көзәл, һәр ишин көзәл,
Бәхш олуб бу хублуг худадан сәнә.

Фүзулидә һәсрәт, бир гајда олараг, көзәлин мә'нәви атрибутларыны јада салыр. Вагифдә исә, әксинә, мадди-заһири атрибутлар јада дүшүр:

Гашы каман, кирпикләри гәмәлим,
Ағзы шәкәр, додаглары јемәлим,
Әлван кәлағажлы, бәјаз мәмәдим,
Синәси мејданым нечүн кәлмәди?

Фүзули «вәһдәти-вүчуд» дүшүнчә тәрзинин јаратмыш олдуғу образлардан истифадә едир, лакин «вәһдәти-вүчуд» идејаларыны тәблиғ етмәк үчүн јох, башга сөзлә, мөвчуд манералар галыр, бунун архасында исә реал мүнәсибәтләр дајаныр; үмумијјәтлә, беләдир ки, мүәјјән дүшүнчә тәрзинин мәһсуллары заманы кечдикчә мүстәгим мә'насыны итириб метафора фактына чеврилир. Нүмунәләрә диггәт јетирәк:

Вермәјән чанын сәнә булмаз һәјати-чавидан,
Зиндеји-чавид она дерләр ки, гурбандыр сана.

Јахуд:

Чанлар вериб, сәнин кими чананә јетмишәм,
Рәһм ејлә ким, јетинчә сәнә чана јетмишәм.

Фүзулидә естетик фикрин реаллығы бә'зән ифадә ир-реаллығы илә мәһарәтлә гаршы-гаршыја гојулур:

Кәсмәди мәнән сәри-кујиндә азарын рәгиб,
Еј Фүзули, нишә чәннәт ичрә јох дерләр әзаб.

Вагиф исә бу бахымдан Фүзулидән дә габаға кедир; бурада мөвһуми мәфһумлар анчаг фикрин метафора истинадыдыр:

Һәр кәсин дунјада бир гибләси вар,
Мән дә јөнүм сәнин сары тутмушам...

Фүзули ашиг-мә'шуг мүнәсибәтләринин ифадәси фонунда чәмијјәт мүнәсибәтләрини дә әкс етдирир:

Дәшт тутмаг адәтин гојмушду Мәчнун ешгдә,
Шөһреји-шәһр олмағын рәсмин мән етдим ихтира.

Јахуд:

Зә'фи-талә кәсди дунјадан нәсибин заһидин,
Јохса өз рә'јилә заһид тәрки-дунја етмәди.

Јахуд да:

Фәғр имиш, фәғр, Фүзули, шәрәфи-әһли-вүчуд,
Өзүнә ејләмә һәмдәм фүғәрадан фејри.

Фүзулинин ифадә тәрзиндә, тәһкијәсиндә фикрин ләнкәринә ујғун бир тәмкин вар, һәтта бу тәмкинлилик образларын ишләдилмә техникасында, манераларында да өзүнү көстәрир; мәсәлән:

Күли-рүхсаринә гаршу көзүмдән ганлы ахар су,
Һәбибим, фәсли-күлдүр бу, ахар сулар буланмазмы?

Фүзулинин әксинә олараг Вагифдә дәрһал реаксија вермәк, емосијаны кәлдији парлаглыгла да әкс етдирмәк чәһәти габарыг нәзәрә чарпыр, она көрә дә Вагифин синтаксиси динамикдир:

Әкри дурду, сүзкүн бахды, чанымы
Алды о сух көзләр, амма нә көзләр!

Фүзулидә ашигин севкилисинә вердији суаллар, бир гајда олараг, һејрәтдән јараныр, она көрә дә бу чүр суаллар чаваб тәләб етмир, даһа доғрусу, чаваб суалын гојулуш мәнтигиндән ајдын олур; мәсәлән:

Гансы јердә булуноур нисбәт сәнә бир кәнчи-һүси,
Гансы кәнчин әждәри зүлфи-пәришанынча вар?

Жахуд:

Истәјин чан иди, хаки-рәһинә тапшырдым,
Јетди ол худ јеринә, инди нәдир фәрманын?

О һалда ки, ашигин суалы мүәјјән мә'нада чаваб тә-
ләб едир, онда да адәтән конкретликдән узаг олу; мә-
сәлән:

Фүзулини ајагдан салды бари-мөһнәти-ешгин,
Нечүн тутмазсан, еј кафәр, әлини бир мүсәлманын?

Вагифдә исә ашиг бир нөв ишкүзар суал верир, о гә-
дәр садә дејир ки, һәтта бә'зән инана билмирсән ки,
мәсәлән, бу чүр мүрачиәт сәнәт фактыдыр:

Сәнә пешкәш етмәнәмми чан-башы,
Нечүн бир кәлмәзсән бизә, Фатимә?

Жахуд:

Вагиф өлдү, нечүн јаса кәлмәдин?
Ја заһир олмады бу хәбәр сачә?

«Ишкүзарлыг» о сәвијјә галхы, ки, ашиг севкили-
си илә ејни һүгутлу вәтәндаш кими сәһбәтә киришир:

Әкәр јарсан, кәл сармашаг гол-бојун,
Дуруб далдалардан бахмағын нәдир?
Јар дејилсән, чәк ајағын, кери дур,
Чанымы одлара јахмағын нәдир?

Әввәлә, Фүзулинин гәһрәманы севкилисинә бу чүр
суал верә билмәз, јә'ни дејә билмәз ки, «јарсан, ја јар
дејилсән?», икинчи тәрәфдән, неч олмаса, суалы белә
кәскин шәкилдә гоја билмәз. Көрүндүјү кими, ифадә
планындакы гаршыдурмалар билаваскәтә мәзмун пла-
нындакы гаршыдурмаларын тә'сиридир.

Сөзүн естетик рәнкләнмә чәһәтинә көрә дә Вагиф Фү-
зулијә гаршы дуру; мәсәлән, Фүзулидә «гәм»—мүдри-
кликлә әлагәләнир вә мүдриклијин бир әләмәти, атрибу-

ту кими тәгдим олуноур. Гәм ашиги мә'нән јүксәлдир...
Вагифдә исә әксинә:

Ајага салыбдыр Вагифи гәмләр...

Фүзули ше'риндәки кәдәр Фүзули мүдриклијинин
көстәричисидирсә, Вагиф ше'риндәки шухлуг да Вагиф
мүдриклијинин шәртидир; јә'ни функционал шәкилдә
мөвчуд олан елә кәдәрдән, јахуд шухлугдан ибарәтдир,
мүдриклик исә мүчәррәд анлајыш олуб гејд едилән ан-
тоним әләмәтләрин һәр икисини сәчијјәләндирмәк имка-
нына маликдир.

Фүзули дүшүнчә тәрзи илә Вагиф дүшүнчә тәрзинин
әкслији онларын истифадә етдикләри характерик фра-
зеоложи ифадәләрин вердији семантик тәәсүратдан да
көрүнүр, мугајисә еләк:

Фүзулидән: һали-дилини ниһан тутмаг, һәрзә-һәрзә
фәрјад етмәк, кушеји-мејханә тутмаг, еј ганым төкән,
ганы гана тутмаг, әр кими тәрпәнмәк, бәһри-ешгә дүш-
мәк, мөләмәт мүлкүнүн султаны, төкдүкчә ганым охун,
ешг дәрдилә хошам, көзү көнлүмдә кәзәр, имди мәнәм
рүсваји-ешг, кәзәрдим итләрин ичрә, өзкә һалы нејлә-
рәм, гәмзән сөкә чисмим, тутушду гәм одуна, фәрағын
одуну көрдүкчә, тәрки-ханиман етдим, зөвги-вүсали
мөһнәти-һичранә дәкишдирдим, мәндә сакин олду дәр-
ди-ешг, кимсә мәни алмаз көзә, ешг намусу мәнү Мәч-
нунә дүшмүш, гәм јүкүн чәкмәкдәјиз, меһрин савутма
синәдән, јаха чәк едәни башмаг кими салыр ајага, вәс-
лин тәмәнна ејләјә, гафиләсалари-каривани-гәмәм, һә-
јат сәрф едүбән, пәришан һалин олдум, әввәли һирсү
ахири һәсрәт имиш...

Вагифдән: тәрлан көнлүм, һаваланмаг, гәриблијә
дүшмәк, башына гијамәт голмаг, дәрд билән, сөзүм ләз-
зәти, сәндәдир мејлим, додаглары јемәлим, ағзы хејир
сөзлүм, өзүн өлдүрәјди адамдан өтрү, ишарә анлајыб

һал билән кәрәк, јанымда е'тибар сата билмәзсән, ләб-ләриндән бал ахан, јол-әркан көзәт, галмагал етдин, тәр-пәнди дәрдим, әл әлдән үзүлүр, чүнки јорғунујам мән бу јолларын, јар јанында өткән сөзүм олајды, көнүлдән-көнүлә јоллар көрүнүр, ағырлыг сатар, сачы гучаг илә дүшүб кәрдәнә, гајмаг додаглы, ағызлар тә'рифи, бир шеј ондан дадмадым, отурубән дизбәдиз, намусү арым кәсилиб, дидарынын мүштагијәм...

Фүзули дүшүнчә тәрзинин элементләри һәсәноғлу-дан (XIII әср) е'тибарән мүшаһидә едилир. Газн Бүрһа-нәддин (XIV әср), хүсусилә Кишвәри (XV әср) илә ар-тыг мүстәгил ахара чеврилир; беләликлә, Фүзули үч әсрдән артыг мүддәтә јетишир. Саиб Тәбризидән (XVII әср) е'тибарән әталәтлә мөвчудлуғуну давам етирән Фүзули дүшүнчә тәрзи кетдикчә экзотикаја чеврилир.

Вагиф дүшүнчә тәрзи дә тәхминән үч әсрә формала-шыр; Хәтаидән (XVI әср) Әманијә (XVII әср), орадан да Вагифә инкишаф тәмајулү нәзәри чәлб едир. Закирдән (XIX әср) сонра Вагиф дүшүнчә тәрзи дә шаблонлашыр вә функционал имканларыны кет-кедә итирир.

Вагиф дүшүнчә тәрзи Фүзулијә оппозиција тәшкил етмәклә јанашы, һәм дә онун давамыдыр, бунларын һәр икиси ејни мәнбәдән тәшәккүл тапыр, лакин заман е'ти-барилә өнчә норматив сәвијјә галхдығына көрә, Фү-зули дүшүнчә тәрзи Вагифи гидаландырмаг имканына малик олмушдур. Бунунла белә, гејд едилән тә'сири биртәрәфли сајмаг да доғру дејил; әввәлә, Фүзули мәр-һәләсиндә Вагиф дүшүнчә тәрзинин элементләри вар иди вә бунлар Фүзули дүшүнчә тәрзинә тә'сир едирди, икинчи тәрәфдән, Вагиф мәрһәләсиндә Фүзули дүшүнчә тәрзи нормативлик сәләһијјәтини итирсә дә, мөвчуд иди (мәсәлән, С. Ә. Ширвани, һәтта М. Һадијә гәдәр кәлиб чыхмышды), демәли, һеч ола билмәзди ки, Вагиф мәр-һәләсиндә норма сајылан дүшүнчә тәрзи онда мүәјјән

тәбәддулат јаратмасын. Бизә галырса, XX әсрдә Ә. Ва-һид мәһз Вагиф дүшүнчә тәрзинин деформатив тә'си-ринә мә'руз галмыш Фүзули дүшүнчә тәрзинин экзоти-касыдыр.

Фүзули тезис, Вагиф антитезис мүнәсибәтинин мән-тиги давамы олараг С. Вурғун синтез мәрһәләси кәлир. XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә халгын ичтимаи һәјатында мөвчуд олан эксликләрин естетик тәфәккүр-дә синхрон шәкилдә габардылмасы үчүн шәраит јара-ныр. Нәтичәдә XX әсрин әввәлләриндән е'тибарән Фү-зули дүшүнчә тәрзи илә Вагиф дүшүнчә тәрзинин син-тезләшмәси кедир—С. Вурғун јетишир...

АЗӘРБАЈЧАН ИНТИБАҲЫ: ПРОБЛЕМЛӘР, МУЛАҲИЗӘЛӘР...

Интибаһшүнаслыг—өзүнәмәхсус проблемләри олан мүкәммәл елми-нәзәри системдир¹, систем исә, һәр шеј-дән әввәл, тәләб едир ки, онунла мәһз систем кими дав-ранылсын,—70-чи илләрин сону 80-чи илләрин әввәллә-риндә Азәрбајчанда апарылан тәдгигатлар интибаһшү-наслығын бир сыра проблемләринә тохунулса да, о бир систем кими, әслиндә, тәдгигатдан кәнарда галды; чүн-ки интибаһ эпохасынын өзү дүзкүн мүәјјән едилмир-ди, она көрә дә Азәрбајчан интибаһына һәср олуи муш ишләр XI—XII әсрләр Азәрбајчан мәдәнијјәтинин тәд-гигинин кејфијјәтинә мүсбәт тә'сир етсә дә, интибаһ-

¹ Бах: Возрождение.—Литературный энциклопедический словарь, М., 1987; Һәмчинин бах: М. М. Бахтин. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса, М., 1965; А. Ф. Ло-сев. Эстетика (Возрождения, М., 1978; Эстетика Ренессанса (анто-логия), т.1—2, М., 1981; Э. Гарен. Проблемы итальянского Возро-ждения, М., 1986 ва с.

шүнаслыг нэзэријјэсинин инкишафына, демэк олар ки, тәсир етмәди... һәр шейдән эввэл, Азәрбајчан интибаһы проблеми Шәрг интибаһы проблеминин тәркиб һиссәси кими гојулду, — Шәрг интибаһы проблеми адландырылан мәсәләјә исә диференсиал јанашылмады. Умумијјәтлә, Шәрг мәдәнијјәтинә мүнәсибәтдә авропәсентризм мејлләри чох вахт мәһз авропәсентризмә гаршы мубаризә кими тәгдим олунур, — бунун эн садә формасы Шәрги гејри-диференсиал шәкилдә кәтүрүб бу вә ја дикәр мубаһисәнин эввэл Шәргин өз дахили оппозицијаларына енмәк еһтијачы дујулур, — һинд мәдәнијјәтинин тарихи илә Иран мәдәнијјәтинин тарихи бир олмәдығы кими, түрк мәдәнијјәтинин тарихи илә әрәб мәдәнијјәтинин тарихи дә бир дејил... Контактлар нә гәдәр күчлү олса да, шүбһәсиз, бу вә ја дикәр мәдәнијјәти етник әсәсләрдән мәһрум етмир.

Шәрг (јахуд үмумшәрг) мәдәнијјәти анлајышыны анчаг шәрти мәзмунда баша дүшмәк олар (биз дә о мәнада ишләдирик); бу шәртилик ондан ибарәтдир ки, Шәрг халглары мәдәнијјәтләринин рекионал концентрасија дөврләри вар ки, бу заман мүнәсибәт мәнада үмумшәрг кејфијјәтләри јараныр; мәсәлән, IX—XIII әсрләр мусәлман мәдәнијјәтиндә әрәб, фарс вә түрк мәдәнијјәтләри бирләшир, норматив мәдәнијјәт мејдана чыхыр...

«Азәрбајчан интибаһы» дедикдә тәдгигатчылар әсәсән XI—XII әсрләрдә Азәрбајчан мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсини өн плана чәкирләр¹, лакин суал олунур: доғруданмы XI—XII әсрләр Азәрбајчан мәдәнијјәти типолокијасы етибарилә интибаһ мәдәнијјәти һесаб едилмәлидир?

Интибаһ, биринчи нөвбәдә етник мәдәнијјәтә, милли мифоложи тәфәккүрә гајытмағ һесабына мүмкүндүр.

¹ Бах: Проблемы азербайджанского Ренессанса, Баку, изд. «Елм», 1984.

Һалбуки XI—XII әсрләр Азәрбајчан мәдәнијјәтиндә бу чәһәт мүнәсибәт едилмир, XI—XII әсрләр Азәрбајчан мәдәнијјәти тиположи бахымдан үмумшәрг мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәсидир, она кәрә ки, Азәрбајчан мәдәнијјәтинин XI—XII әсрләрдәки чичәкләнмәси үмумшәрг базасынын һесабынадыр, мусәлман мәдәнијјәтинин үмуми јүксәлиши Азәрбајчан түрк мәдәнијјәтини дә еһтива едир. Шүбһәсиз, мусәлман мәдәнијјәти өз характери етибарилә һуманист мәдәнијјәт иди, лакин милли мәдәнијјәт дејилди; бурада түрк компонентинин иштиракына кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, бу ајрыча тәдгигат тәләб едир. IX—XIII әсрләрдә мусәлман мәдәнијјәтинин бир тиположи һадисә олмасы онун антик мәдәнијјәтә (хүсусән еллин мәдәнијјәтинә) мүнәсибәт биртиплидир; белә ки, мусәлман мәдәнијјәтинин мөвчуд олдуғу өлкәләрдә Әрәбистанда, Орта Асијада, Иранда, еләчә дә Азәрбајчанда антик мәдәнијјәт даһа гәдим Шәрг мәдәнијјәти јаддашынын әсасында шәрһ олуна-олуна һәзм едилди. Шәрг мәдәнијјәти јаддашында исә е. э. IV минилликдән III—V әсрләрә гәдәрки бөјүк бир дөврдә каһ бу, каһ да дикәр әразидә локаллашан (лакин тәдричән үмумшәрг кејфијјәти газанан) мәдәнијјәт еһтива олунур, — мусәлман мәдәнијјәти бу мәнада Шумер мәдәнијјәтинин тидолсжи варисидир, үмумшәрг кејфијјәтләри Шумердән башлајыр...

IX—XIII әсрләр мусәлман мәдәнијјәти гејри-ади һадисә иди, мәдәни-ичтиман фикрин чичәкләнмәси иди, һәтта тәсәввүрләрдә хејрин шәр үзәриндә гәләбәси иди, лакин милли интибаһ дејилди, — мусәлман мәдәнијјәтинин јарадан халглар даһа дәрин гатларда өз мәдәнијјәтләри илә дә мөшғул олурдулар¹, һәтта иш елә кәтирди

¹ Мәсәлән, XI—XII әсрләрдә, бир тәрәфдән, мусәлман мәдәнијјәтинин факты олан «Хәмсә»ләр, дикәр тәрәфдән, түрк мәдәнијјәтинин факты олан «Оғузнамә»ләр мејдана чыхыр; бу исә о демәкдир ки, һәр ики тәфәккүр мәдәнијјәти синхрон шәкилдә инкишаф едир.

ки, милли мәдәнијјәтин интибаһы мәһз мүсәлман мәдәнијјәти илә мүбаризәдә, она оппозиция ки ми мејдана кәлди.

Интибаһ милли өзүнүдәркетмә фактыдыр, милли мәдәнијјәтин тәшәккүлү эрәфәсидир,¹ — бу бахымдан јанашдыгда да XI—XII әсрләр Азәрбајчан мәдәнијјәти интибаһ мәдәнијјәти олмагдан узагдыр.

Мүсәлман мәдәнијјәти, бир гајда олараг, шәһәрләрдә тәшәккүл тапыр,—XI—XII әсрләрдән XV—XVI әсрләрдәк түрк халгларынын мәскун олдуғу эразиләрдәки шәһәрләрин, демәк олар ки, һамысы мүсәлман мәдәнијјәтинин дајағы ки ми диггәти чәлб едир. Етник мәдәнијјәт шәһәрә анчаг о һалда кәлиб чыхыр ки, мүсәлман мәдәнијјәти илә компромисә кирсин; һалбуки интибаһ дөврү Европа шәһәрләри бу бахымдан фәргләнир, о мәнада ки, Европа шәһәрләриндә мәдәнијјәт әсасән етник әсаслар үзәриндә инкишаф етмишдир. Она көрә дә орта әсрләр Азәрбајчан шәһәри илә интибаһ дөврү Европа шәһәрини тарихи-ичтимаи, мәдәни структуру етибарилә ејни тиположи һадисә һесаб етмәк дүзкүн дејил вә елә билирик ки, «Низами Интибаһ шәһәринин шаиридир»² фикри тамамилә абсурдур.

XI—XII әсрләрдә Азәрбајчан шәһәрләри һәгигәтән инкишаф етмишди; Тәбриз, Кәнчә, Шамаһы, Бейләган, Нахчыван, Мараға, Дәрбәнд, Бәрдә ки ми шәһәрләр «мөһтәшәм сарајлара, кур базарлара, мәсчид, килсә, мәдрәсә, карвансара вә һамамлара, су вә канализасия хәтләринә»³ малик иди,—лакин бу шәһәрләр түрк мәдәниј-

¹ Мугајисә ет: Возрождение.—Литературный-энциклопедический словарь.

² А. Гачыјев. Азәрбајчан интибаһы. «Әдәбијјат вә инчәсанәт» гәзети, 14 октябр 1978-чи ил.

³ Гена орада.

јәтини классик кејфијјәтиндә јашатмаға габил олмур. 1 мумијјәтлә, тәдгигатчылар (хүсусән А. Гачыјев) XI—XII әсрләрдә Азәрбајчан интибаһынын мөвчудлуғуну көстәрмәк үчүн XI—XII әсрләр Азәрбајчаң шәһәринин мәһз интибаһ шәһәри олдуғуну сүбут етмәк истәјирләр,—бу, бүтүнлүклә Европа мизаныдыр; нәзәрә алаг ки, һәинки Европа интибаһы, еләчә дә онун әсасында дајанан антик мифолокија да шәһәрдә формалашыр, түрк мифолокијасы барәдә исә буну демәк мүмкүн дејил. Шәрг мәдәнијјәти илә Гәрб мәдәнијјәти арасында IV—V әсрләрдән XI—XII әсрләрә гәдәр көрпү олан Бизанс мәдәнијјәти дә шәһәр мәдәнијјәти иди вә әләвә едәк ки, тәсәррүфат иғтисади, ичтимаи-инзибати, мәдәни һәјәтин структуруна көрә хүсусилә XI—XII әсрләрдә Бизанс шәһәрләри Азәрбајчан (јаһуд Орта Асия, Иран) шәһәрләриндән, демәк олар ки, фәргләнмир, бу исә ону көстәрир ки, XI—XII әсрләрдә Шәргдә гаршысыалымаз шәкилдә ичтимаи мәдәни тәфәккүрүн концентрасиясы просеси кедир, етник мәдәнијјәтә һәссаслыг зәифләјир,—бу чүр вәзијјәтдә интибаһ мүмкүн дејил... Европанын тәчрүбәси дә буну сүбут едир; нечә ки, христиан мәдәнијјәти бүтүн Европа үчүн үмуми иди, интибаһ мүмкүн дејилди,—елә ки, XIV әсрдән башлајараг милли мәдәнијјәтләрин тәшәккүлү просеси кедир, интибаһ да јетишир,—вә көрүнүр, «али типолокија» дедикдә мәһз бу мүнәсибәти нәзәрдә тутмаг лазымдыр.

Куја «не древность культуры народа, а именно наличие этапа развитого феодализма в его истории — вот первое условие появления ренессансного движения»,¹ — «там, где нет городов ремесла и торговли, нет и развитого феодализма; там, где нет развитого ремесла и тор-

¹ А. А. Гаджиев. Проблемы изучения азербайджанского Ренессанса.—Проблемы азербайджанского Ренессанса, с. 6.

говли, нет и Ренессанса»...¹ Элбэттэ, мэдэнијјэтин инкишафы шәһәрин инкишафындан асылы олуб, онунла шәртләнә биләр, лакин бу чүр вулгарчасына јох; Шәрг шәһәри илә Гәрб шәһәри арасында милли мэдэнијјэтә мүнәсибәтдә чидди фәргләрин мөвчуд олмасы да һәммин мүлаһизәннин нөгсанлы олдуғуну көстәрир.

XI—XII әсрләр Азәрбајчан, үмүмән мүсәлман мэдэнијјэтинин Авропа анологу вармы? — бу суала чаваб вермәздән әввәл А. Гачыјевин типик бир мүгајисәси үзәриндә дајанаг; о јазыр: «...Мәнтиг, физика, метафизика, ријазиијат, астрономија, һесаб, мусиги, зоолокија, ботаника, фәлсәфә, тәбабәт—Аристотелдән сонра Шәргдә «икинчи мүәллим» адландырылан Ибн Синанын (Авитсенанын) фәалијјәт даирәси беләдир. Низами Кәнчәви, Әбдүлрәһман Чами, Әлишир Нәваи кими поезија нәһәнкләринин идрак даирәси дә белә кениш иди...»² Әкәр Ибн Сина (еләчә дә Н. Кәнчәви, Ә. Чами, Ә. Нәваи...) Аристотел мәктәбинә мәнсубдурса, о, интибаһын факты ола билмәз,—ади анологичи мәнтиг вар; мүсәлман мэдэнијјэтинин тиположи һадисә кими анчаг мүхтәлиф мәншәли мэдэнијјәтләрин концентрасијасы илә мүгајисә етмәк мүмкүндүр... Она көрә дә демәк олар ки, XI—XII әсрләр Азәрбајчан, үмүмән мүсәлман мэдэнијјэтинин антик дөврдән сонракы Авропада анологу јохдур...

Интибаһ мэдэнијјэтинин реалист тәфәккүр јетирир, һалбуки XI—XII әсрләр Азәрбајчан мэдэнијјэтинин бу чәһәтдән характеризә етмәк мүмкүн дејил.

А. Гачыјев јазыр: «Шәхсијјәтә Интибаһын вердији

¹ А. А. Гаджиев. Проблемы изучения азербайджанского Ренессанса.—Проблемы азербайджанского Ренессанса, с. 6.

² А. Гачыјев. Шәрг интибаһы проблеми һаггында.—«Азәрбајчан» жур., 1981, № 3, с. 190.

гијмәт Низаминин гадын гәһрәманларынын—Ширвини, Фитнәнин, Нүшабәнин характерләриндә дә өз тәсдигини тапыр. Онлар иконалардакы мүгәвва ханымлар јох, гүввәтли, фәал шәхсијјәтләрди»¹. Шүбһәсиз, Ширин, Фитнә вә Нүшабә сурәтләри һеч бир интибаһын мәһсулу дејил, бунлар мүсәлман мэдэнијјәти контекстинә етник тәфәккүрдән кәлир (өзү дә деформасија илә кәлир,—мәсәлән, амонкалар барәдә антик мүәллифләрин гејдләрини хатырламаг мүмкүндүр)—XI—XII әсрләрдә бу чүр сурәтләрин мејдана чыхмасы етник мэдэнијјэтин мүсәлман мэдэнијјәтиндә һәзм олунмадығыны көстәрир, һалбуки XIII—XVI әсрләрдә «һејрәт, еј бүт!» мәнтиги илә дүшүнмәк естетик нормадыр (лакин «һејрәт, еј бүт!» мәнтигинә дә диференсиал јанашмаг лазымдыр,—бу, И. Нәсиминин контекстиндә бир чүр, М. Фүзулинин контекстиндә башга чүр дәрк едилир). Демәли, о һадисәни ки, А. Гачыјев интибаһын факты кими көтүрүр, әслиндә, типик (даһа доғрусу, перспективи олан) һадисә дејил...

А. Гачыјев гејд едир ки, «XI—XII әсрләрдәки Азәрбајчан шәһәрләринин һамысы Интибаһ сәчијјәли дејилди вә ола да билмәзди (?); о да һәгигәтдир ки, бир сыра ичтимаи-игтисади сәбәбләр үзүндән Азәрбајчанын шәһәрләри, дејәк ки, мәсәлән, Италијанын Интибаһ шәһәрләри гәдәр дахили игтисади инкишаф сәвијјәсинә һаил ола билмәмишдиләр (?). Елә буна көрә дә (!) бизчә XI—XII әср Азәрбајчанында илкин Интибаһдан данчшмаг олар. Ејни заманда, бу Интибаһа «һазырлыг мәрһәләси» һаггында (X әсрдә Бәрдә шәһәринин чичәкләнмәси) вә Интибаһ һәрәкатынын даһа сонракы, монгол истилалары дөврүндәки (XIII—XIV әсрләр, һүруфизм,

¹ А. Гачыјев. Азәрбајчан интибаһы.—«Әдәбијјат вә инчәсанәт» гәз., 14 октябр 1978-чи ил.

Нәсимнн поезијасы) талеји һаггындакы мәсәләјә кечмәк олар».

Интибаһ мәдәнијјәтининн мөвчуд шәһәрләрин итгисади инкишаф сәвијјәсиндән асылылығы барәдәки кифајәт гәдәр вулгар мұлаһизә бир јана (бу барәдә артыг бәһс етдик) интибаһ дөврүнүн «мәрһәләләрә» бөлүнмәсинин һансы принципләрә табе олдуғу да ајдын дејил,— нечә олур ки, Н. Кәнчәвинин дә, И. Нәсиминин дә поезијасы ејни дәрәчәдә интибаһын факты һесаб едилир?.. Үмумијјәтлә Азәрбајчан интибаһынын XII әср — XIII әсрин әввәлләри, XIII—XIV вә XV—XVI әсрләр мәрһәләләриндән кечмәси (јахуд Н. Кәнчәви — И. Нәсимн — М. Фүзули силсиләси) барәдәки фикир² һеч нә илә сүбут олунмур,—М. Фүзулинин поезијасы И. Нәсиминин поезијасындан, һәр икисинин поезијасы Н. Кәнчәвинин поезијасындан әсаслы шәкилдә—типолокијасы етибарилә фәргләнир; бунлары бир дүнјакөрүшүн, интибаһ, јахуд гејри-интибаһ дүнјакөрүшү олсун, мәнсулу һесаб етмәк мүмкүн дејил... А. һачыјев тәрәддүд едир,—«Азәрбајчан» журналына вердији мұсаһибәдә көстәрир ки, «Азәрбајчан Интибаһы XIV әсрдә, Нәсимндә баша чатыр»,—М. Фүзулинин интибаһы факты олмадығыны дејир³. Бу чүр кениш мигјасда тәрәддүдләрин олмасы иә XI—XII әсрләр Азәрбајчан интибаһы консепсијасынын чидди әсаслара малик олмадығыны көстәрир.

А. һачыјев интибаһ һәрәкатынын үч типини (үч дүнја дининә—буддизм, христианлыг вә ислама ујғун олараг) фәргләндириб јазыр: «Специфика этих моно-теистических религиозных мировоззрений обусловливала

¹ А. һачыјев. Азәрбајчан интибаһы.—«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 14 октјабр 1978-чи ил.

² А. А. Гаджиев. Проблемы изучения азербайджанского Ренессанса.—Проблемы азербайджанского Ренессанса, с. 16—17.

³ Азәрбајчан интибаһшүнаслығы јараныр.—«Азәрбајчан» жур., 1981, № 3, с. 182.

характер, формы, исторически пути развития ренессансного движения в каждом регионе в эпоху развитого феодализма...»¹ Н. Кәнчәви јарадычылығыны интибаһ факты кими тәһлил едәндә иә белә бир кејфијјәти габардыр ки, шаир «Все сюжеты своих поэм взял за пределами исламского религиозного мира»², «Низами динә етигад бәсләјир, амма дини тәблиғ етмир. Буна көрә дә онун дини көрүшләри әсасән поемаларын кириш һиссәләриндә ифадә олунуб... Киришләрдән сонра поемаларын сүжети башлајыр, бу сүжет иә артыг инсан вә «инсани еһтираслар» һаггындадыр...»³,—мәлүм олмур ки, А. һачыјев интибаһ тәфәккүрүндә динин тәсирини нечә гијмәтләндирир вә бурада интибаһ кејфијјәтинәдән ибарәтдир... Азәрбајчан интибаһ һәрәкатынын характерини, формасыны, тарихи инкишафыны ислам дини шәртләндирирсә, Н. Кәнчәви бу интибаһын шаири ола-ола дини көрүшләрини нијә әсасән поемаларынын киришиндә ифадә едир?..

Авропада христианлығын јайылмасы илә элагәдар олараг мин иллик бир дөврдә антик мәдәнијјәт унудулур; һалбуки Шәргдә бу мәдәнијјәт тәдричән үмуми мүсәлман мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәсинә чеврилир; белә бир факта диггәт едәк: антик мәдәнијјәтин билаваситә вариси олан Бизанс мәдәнијјәти Шәрг рекионуна сығынмагла барбарларын—керманларын, славјанларын вә с. дағыдычы һүчумларындан мұһафизә олунур⁴,—бу мәдәнијјәт XI—XII әсрләрдә мүсәлман мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсинә тәсир едир.

¹ А. А. Гаджиев. Проблемы изучения азербайджанского Ренессанса.—Проблемы азербайджанского Ренессанса, с. 11.

² Јенә орада.

³ А. һачыјев. Азәрбајчан интибаһы.—«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәз., 14 октјабр 1978-чи ил.

⁴ Мүгајисә ет: З. В. Удальцова. Византийская культура, М., изд. «Наука», 1988, с. 12—15.

XI—XII эсрләр Азербайжан, үмумән Шәрг мәдәнијјәтинин мәһз интибах мәдәнијјәти олдуғуну сүбут етмәк мүмкүн олмадығына көрә, бә'зән әсәбиләшмәк дә лазым кәлир, лакин инанмырыг ки, бу әсәбилик «сүбут» үчүн нә исә бир шеј версин: «Әкәр Әл Фәраби, Ибн Сина, Әл Бируни, Ибн Рөшд, Хәјјам, Фәхрәддин Күркани, Низами Кәнчәви, Һафиз, Чами, Нәваи вә бу гәбилдән олан дикәр Шәрг шаир, алим вә мүтәфәккирләри XI—XV эсрләрдә јох, XIV—XVI эсрләрдә, өзү дә Шәргдә јох, Гәрбдә, һәм дә ән јахшысы Италијада, даһа јахшысы исә Флоренсијада јашасайдылар, онда—oho!—онлар Интибахын бөјүк нүмајәндәләри сајылардылар. Инди исә... ахы, бу, Шәргдир...»¹.

Әлбәттә, нә Н. Кәнчәви, нә Һафиз, нә дә Нәваи интибахчы олмаг хатиринә Флоренсијаја көчмәк истәмәздиләр,—вә елә билirik ки, онлар барәсиндә темпераментли Шәрг тәдгигатчысынын дедији бу сөзләрдән дә һеч вахт хошланмаздылар, өзләрини нараһат һисс едәрдиләр.

XI—XII эсрләр Азербайжан мәдәнијјәтинин мәһз интибах мәдәнијјәти олдуғунун инкар едилмәси, шүбһәсиз, бу мәдәнијјәтин үмумән инкары дејил... Вә XI—XII эсрләр Азербайжан интибахы проблеми концептуал бахымындан өзүнү доғрултмаса да, үмумијјәтлә, гејд едилдији кими, XI—XII эсрләр Азербайжан мәдәнијјәтинин тәдгиги саһәсиндә мүһүм аддым олду; М. Ибраһимовун, М. Ч. Чәфәровун, З. Гулузадәнин, Г. Әлијевин, А. Һачыјевин, Г. Әһмәдовун, Ә. Агајевин, Р. Әлијевин, Ј. Гарајевин, А. Рүстәмованын... марағлы тәдгигат ишләри мејдана чыхды.

¹ А. Һачыјев. Шәрг интибахы проблеми һаггында.—«Азербайжан» жур., 1981, № 3, с. 192.

XVII—XVIII эсрләр Азербайжан мәдәнијјәти исә мәзмуну е'тибарилә интибах мәдәнијјәтидир,—Азербайжан интибахшүнаслығында индијә гәдәр бу мәсәләјә диггәт јетирилмәмишдир; сәбәби ондадыр ки, тәдгигатчылар интибахшүнаслыгла бир систем кими дејил, XI—XII эсрләр мәдәнијјәтинин дәјәрләндирилмәси васитәси кими марағланмышлар. Мәсәлә бу чүр гојулмушдур: XI—XII эсрләр Азербайжан мәдәнијјәти интибах мәдәнијјәтидир, ја јох. Н. Кәнчәвинин јарадычылығы милли интибахын фактыдыр, ја јох? Марағлыдыр ки, XI—XII эсрләр Азербайжан интибахы әтрафында кедән мүбаһисәләрдән белә бир фикир сүзүлүб чыхыр ки, Азербайжан интибахы XI—XII эсрләрдә варса вар, јохдурса, үмумијјәтлә јохдур...

XVI әсрин әввәлләриндә Азербайжан халгы I Шаһ Исмајылын (Хәтаи) ирадәси илә ваһид дәвләт әтрафында бирләшди (шүбһәсиз, бу чүр бирләшмә үчүн игтисади-тәсәррүфат, ичтимаи-сијаси, мәдәни-мә'нәви шәраит јаранмышды, јохса һәтта I Шаһ Исмајыл кими ичтимаи хадим—сәркәрдә дә буну бачармазды,—тарихи шәхсијјәти тарихи шәраит һазырлајыр), XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндә исә халг I Шаһ Аббасын тәдбирләри нәтичәсиндә милли дәвләтдән мәһрум олду,—милли бирлик идејасы исә јашајырды. I Шаһ Аббасын игтисади сијасәтинин әсасыны мәркәзи вилајәтләри учгарлар һесабына инкишаф етдирмәк тәшкил едирди¹; Азербайжан да Иран Сәфәви дәвләтинин учгарларындан иди, она көрә дә бу сијасәт бирбаша Азербайжан халгынын әлејһинә чеврилмишди,—XVI әсрдә Сәфәвиләр һакимијјәти милли мәдәнијјәти мүһафизә етдији һалда, XVII әсрдә онун дүшмәнинә чеврилмишди, она

¹ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., Ленинград, изд. ЛГУ, 1949, с. 82.

көрә дә бу замандан е'тибарән милли мәдәнијјәти гору-
маг халгын өһдәсинә дүшүрдү.

XVI әсрин сонларында бир сыра сәнәткарлар, мәдә-
нијјәт әсәрләри Түркијә апарылыр,—бу барәдә «Түр-
кијә тәзкирәләриндә күлли мигдарда мә'лумат вардыр»¹.
XVII әсрин әввәлләриндә исә I Шаһ Аббасын көстәриши
илә әһалинин сүннү һиссәсинә диван тутулур, әлјазма
китаблары,—буларын ичәрисиндә «дини китабларла
бәрабәр гијмәтли елми тарихи әсәрләр, күллијатлар,
диғанлар да мәһв олду»².

XVII әсрин биринчи јарысында Азәрбајчан мәдәни-
јәти нүмајәндәләринин (о чүмләдән шаирләрин) Иранын
мәркәзи шәһәрләринә (хүсусән Исфәһанә) көчүрүлмәси³
парадоксал да олса, XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчан
мәдәнијјәтинин демократикләшмәсинә (демәли, инкиша-
фына) тә'сир етди; классик ифадә тәрзиниү (мүсәлман
мәдәнијјәти параметрләринин) сүбутуна тәкан верилди
(чүнки көчүрүләнләр классик ифадә тәрзини тәмсил
едирдиләр) нәтичәдә, халг (фолклор) ифадә тәрзинин
манеәсиз, башга сөzlә, рәгабәтсиз инкишафы мүәјјән
гәдәр тә'мин олунду.

Антик мәдәнијјәтә тарихи мараг Авропа интибаһыны
јарадыр,— в античной культуре гуманисты находили
идеологические формулы для своих исканий, и идеалов,
свободу мысли и независимость морали, людей с резко
выраженной индивидуальностью и художественные об-
разы для ее воплощения. Все гуманистическое движение
проходило под лозунгом «возрождения» античности; гу-
манисты усиленно собирали списки с произведений авто-

¹ *Н. Апаслы*. XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјәти тарихи,
Баки, АДУ нәшр., 1956, с. 27.

² *Јенә орада*, с. 75.

³ *А. А. Рахмани*. Азәрбајджан в конце XVI и в XII веке,
Баку, изд. «Элм», 1981, с. 198.

ров, хранившиеся в средневековых монастырях, и изда-
вали античные тексты»¹.

Антик мәдәнијјәтин әсасында исә мифолокија дурур-
ду. Азәрбајчан интибаһы түрк мифолокијасынын XVI
әсрдән башлајараг тәдричән ојанмасы илә мејдана кә-
лир. Мифолокија милли мәдәнијјәти јарадыр. Үмумиј-
јәтлә, милли мәдәнијјәт миллиәтин тарихинә мәһз мифо-
локија васитәси илә бағланыр,—чүнки мифолокија бу
вә ја дикәр халгын мә'нәви мөвчудлуғунун көстәричиси-
дир, халгын тәфәккүрүнә ән гыса јол бурадандыр.

XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндән е'тибарән
милли дөвләтини (бу дөвләт јери кәләндә халгы аман-
сызчасына әсә дә) итирән халг милли мәдәнијјәтини
итирмәк тәһлүкәси һисс едир, она көрә дә шедеврләр јә-
ратмагла ону горујур: «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм»,
«Ашыг Гәриб», Ашыг Аббас Диварганлы, Сары Ашыг,
Молла Нәсрәддинин ләтифәләри... О ки галды С. Тәбризи,
Г. Тәбризи, Мәсиһи кими классик услуб тәрәфдар-
ларына, әслиндә, онлар интибаһ әдәбијјәти гаршысында
һәр һалда күчсүз көрүнүрләр. XVI әсрин сонларында
е'тибарән тарихи-ичтимаи фикир даһа ардычыл шәкилдә
милли проблемләр үзәриндә дүшүнүр; мәсәлән, I Шаһ
Аббасын сарај тарихчиси Искәндәр бәј Мүншинин «Та-
рихи-әләмараји-Аббаси» китабында «вопросам местной
истории, в частности истории Азербайджана, Армении
и Грузии уделено большое место, и притом нередко неза-
висимо от походов шахских войск в эти страны... Еще
больше внимания уделено истории родного автору Азәр-
бајджана, событиям в котором посвящена значительная
часть книги. Нередко автор оказывается в известной мере
объективным»².

¹ *И. М. Тронский*. История античной литературы, Ленинград,
уч.-пед. изд., 1951, с. 10—11.

² *И. П. Петрушевский*. Очерки по истории феодальных от-
ношений в Азербайджане и Армении в XVI — начале XIX вв., с. 34.

XVII—XVIII эсрләр Азәбајчан интибаһы Загафгази-ја халгларынын мәдәнијјәтинин инкишафына тә'сир көстәрир; әдәбијјатда, инчәсәнәтин мүхтәлиф сәһәләриндә—тәсвири-декоратив сәнәтдә, мусигидә демократик јүк-сәлиш ермәни, еләчә дә күрчү мәдәнијјәтинин демократик әсаclar үзәриндә јенидән гурулмасына тәкан верир. XVI, хүсусән XVII—XVIII эсрләрдә Азәрбајчан дили интибаһ мәдәнијјәтинә хидмәт едән васитә кими Загафгазијада әдәби-бәдии тәфәккүрүн әсас ифадә формасы отур¹.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан интибаһы мүрәккәб тарихи шәраитдә тәшәккүл тапыр,—мүрәккәблик интибаһ мәдәнијјәтинин даһа чох фактлашдығы XVIII эсрдә дә галыр... XVIII эсрин әввәлләриндә баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләр Азәрбајчан халгыны мәчбур едирди ки, өз тәлеји барәсиндә дүшүнсүн; В. Н. Левиатовун көстәрдији кими, бир тәрәфдән Иран, бир тәрәфдән Түркия, бир тәрәфдән дә Русија өлкәнин истиласы үчүн чалышырдылар², ишғалчыларга гаршы мүбаризә исә халгын мә'нәви бирлијини күчләндирди. Надир шаһын дөврүндә (XVIII эсрин орталарына доғру) шәһәр тәсәррүфаты дағылырды,—тичарәт күчсүзләшмишди, сәнәткарлығын инкишафы ләнк кедирди. XVII эсрин сону XVIII эсрин әввәлләриндән башлајараг феодал чәмиј-

¹ Интибаһшүнаслыг нәзәријјәсиндә әдәбијјатын дилинин, үмүмән әдәби дилин миллиләшмәси интибаһын мүһүм факты һесаб едилир (бах: Возрождение.—Литературный энциклопедический словарь); әдәби дил—мәдәнијјәт амилдир (бах: Г. О. Винокур. О задачах истории языка. В кн.: В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, часть II, М., изд. «Просвещение» 1965, с. 319),—XVII—XVIII эсрләрдә интибаһ һәрәкәтиндә милли дил тәшәккүл тапыр.

² Бах: В. Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, изд. АН Азәрб. ССР, 1948, с. 115.

јәти дағылырды¹. Шәһәрләрин сүгуту кәндиң ичтимаи-сијаси, еләчә дә мәдәни ролуну артырырды, кәнд милли мәдәнијјәтин тәмсилчиси кими чыхыш едирди; бу да имкан верирди ки, үмүмшәрг—мүсәлман мәдәнијјәтинин јерини халгын дахили еһтијачыны өдәјән (вә онун үчүн аңлашыглы олан) мәдәнијјәт тутсун.

XVII—XVIII эсрләрдә шәһәрләрә сығыныш үмүмшәрг—мүсәлман естетикасы (гәзәл шә'риндән тутмуш нахышларга гәдәр), демәк олар ки, әталәтлә инкишаф едирди; мәдәни тәфәккүрүн мүрәккәб формалары мејдана кәлмишди, XVI эсрдә Фүзули шә'ри јаранмышды,—емосијаларын һәндәси дәгигликлә ифадәсинин бундан мүрәккәб формаларыны тапмаг мүмкүн дејилди...- XVI эсрин әввәлләриндә Шаһ Исмајыл Хәтәи буну һисс еләди, үмүмшәрг—мүсәлман мәдәнијјәтини фолклор мәдәнијјәти илә говушдурмаг үчүн тәдбирләр көрдү (сараја ашыг кәтирди), лакин бу чүр говушма мүмкүн олмады. XVII—XVIII эсрләрдә исә эсрләр боју халгын дүјгуларында јашајан көзәллиқ һисси бүтүн парлаглығы илә тәзаһур етди, норматив һадисәјә чеврилди.

Кәндиң шәһәр үзәриндәки гәләбәси әсасән ханлыглар дөврүнә дүшүр. Надир шаһ өлдүрүлдүкдән (1747-чи ил) сонра Иран дөвләти дағылды. Азәрбајчанда мүстәгил (јахуд јарыммүстәгил) ханлыглар мејдана кәлди: Шәки ханлығы, Гарабағ ханлығы, Губа ханлығы... Шәки ханлығы Азәрбајчанын шимал-гәрб, Гарабағ ханлығы чәнуб-гәрб, Губа ханлығы исә шимал-шәрг әразиләрини бирләшдирмишди. Ханлыгларын тәсәррүфат һәја-

¹ Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, А. М. Беленицкий. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века, Ленинград, изд. ЛГУ, 1958, с. 300.

² Бу барәдә бах: Н. Чәфәров, Фүзүмидән Вагифә гәдәр.—«Азәрбајчан жур.», 1988, № 6.

тында эсасэн ејни мүнәсибәтләр һөкм сүрмәкдә иди, һәтта мукәлләфијјәтләр дә бир-биринә ујғун кәлир¹, — бу исә ону кәстәрир ки, өлкәдә ваһид тәсәррүфат системи мөвчуд ымиш.

Ханлыглар дөврүндә шәһәр тәсәррүфатынын тәнәз-зүлүнү тәдгигатчылар гејд едирләр, лакин кәндин ичти-маи-мәдәни мөвгејинин јүксәлмәси барәдә, демәк олар ки, данышылмыр...

Ханлыглар дөврүндә кәнд мә'нәви-мәдәни јүксәлишин истинадкаһына чеврилир; дастанлар, нағыллар, бајатылар эсасән кәнддә јараныр, Азәрбајчан интибаһынын көркәмли нүмајәндәләрини—М. В. Видадини, М. П. Вағифи билаваситә кәнд јетирир. XVIII әсрин икинчи јарысында, еләчә дә XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда мүстәгил ханлыгларын тәшәккүлү тәкчә игтисади-тәсәррүфат, јахуд ичтимаи-сијаси һадисә дејил, һәм дә мәдәни-мә'нәви һадисәдир; азадлыг алмыш халг елә бил һәмин азадлыгдан максимум истифадә етмәк үчүн парчаланыр, мәдәни-мә'нәви бүтөвлүјүнү итирмәдән парчаланыр вә бунунла да тарихи јаддашына гајыдыр (даһа доғрусу, тарихи јаддаша гајыдыш мәдәни-мә'нәви бүтөвлүк үчүн шәрт олур),—бу дөврдә һакимијјәтлә халг арасындакы вәсиләләр минимал һәддә енир, һакимијјәт о вахта гәдәр көрүнмәмиш шәкилдә халгла јахын олур; дејәк ки, Надир шаһы бүтөв вилајәтләрин проблемләри марағландырдығы һалда Гарабағ ханы Ибраһим хан кәндләрин мәсәләләри илә дә мәшғул олур, она көрә дә кәндин һәм тәсәррүфаты, һәм дә мәдәнијјәти дирчәлир. Әлбәттә, Надир шаһ заманында да кәнд идарә едилирди, лакин бу, дөвләт нәзарәтиндән кәнар идарә иди, дәрәбәјлик идарәси иди. Кәнд, садәчә оларағ, шәһәрә гуллуғ едир-

¹ Бах: В. Н. Левитов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, с. 32—37.

ди, тәкчә мадди не'мәтләри илә јох, һәм дә мә'нәви не'мәтләри илә гуллуғ едирди. Ханлыглар дөврүндә исә кәнд мүстәгилләшир, мә'нәви-мәдәни јүксәлишин дајағына чеврилир, ингилаби әһвал-руһијјә кәнддә тәшәккүл тапыр.

Азәрбајчан интибаһы кәндли шәхсијјәтнин көрүнмәмиш шәкилдә јүксәлдир, — бу, кәндин мәдәни-ичтимаи мөвгејинин артмасы илә әлағәдардыр; мәһз интибаһ тәфәккүрүнүн фактыдыр ки, кәндли әдәбијјата бүт кими кәлмир,—о һәм нағылларын, һәм дә ләтифәләрин гәһрәманы кими тәгдим едилир.

XVII—XVIII әсрләр Азәрбајчан интибаһынын мифоложи эсаслары барәдә чидди тәдгигатлара еһтијач вар, биз бурада анчағ бә'зи мәсәләләр үзәриндә дајаначағы; бунлардан бири ондан ибарәтдир ки, түрк мифолокијасы мүсәлман мәдәнијјәтинин чичәкләнмәсиндә, шүбһәсиз, мүәјјән рола малик олур, лакин мүсәлман мәдәнијјәтиндә «әримир», һәтта сонралар бир сыра тәригәт мәдәнијјәтләринин мүстәгилләшмәсинә көмәк едир, лакин јенә дә реаллаша билмир, — XVI әсрдән башлајарағ тәдричән халгын милли өзүнүдәрки хәттинә дүшүр, резонанс алыр вә XVII әсрин әввәлләриндән етибарән бүтүн күчү илә тәзаһүр едир.

Авропа интибаһындан фәргли оларағ, Азәрбајчан интибаһы шифаһи халг әдәбијјатына даһа чох дајаныр,—бунун сәбәби үмумән халгын јазыја мүнәсибәти илә бағлыдыр; јазыја гаршы бир етинасызлыг һөкм сүрмүшдү, һәтта бу чүр ән'әнәјә бахмајарағ, XVII—XVIII әсрләрдә дастанларын, бајатыларын јазыја алындығыны көрүрүк,—күлли мигдарда белә мәнбә вардыр. Авропа интибаһы антик мифолокијаны латын јазысы илә бирликдә гәбул едир, Азәрбајчан интибаһы исә түрк мифолокијасыны јаддашлардан јығыр, она көрә дә Азәрбајчан интибаһы даһа демократик эсаслар үзәриндә

жүксәлир. Фолклор бу дөврдә интибах идејаларынын фактлашмасына хидмәт едир,—доғрудан да, XVII, јахуд XVIII, јахуд да XIX әсрдә «Короғлу»ну халг билирсә (профессионал дастанчы-ашыг бир јана), истәдији кими дәјишдириб данышмаг имканы варса, нәјә көрә јазыја алмалыдыр,—јазы «Короғлу» интонасијасыны өлдүрмәзми, импровизасијадан мәһрум етмәзми?.. Әслиндә, интибах дөврүнүн башланғычында јазылан да функционал олмур, јазылыб галыр, шифаһи форма исә интибах өмрүнү јашамагда давам едир.

XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчанда дастан даһа чох јараныр, чүнки о һәм лирик, һәм дә епик тәфәккүрүн имканларыны еһтива едирди,—дастанда поетик тәһлил дә, тәрәннүм дә вар, она көрә дә «XVII—XVIII әсрләр әдәбијјат тарихинә бу жанрын там чичәкләнмә дөврү кими дахил олур». (М. Һ. Тәһмасиб).

Түрк мифолокијасы јаддашлардан кәлдијинә көрәдир ки, интибах тәфәккүрү ону сүжет-сүжет, әһвалат-әһвалат гаврамыр, мотивләри көтүрүр,—реал һадисәләри, әһвалатлары, сүжетләри мифоложи мәнтиглә верир; М. Сејидовун Короғлу образыны мифоложи мәншәјә бағламасы бу мәнада тәмамилә тәбнидир... Чәнлибел дә, Короғлу да, Гырат да, Мисри гылынч да мин илләр халгын јаддашында јашајыр, амма имплиссит шәкилдә јашајыр,—елә ки, «дүшмән гапынын ағзыны алыр», онда мифоложи образ да «дөјүшүр». Кәрәм дә, Әсли дә, Гәриб дә мәһз мифоложи тәфәккүрүн мәһсулларыдыр,—XVII—XVIII әсрләрдә милли өзүнүдәркин тәркиб һиссәси олан инсаңын өзүнүдәрки дә фәаллашыр вә бу фәаллығын да өз фактлары—гәһрәманлары јетишир. Интибах мәдәнијјәти инсаны чөлләрә салмыр, дәли еләмир (бу мәнада, мәһнунлуг интибах тәфәккүрүнүн мәһсулу ола билмәзди,—Фүзули поезијасы нәһәнк поезијадыр, амма интибах поезијасы дејил), инсан ахтарыр, тәлә-

јинин сон сөзүнү ешидәнә гәдәр «әлиндә дәмир әса, ајағында дәмир чарыг» јол кедир.

Ә. Сәфәрлинин гејд етдији кими, мәһәббәт Мәһнуну чәмијјәтдән узаглашдырыр, ону илаһиләшдирир; Шәһријары (XVIII әср мәнбәси «Шәһријар»ын гәһрәманы нәзәрдә тутулур) исә чәмијјәтдә даһа да јахынлашдырыр, һәтта ону мәнсәбә чатдырыр,—чүнки Шәһријар Мәһнундан фәргли олараг бута алмышды, онун мәһәббәти «тәғдири-худа» сајылырды...¹ «Тәғдири-худа» исә артыг ичтимаи варлыға метафорик мүнәсибәтин «реаллашдырылмасы» (илаһијјатын «ичтимаиләшмәси») дејил, реаллығын метафорик дәркинин фактыдыр; бу исә о демәкдир ки, интибах тәфәккүрү реализмә мүәјјән мәрһәләләрлә јијәләнир,—бирдән-бирә исламын (шәриәтин) мәнтигинә гаршы чыхмыр, бу мәнтиги әввәл естетикләшдирир, образа чевирир, јалныз бундан сонра она һаким олур.

XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндән башлајараг гәзәл бир поетик жанр кими тарихи сәләһијјәтини итирир, гошманын, бајатынын әдәби-естетик нүфузу артыр, беләликлә, естетик тәфәккүрүн стандартлары дәјишир,—һәмин просес әслиндә бу чүр кедир: гәзәл поетик структурча о гәдәр демократикләшир ки, типолокијасыны итирир, мәсәлән,

Шә'нинә дедим ширин сөз, бир шеј ондан дадмадым,
Бу сәбәбдән ағзы шәккәр дилрүбадән күсмүшәм²—

бејти һәм мәзмун (образларын мәзмуну нәзәрдә тутулур), һәм дә ифадә (интонасија нәзәрдә тутулур) бахымыңдан нормативликдән узагдыр,—бу, гәзәлин бир жанр кими тәнәззүлү демәкдир; гошмада гәзәл образлы кө-

¹ Бах: *Мәһәммәд. Шәһријар*, Бақы, «Јазычы» нәшр., 1987, с. 8.

² М. П. Вагиф. *Әсәрләри*, Бақы, ЕА Аз Ф, нәш., 1945, с. 153.

рүнүр, јәни халг ше'ри классик ше'рин тәчрүбәсинә да-
жанмагла типолокијасыны тапыр:

Чам ичмишәм мән мәстанә кәлмишәм,
Ејләјиб бағрымы шанә кәлмишәм,
Сәнин һәсрәтиндән чанә кәлмишәм,
Әл кәтүр бу назу гәмзәдән, кәлин!¹

XVII—XVIII әсрләрдә Молла Нәсрәддинин ләтифә-
ләри сатирик тәфәккүрүн факты кими кениш јайлыр, бу
гисмән М. В. Видадинин, М. П. Вагифин әсәрләриндә дә
өзүнү кәстәрир; мәсәлән:

Вагиф, нә тез сәнәмләрдән әл чәкдин,
Бирин бир инәјә гижмәт ејләрсән?
Нәлә сонра кечијә дә енәрсән,
Алса мүштәријә миннәт ејләрсән?²

XVIII әсрин орталарында Азәрбајчан интибаһы да-
һа чох сәнәдләшир; Шәки хан сарајы тикилир, Шуша
инша едилир,—һамысы бир естетик принцип әсасында
јараныр... Интибаһ тәфәккүрү мәдәнијјәти тәбиәтә јә-
хынлашдыр, —миниатүрләрдә инсанын ифадәли сифә-
ти көрүнүр (бу просес нәлә XVI әсрдән башламышды)³,
һәндәси орнаментләри бүтүнлүклә нәбати нахышлар әвәз
едир⁴, поезијада илаһи көзәллик дејил, Күр ғырағы, Га-
зағын, Гарабағын көзәлләри тәрәннүм олунар:

Бир бөлүк јашылбаш соналар кими
Јығылыб кәлибдир Газаға ғызлар.
Ајна габа ында гара гаш учун
Ендириб кәтирмиш гулаға ғызлар⁵.

¹ М. П. Вагиф. Әсәрләри, Бақы, ЕА Аз.Ф. нәш., 1945, с. 153.

² М. В. Видади. Әсәрләри, Бақы, АДУ нәшр., 1957, с. 34.

³ Бах: К. Кәримов. Садиг бәј Әфшар, Бақы, «Ишыг» нәш.,
1987, с. 11—13.

⁴ Бах: Ә. В. Саламзаде. Азәрбајчан ме'марлыг абидәләри, Ба-
қы, Азәрнәшр, 1958, с. 57.

⁵ М. П. Вагиф. Әсәрләри, Бақы, ЕА Аз.Ф. нәш., 1945, с. 100.

Интибаһ мәдәнијјәти инсаны нечә вар елә тәгдим
едир, ону пантеист көрүшләрин тәблиғиндә васитә ол-
магдан чыхарыр, инсан—метафора, образ олмагдан чы-
хыр, әдәбијјатын билаваситә предметинә чеврилир:

Гәмзә камаң, мүжқан хәдәнк, көз ала,
Јүз ган олур әјри бахсан һилала,
Сөзләри гәнд, а ғызлары пијалә,
Шәкәр әзмиш дилә, додаға ғызлар!¹

XVII—XVIII әсрләрдә интибаһ тәфәккүрүнүн тә'си-
ри илә јазылы әдәбијјат шифаһи әдәбијјатла о гәдәр
јахынлашыр ки, бу чүр тәснифатын принципи итир,—
һалбуки— нә интибаһ дөврүнә гәдәр, нә дә интибаһ
дөврүндән сонра белә бир һал мүшаһидә едилмир; XIX
әсрдә, еләчә дә XX әсрин әввәлләриндә, јә'ни милли өзү-
нүдәркин икинчи мәрһаләсиндә јазылы әдәбијјат шифа-
һи халг әдәбијјатынлан ајрылыр. XX әсрин 30-чу иллә-
риндә, хүсусилә С. Вурғунун ше'рләриндә интибаһ мә-
дәнијјәтинә—М. П. Вагифә мүраччәт олунмасы әдәби-
бәди тәфәккүрдә демократизми күчләндирир... XVII—
XVIII әсрләр интибаһ мәдәнијјәти Азәрбајчан мәдәниј-
јәти тарихи үчүн тәкчә кечилмиш мәрһалә дејил, һәм дә
мәктәбдир,—интибаһын тәчрүбәси өлмүр.

Интибаһ мәдәнијјәтинин сәнәдләшмәси нәјин һесабы-
на кедир?—бу суала, бизим фикримизчә, белә чаваб
вермәк лазымдыр: XVIII әсрин орталарындан интибаһ
һәрәкаты о гәдәр күчләнир ки, классик мәдәнијјәтин дә
варисинә чеврилмәк имканы газаныр, классик мәдәниј-
јәти һәзм едә-едә кејфијјәтчә инкишаф едир, — интибаһ
мәдәнијјәти классикасынын сәнәткарлыг техникасыны
өјрәнир вә нормативләшир. Мәсәлән, М. В. Видадинин
поезијасы да, «Шәһријар» дастан-новести дә структур
әсасы е'тибарилә фолклордан кәлир, лакин онларын һәр

¹ М. П. Вагиф. Әсәрләри, Бақы, ЕА Аз.Ф. нәш., 1945, с. 100.

икиси жазылы мэдэнијјэтин нүмунэсидир,—һәр икисиндә классик ифадә манералары иштирак едир:

Видади хэстәјәм, күнләр санарам,
Дәрд әһлијәм, гәм һәрфини ганарам.
І әрибликдә јада дүшәр, јанарам
Ашна, јолдаш, јар мүсаһиб, елләр, һеј!

«Инди бир јаш, ики јаш, та једди јашына кәлиб, бир бәдирләнмиш ај кими олду. Атасы апаруб бир алими-мә'тәбәр јанына, тапшуруб ки, адаби-шәртү шүрути-исламы анлајуб мә'рифәтүллаһ кәсб едүб, бир тизфәһм вә саһиб-һуш вә идрак олуб, он ики јашына јетәнәтәк чәми үлүмлары тәһсил гылуб маһир олду. Елә ки он беш јашына кәлди өз-өзүнә фикр едүб ки, нә заманатән мән атамын әлине бахуб, өзүм бимә'рифәт галачағам. О саат галхуб атасынын гуллугуна кәлүб әрз етди ки, еј атаји-меһрибан, һәркиз, олмасун ки, сәнин сајеји-әлтафын мән фәгирин үстән әксүк ола. Амма әкәр сәнин һали-һәјатында вә нәзәри-шәрифиндә мән бир мә'рифәт тапа бил-мәсәм, сәндән сонра һәр гара күн, һәр иш мәним үстүмә төкүлүб, мән һејран галуб вә сәркәрдан олурам. Тәвәггә вә илтимас ејләрәм, бир нечә вахт мәни дә өзүн илә сәфәрә апаруб вә сәјран гылдурасан ки, һәр јердә дост мүсаһиб тапуб вә хәридфүрухт шәртләриндән анлајуб өзүм үчүн бир шеј кәсб едәм ки, сонра бимә'рифәт олуб, ариф-үрәфа мәчлисиндә хамуш галмајым вә мән дә мәчлис илә күфтара гадир олам»².

Һәр мәтн бир овгаты ифадә едир; биринчи мәтндә вәтән һәсрәти, икинчи мәтндә сәфәр етмәк истәји өз әкси-ни тапыр,—һәр икиси интибаһ тәфәккүрү үчүн тәбии овгатдыр... Интонасија шифаһи халг әдәбијјатынын интонасијасыдыр, бир сыра поетик конструксијалар, моделләр исә классик тәфәккүрүн фактыдыр, лакин милли интонасијаја табе олуб, онун типолокијасыны дашыјыр.

¹ М. В. Видади. Әсәрләри, Бақы, АДУ нәш., 1957, с. 16.

² Мәһәмәд. Шәһријар, Бақы, «Јазычы» нәш., 1987, с. 32—33.

Интибаһ тәкчә милли тәфәккүр моделләри јетирмир, тарихән норматив оланы да миллиләшдирир.

Азәрбајчан интибаһынын дөврләшдирилмәсинә кәлдикдә, бурада интибаһын мејдана кәлдији тарихи-ичти-маи шәраит, интибаһ тәфәккүрүнүн инкишаф (јеткин-лик) сәвијјәси, интибаһын билаваситә мәһсуллары (мәз-мунла форманын диалектикасы) нәзәрә алынмалыдыр,—бу бахымдан јанашдыгда XVI әсри интибаһөнү мәрһәлә кими көтүрмәк мүмкүндүр, XIX әсрин әввәлләри исә Азәрбајчан интибаһынын сүгут дөврүнә дүшүр; XVII әсрин әввәлләриндән XVIII әсрин орталарына гәдәр интибаһ тәфәккүрү даһа чох шифаһи, XVIII әсрин ортала-рындан XIX әсрин әввәлләринә гәдәр һәм дә јазылы фор-мада фактлашыр...

Интибаһын ичтимаи-естетик һәрәкат кими тәзаһүрү, һеч шүбһәсиз, XVI, јахуд XVII—XVIII әсрләрдәки тари-хи һадисәләрдән билаваситә асылы дејил, лакин бу һа-дисәләр интибаһ тәфәккүрүнүн фактлашмасы просеси-нә тә'сир едир; дејәк ки, XVII әсрдә вә XVIII әсрин би-ринчи јарысында ишғалчыларын һүчүмлары интибаһ мэдәнијјәтинин маддиләшмәсинә мәнфи тә'сир едир, XVIII әсрин икинчи јарысында—ханлыглар дөврүндә милли шәһәрләрин тәшәккүлү илә бағлы олараг интибаһ мэдәнијјәтинин маддиләшмәси күчләнир.

XVII—XVIII әсрләрдә тичарәтин инкишафы Азәр-бајчан интибаһы үчүн әсас көстәрничиләрдән биридыр,—доғрудур, XI—XII әсрләрдә дә тичарәт инкишаф едир-ди, сонра да белә олур, лакин тачир психолокијасы XVII—XVIII әсрләрдә олдуғу гәдәр һеч вахт мэдәнијјә-ти (хүсусилә әдәбијјаты) мәшғул етмир...

XVII—XVIII әсрләрдә интибаһ мэдәнијјәтинин мән-тиги давамы қими милли мэдәнијјәт (еләчә дә милли әдәби-бәди тәфәккүр) формалашыр,—үмүмијјәтлә, ин-

тибаһ проблеми милли мәдәнијјәтин тәшәккүлү проблем илә биләвәситә әләгәдардыр; бу исә о демәкдир ки, интибаһ проблеми милли мәдәнијјәтин тәшәккүлү проблеминдән тәчрид олунмуш шәкилдә тәдгиг едилмәмәлидир,—мүшаһидәләр кәстәрир ки, Азәрбајчанда милли мәдәнијјәтин тәшәккүлү мәһз интибаһ дөврүнә дүшүр¹.

Шүбһәсиз, интибаһ һәрәкатыны үмумдүнја һәрәкаты кими гәбул етмәк дүзкүн дејил, онун Шәргдән Гәрбә «көчүрүлмәси» барәдәки мүлаһизәләр дә һеч бир әсәса дајанмыр,—садәчә олараг, интибаһын типолокијасы вар, һәр һансы Шәрг јахуд һәр һансы Гәрб мәдәнијјәтиндәки интибаһ ејни типолокија илә кетмәли, ејни принсипал әләмәтләрә малик олмалыдыр... XIV—XVI әсрләрдә роман интибаһынын XVII—XVIII әсрләр түрк-оғуз интибаһы илә мүсајисәси үмумијјәтлә интибаһ типолокијасынын нәдән ибарәт олдуғуну ајдынлашдырыр; мәсәлән, дејәк ки, шәһәрләрин инкишафы интибаһы һазырламыр, әксинә, интибаһ һәрәкаты шәһәри јарадыр, өзү дә мәһз милли мәзмунда јарадыр...

Шәрг халгларынын мәдәнијјәтиндә интибаһын мөвчудлуғуну сүбут етмәк үчүн Гәрб интибаһынын типолокијасындан чыхыш етмәк нәинки лазымдыр, демәк олар ки, јекәнә дүзкүн јолдур, она көрә ки, интибаһшүнаслыг ваһид системдир, предмети дә ваһиддир. Лакин Шәргин бу вә ја дикәр мәдәни рекионунда интибаһын мөвчудлуғу индуктив аналокија илә сүбут олуна билмәз; мәсәлән, дејәк ки, Шәргдә чәмијјәтин кәләчәји барәдә утопик көрүшләр XI—XII әсрләрдә дә, һәтта ондан бир нечә әср габаг да ирәли сүрүлә биләрди, сарајлары, мәдрәсәләри, һәтта һамамлары олан шәһәрләр ерамыздан әввәл дә мөвчуд ола биләрди (вә мөвчуд иди дә),—бунларын һеч бири интибаһын башлыча фактору дејил...

¹ Бах: Н. Чәфәров, Азәрбајчанда милли мәдәнијјәтин тәшәккүл мәрһәләләри.—«Гобустан» топлусу, 1988, № 4.

Интибаһ һәрәкатында бир үмуммиллилик вар, күтләвилик вар, интибаһын ән романтик идејаларында да дахили реализм вар,—интибаһ тәфәккүрү идејадан идеја доғурмур, мүрәккәб силлокизмләр гурмур, «ријазижат»дан «һесаб»а енир; һамысы да онун хәтиринә ки, инсан, чәмијјәт, үмумән дүнја нечә вар елә дәрк едилсин... Интибаһ, узун сүрә билмәз,—инсанын, чәмијјәтин, үмумән дүнјанын интибаһ идракыны Авропада классицизм әвәз едир; ифадә планы јенидән габардылыр, мифоложи мәншәјә һәссаслыгдан ирәли кәлән мәзмун функционалыгы форма «академизми» илә әвәз олунур.

Азәрбајчан интибаһыны, һеч шүбһәсиз, түрк мәдәнијјәтләри контекстиндә тәдгиг етмәк лазымдыр,—мүшаһидәләр кәстәрир ки, XVII—XVIII әсрләрдә түрк вә түркмән мәдәнијјәтләри дә интибаһ кејфијјәти илә һарактеризә олунур,—демәли, түрк-оғуз мәдәнијјәтинин интибаһындан данышмаг еһтијачы мејдана чыхыр...

XVII әсрин әввәлләриндән етибарән Түркијәдә классик мәдәнијјәт сүгут едир, сатиранын ролу күчләнир,—Әһмәд Нәдим кими халг әдәбијјатына әсәсләнән шаир јетишир, ону анчаг М. П. Вагифлә мүгајисә етмәк мүмкүндүр... XVII әсрдә түрк мәдәнијјәтинин инкишафында өзүнү кәстәрән кериләмә исә интибаһ һәрәкатынын характериндән чоһ, мөвчуд ичтиман-сијаси шәрантлә әләгәдардыр.

XVII әсрин әввәлләриндән түркмән мәдәнијјәтинин тарихиндә интибаһ баш верир,—Мәһтумгулунун јарадычылыгы илә түркмән әдәбијјатындакы интибаһ јүксәк сәвијјәдә галхыр; Мәһтумгулунун јарадычылыгы да М. П. Вагифин јарадычылыгы кими мәзмунча реалистдир,—һәм лирик, һәм дә сатирик шаирдир...

Һәм түрк, һәм дә түркмән мәдәнијјәти тарихиндән Азәрбајчанн интибаһы илә аналожи фактлар чоһдур, бу исә мувафиг дөврлә түрк вә түркмән мәдәнијјәтләриндә

дә интибах һәрәкатынын кетдијини тәсдиғ едир... XVII—XVIII әсрләрдә һәм түрк, һәм дә түркмәнләрдә милли ојаныш баш верир, мәдәни тәфәккүр демократикләшир, милли әсаслар үзәринә галхыр. Ејни проблемләр һәр үч халғын тарихиндә өзүнү көстәрир; нә түрк, нә түркмән, нә дә Азәрбајчан интибаһы өз дөврүндә нәзәри-естетик шәрһини тапа билмир, сонра да узун мүддәт мәһәлли мәдәнијјәт кими тәғдим олунур («чобан-чолуг әдәбијјаты» ифадәси дә бу заман јараныр),—елә ки, бу мәдәнијјәт типинин демократик (вә милли) өзүнүдәрк факты олдуғу ајдынлашды, јалныз ондан сонра елми идрак бу мәдәнијјәтлә, сөзүн һәгиги мәнәсында мәшғул олур.

Азәрбајчан интибаһынын түрк-оғуз (сонра исә мәнтиги оларағ, үмумтүрк) контексти илә јанашы рекионал контекстләри вар, лакин интибаһын һәммин контекстләрә мүнәсибәтинин типолокијасы ејни дејил; Загафгазија контексти Азәрбајчан интибаһы үчүн даһа чох биртәрәфли гајдада тә’сир контекстидир, јәни бир нечә јүз ермәни сәнәткары XVII—XVIII әсрләрдә азәрбајчанча гошма јазырса, бу, о демәкдир ки, Азәрбајчан интибаһы ермәни мәдәнијјәтинә тә’сир едир, һалбуки бу тә’сир һәммин ермәни мәдәнијјәтинә интибах јаратмыр... Еләчә дә Дағыстан халғлары, јахуд күрчү мәдәнијјәтинә Азәрбајчан интибаһынын тә’сири бу чүрдүр... XVII әсрдән е’тибарән Иран мәдәнијјәтинин сүгуту просеси кедир, буна ујғун оларағ хүсусилә XVIII әсрдә Иранын тә’сири алтына дүшмүш Чәнуби Азәрбајчанда да јазылы мәдәнијјәт нисбәтән зәифләјир, одур ки, әслиндә, Азәрбајчан интибах чорафијасы онун бүтүн әразисинә мувафиг кәлмир, бу чәһәт Авропа интибахларында да өзүнү көстәрир... Лакин һәм Шимали, һәм дә Чәнуби Азәрбајчан интибах мәдәнијјәтинин биләваситә варисидир. Она көрә ки, үмумијјәтлә, интибаһа һәр бир мәдәнијјәт өзүнүн тарихи чоғрафијасы илә кәлсә дә, интибах дөврүндә һә-

мин мәдәнијјәт бүтүн өлкә үчүн үмумиләшир,—бу, әлбәттә, интибаһын миллиләшдирмә кејфијјәти илә бағлыдыр. Көрүндүјү кими, интибах нәзәријјәси һәгигәтән бүтөв бир системдир, лакин бу систем о вахт уғурлудур ки, бу вә ја дикәр мәдәнијјәтин тарихинин өјрәнилмәси ишинә дүзкүн тәтбиг олунсун, онун проблемләриндән суи-истифадә едилмәсин...

Әлбәттә, XI—XII әсрләр Азәрбајчан интибаһы кими, күрчү, еләчә дә ермәни интибаһы да јанлыш мулаһизәләрә әсасланыр, һәтта гәрибәдир ки, бу «милли» интибахларын бириндән бәһс едән тәдгигатларда дикәр «интибах»а гысганч јанашылыр. Күрчүстан ССР ЕА-нын мүхбир үзвү С. С. Тсаишвили «Күрчү поезијасынын инкишаф јоллары һағгында бир нечә сөз»үндә көстәрир ки, XI—XII әсрләрдә мәдәни инкишафынын зирвәсинә галхан Күрчүстан Гәрби Авропадан тәчрид олунду, тәсәррүфат вә мәдәнијјәтчә олдуғча ашағы сәвијјәли, лакин күчлү вә гәддар дүшмәнләр әһәтәсиндә өз милли варлығыны тәкчә мудафиә етмәк мәчбуријјәти алтында галды¹.

Беләликлә,

I. XI—XII әсрләр Азәрбајчан интибаһы консепсијасы интибах нәзәријјәси бахымындан өзүнү доғрултмур; она көрә ки:

1. XI—XII әсрләр Азәрбајчан мәдәнијјәти кенетик-мифоложи әсаслара малик олуб, милли өзүнүдәркин факты кими тәзаһүр едән реалист мәдәнијјәт дејил,—һалбуки консепсија бу үч мүһүм чәһәти ја тамамилә, ја да гисмән нәзәрә алмыр.

2. Интибах, әсас е’тибарилә, XI—XII әсрләрдә Азәрбајчанда «интибах шәһәрләри»нин мөвчуд олмасы илә «сүбут едилир», лакин XI—XII әсрләрин Азәрбајчан шә-

¹ С. С. Цаишвили. От предков к современникам, Тбилиси, изд. «Мерани», 1987, с. 7.

һәрләри үмумшәрг (мүсәлман) мәдәнијјәтинин дашыҗычысы иди,—«интибах шәһәри» анлаҗышына кәлдикдә исә һәмин концепсија бу анлаҗышын нәдән ибарәт олдуғуну изаһ етмир, јахуд јанлыш изаһ едир.

3. XI—XII әсрләр Азәрбајҗан интибаһы барәдәки тәдгигатларда тәрәддүдлү, бир јерә сығышмајан, нәһәјәт, бир-бирини кәскин шәкилдә инкар едән фикирләр чохдур,бу да мөвчуд мүлаһизәләрин «концепсија» адландырылмасынын шәрти олдуғуну тәсдиг едир...

Лакин бир даһа тәкрар едирик ки, XI—XII әсрләр Азәрбајҗан интибаһына даир тәдгигатлар бу дөврүн мәдәнијјәтини үмумијјәтлә өјрәнмәк бахымындан бөјүк әһәмијјәтә малик олмушдур...

II. XVII—XVIII әсрләр Азәрбајҗан мәдәнијјәтинин инкишаф тарихиндә интибах дөврүдүр,—бу, ашағыдакы әламәтләрә әсасән мүәјјән олунур:

1. XVII—XVIII әсрләрдә тәшәккүл тапан мәдәнијјәт (еләчә дә әдәбијјат) мифоложи тәфәккүрүн ојанмасы һесабынадыр,—кәнетик әсаслара дајаныр.

2. XVII—XVIII әсрләр мәдәнијјәти милли өзүнүдәркәтмә факты кими тәзаһүр едир,—бу кејфијјәт мәдәнијјәтин һәм мәзмуну, һәм дә формасы илә тәсдиг олунур.

3. XVII—XVIII әсрләрин мәдәнијјәти, принцип етибарилә, реалист мәдәнијјәтдир.

Вә бүтүн бунларла бәрәбәр XVII—XVIII әсрләрдә милли мәдәнијјәтин тәшәккүлү просеси кедир,—гејд олунан әламәтләр исә бирликдә көтүрүлдүкдә интибах кејфијјәтидир; ејни кејфијјәтин түрк-оғуз мәдәнијјәтләринин һәр үчүндә мөвчудлуғу исә һәм һаггында данышылан һадисәнин мигјасыны көстәрир, һәм дә Авропа интибах һәрәкаты илә аналокија верир. Она көрә дә белә бир фикрә кәлирик ки, XVII—XVIII әсрләр Азәрбајҗан мәдәнијјәти интибах мәдәнијјәтидир.

III. Азәрбајҗан интибаһы түрк-оғуз интибаһынын

контекстиндә баш верир; интибах контекстинин дүзкүн мүәјјән олунмасы түрк мәдәнијјәти тарихинин диалектиказыны ајдын методолокија әсасында тәдгиг етмәк үчүн шәртдир,—Азәрбајҗан мәдәнијјәти тарихинин түрк-оғуз (сонракы мәрһәләдә үмумтүрк) контексти онун һәр һансы рекионал контекстиндән —фәргли олараг ганунаујғун таршылыглы мүнасибәтләр шәбәкәси кими мүәјјән олунур... Мүхтәлиф мәншәли мәдәнијјәтләрин консентрасијасы әсасында јаранан мәдәнијјәт интибах кејфијјәти дашымыр, анчаг вә анчаг резонанс һалы кими диггәти чәлб едир... Вә төрәдичилик хассәсинә дә малик дејил... Интибах исә статик мәдәнијјәт мөвчудлуғу јох, мәдәнијјәт тарихиндә кәнетик дајағы олан һәрәкәтдыр...

ЖАНР МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ИНКИШАФЫ: ВИДАДИДӘН ВАГИФӘ ГӘДӘР

XVI әсрин әввәлләриндән етибарән Азәрбајҗан милли естетик тәфәккүрүнүн формалашмасы просеси кедир; классик естетика (ичтимаи варлыға Фүзули мүнасибәти) тәдричән функционал нормативлијини итирир, әвәзиндә исә шифаһи халг әдәбијјатындан кәлән интикас үсулу нормативлик әлдә едир, нәтичә етибарилә, XVIII әсрин сону XIX әсрин әввәлләриндә милли естетик тәфәккүр фактлашыр. XVII әсрдә Азәрбајҗан мәдәнијјәтинин (о чүмләдән әдәби-бәди фикирин) интибаһы бу просеси хүсусилә күчләндирир. XVIII әср бүтөвлүкдә интибах мәдәнијјәтинин тәсири алтында олур; әдәби-бәди фикирдә реализм кејфијјәт һәддинә чатыр, интибах идејалары сәнәти биләваситә һәјат материалы үзәриндә дүшүнмәјә тәһрик едир.

XVIII әср Азәрбајҗан әдәбијјатынын материаллары

жанр поетикасынын диалектикасыны* мүүжөн етмөк үчүн контекстуал эһемийжэтэ маликдир, лакин бу елә бир контекстдир ки, мүхтәлиф микроконтекстләрин еклектикасыны верир; јәни бир тәрәфдә классик әдәби-бәдин тәфәккүр јашамагда давам едир (шүбһәсиз, мүхтәлиф мәрһәләләрә аид мејлләрин бә'зән системсиз әләгәләрн һалында,—еклектика ичиндә еклектика), бир тәрәфдә классик әдәби-бәдин тәфәккүрүн милли әдәби-бәдин тәфәккүрә кечидини әкс етдирән сәнәт мөвчуд олур, бир тәрәфдә исә милли әдәби-бәдин тәфәккүрүн нүмунәләри мејдана чыхыр; жанр поетикасы проблеми-ни бу чүр мүһитдә һәлл етмөк, шүбһәсиз, чәтиндир**.

XVIII әсрдә әдәби-бәдин тәфәккүрүн инкишаф мән-тигини ифадә едән әсас контекст М. В. Видади—М. П. Вагиф контекстидир; М. В. Видади илә М. П. Вагифин поетик тәфәккүрүнүн типолокијасы ејни олдуғуна көрә онларын ејни бир контекстдә нәзәрдән кечирилмәси дүз-күндүр, лакин о заман дүзкүндүр ки, бу диалектик һа-дисә кими гәбул едилсин. М. П. Вагифин поетик тәфәк-күрү М. В. Видадинин поетик тәфәккүрүнүн билаваситә давамдыр. М. В. Видадидә дә, М. П. Вагифдә дә ичти-май варлыға естетик мүнәсибәт кифәјәт гәдәр актуал-

* Жанрларын тарихи инкишафы мүасир поетиканын олдуғча мүрәккәб проблемләриндән һесаб олунур (бу барәдә бах: Литературный энциклопедический словарь, Москва, 1987, с. 107). Жанрларын инкишафы проблемини ики истигамәтдә—кенеоложи вә тиположи олараг ишләмәк олар, кенеоложи план мүүжөн мәнәда тиположи планда еһтива едилир.

** Елә бу чәтинлијин нәтичәсидир ки, бә'зән тәдгигатчы поетик тәфәккүрүн инкишаф ганунларыны ашкарламағ әвәзинә, механики шәкилдә дөврләр мүүжөн едир; бах: А. Бомбачи. Тюркские лите-ратуры. Введение в историю и стиль.—«Зарубежная тюркология», вып. 1, Москва, изд. «Наука», 1986, с. 191—293.

А. Бомбачынын бир сәһви дә ондан ибарәтдир ки түрк әдәби-јатларында жанр мүнәсибәтләрини гејри-диференсиал шәкилдә гәбул едир; һалбуки бу мүнәсибәтләр ән тези V—VI, ән кечи XV—XVI әсрләрдән мүхтәлиф түрк әдәбијатлары үчүн мүхтәлифдир.

дыр; бу актуаллыг естетик мүнәсибәтин поетехноложн ифадәсинә дә аиддир. М. В. Видади дә гәзәл јазыр, М. П. Вагиф дә, М. В. Видади дә гошма јазыр, М. П. Вагиф дә,—гәзәлин архаикләшдијини, гошманын исә әдәби-бә-дин тәфәккүрүн апарычы ифадә формасына чеврилмә мејлини һәр икиси әкс етдирир.

XVI әсрин әввәлләриндә Ш. И. Хәтаи әдәби-бәдин тәфәккүрүн поетехноложн ифадә үсулларыны (классик жанр стандартларыны) сахламагла јанашы фолклор ифадә тәрзиндән истифадә едир. Лакин классик жанр-лар Ш. И. Хәтаинин поетик тәфәккүрү үчүн нә гәдәр нормативдирсә, фолклор жанрлары бир о гәдәр гејри-нормативдир, даһа доғрусу, екзотик тә'сир бағышлајыр; Ш. И. Хәтаи халгын тәкчә мадди күчүнә дејил, ејни заманда мәнәви күчүнә истинад едирди, она көрә дә фолклор ифадә тәрзинә мүрачнәт етмәли олур,—классик жанрлардан гопа билмир, фолклор жанрлары исә онун тәгдиминдә ләзыми сәвијјә галхмыр... XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндә М. Әмани Ш. И. Хәтаинин көрдүјү иши давам етдирир...*

XVI әсрин орталарына доғру М. Фүзули классик жанрлардан ән апарычы оланы—гәзәлин поетик ифадә потенциалыны бүтүнлүклә сәрф едир, белә демәк мүм-күндүр ки, өзүндән сонраја «инсафсызчасына» һеч нә гојмур... XVII әсрдә интибаһ тәфәккүрү ичтиман варлы-ғын естетик дәркинә фолклор жанрлары ракурсундан јанашыр, XVIII әср исә бу ракурсун өзүнү әдәби-бәдин тәфәккүрүн нормасы кими тәсдиғ едир... М. В. Видади јетишир...

М. В. Видадинин гәзәли илә гошмасы арасында Ш. И. Хәтаидәки гәдәр олмаса да, һәр һалда һәм мәзмун, һәм дә ифадә планында гаршы-гаршыја дурма вар; о обра-

* Мәсәләнин лингвопоетик шәрһи барәдә бах: Т. һақыјев. Азәр-бајчан әдәби дили тарихи, Бақы, АДУ нәш. 1976.

зы ки, гезэлдэ верир, гошма үчүн адэтэн мүнәсиб һеса́б етмир. Даһа доғрусу, жанр поетикасынын тәбии кәлиши бу чүр тәләб едир; гезэлин гезэл, гошманынса гошма стандартлары (әлбәттә, сөһбәт биринчи нөвбәдә мазмун стандартларындан кедир, формада синтезләшмә просеси хејли дәрәчәдә һүдудлудур) әсасән функционаллығында галыр.

Ш. И. Хәтаидә гошма поетикасы гезэл поетикасындан гидаланырды; шүбһәсиз гошма стандартларынын билаваситә халгдан кәлән чәһәтләри әсас иди, лакин шаирин бәдии тәфәккүрүндә гошма һәмишә гезәлә табе иди, башга сөзлә, Ш. И. Хәтаинин бәдии симасы гезәлдә көрүнүрдү, гошма һарадаса үмүмән дөврүн әдәби-бәдии тәфәккүрү контекстиндә «факултәтив» һадисә иди. М. В. Видадидә исә, әксинә, гезэл поетикасы гошма поетикасындан асылыдыр; о мә'нада јох ки, XVIII әсрдә гошманын естетик-гносеоложи имканлары гезэлин XVI әсрдәки Фүзули сәвијјәсини кечир, бу чүр мугәјисә апармаг дүрүст дејил (гезэлин XVI әсрдәки ин'икас имканы, гносеоложи-поетик тутуму гошманын анчаг XVIII әсрдә М. П. Вагиф тәгдиминин мувафиг параметрләри илә тутушдурулу, — һәтта тиположи бахымдан гаршы-гаршыја гојула биләр), мәсәлә бурасындадыр ки, ичти-май-естетик инкишафын өзү гезәли әдәби норма олмаг бахымындан тәрксиләһ едир, XVII әсрдән сонра ичти-май варлығын естетик дәрки классик жанрлар үзрә кетмир. Она көрә дә классик жанрлар тәдричән сатирик тәфәккүрүн поетехноложии материалына чеврилир (XX әсрин әввәлләриндә М. Ә. Сабир јетишир)...*

* Д. С. Лихачовун гејд етдији кими, «әдәбијјатын жанрлары өзүнәмәхсус мүүјјән систем тәшкил едир, бу систем исә мухтәлиф тарихи мәрһәләрдә мухтәлиф олур» (бах: Д. С. Лихачев. Исследования по древнерусской литературе, Ленинград, изд. «Наука», 1986, с. 78).

М. В. Видадинин гезәлләриндә бир гајда олараг М. Фүзули образлары галыр; мәсәлән:

Чаны чанандан дириг етмән, дили диллардан,
Навәки-гәмзә севән әбру кәман гурбанијәм.

Јахуд:

Ешг мејданында, еј дил, вермәјә чананә чан,
Јад етмәм сән кими мәрданә олмуш, олмамыш?

Јахуд да:

Вәфа јохдур, Видади хәстә, әсла нәсли-инсанда,
Вәли биһудә бир сөздүр дејирләр лаф арасында.

М. В. Видади М. Фүзули образларыны бә'зән ситат шәклиндә истифадә едир; о сөзү ки, М. Фүзули дејир, М. В. Видадинин поетик тәфәккүрү контекстиндә онун автономлуғу һисс олунур. Лакин поетик структур фону М. Фүзулидә олдуғу кими галыр:

Видади хәстә кәл әдна сүфат дүнјајә мејл етмә,
Гыл әглин вар исә тәркин, бу дүнјадан нә истәрсән?

Әдна сүфат дүнја М. Фүзулинин мәшһур Әсли дәни-дир дүнјанын, затында јохдур бир әлиф ифадәсиндән кәлир.

Јахуд ашағыдакы бејтдәки кими, М. В. Видади елә бил М. Фүзули илә кенетик әлагәсини јад едир: М. Фүзулинин лирик гәһрәманынын һәјатыны санки мөвчуд поетехноложии һүдуд дахилиндә М. В. Видадинин гәһрәманы јашајыр:

Видади хәстәјәм, мәшһур һалим дөври-һүснүндә,
Вәли јүз шүкр ки, чан әксилир, ешги-мәзаг артыр.

«Јарәб, бәлаји-ешг илә гыл ашина мәни» (М. Фүзули) бәдии дүшүнчә мәнтигини гезэл стандарты јетиши-дирир; поетик тәфәккүрүн белә мүчәррәд, һәтта ирреал мәһсулу гошмадан чыха билмәз (ирәлидә көрәчәјимиз

кими, о, поетик тәфәккүр мәһсулу ки, кенезисинә көрә универсал дежил, анчаг конкрет жанрын, дејәк ки, гәзәлин тәшәккүлү илә јетишир, сонра синтезләшмә просесиндә башга жанр нормативлији дејәк ки, гошма тәрәфиндән гәбул олуна билмир), гәзәлин јетирдији чохла бәдии дүшүнчә стандартлары вар ки, гошма онларын структур кодуну ачмаг имканына малик дежил.

Әдәби-бәдии тәфәккүрүн тарихи никишафы әслиндә жанр стандартларынын инкишафында тәзаһүр тапан техноложии проексијаја маликдир. Жанрнын естетик-гносеоложи имканы һудудлудур; естетик принципләр тәкмилләшдикчә жанр да тәкмилләшир, о вахта гәдәр ки, естетик принципләрдә кејфијјәт чеврилиши олур,—бу заман жанр чеврилиши баш верир. Жанр чеврилиши, әслиндә, дистансионал просесдир.

Естетик тәфәккүрүн гәзәл стандартлары илә тәзаһүрүндә М. В. Видади халг тәфәккүрүнүн естетик күчүнү көстәрә билир, лакин бу чүр һаллар нормативләшә билмир:

Нә гәдәр олса гоча кәрчи Видади хәстә,
Јенә Вагиф кими, әлбәттә; јүз оғлана дәјәр.

Јахуд:

Мәчалин вар икән ол јарү һәмдәрди күзар ејлә,
Көнүл гәмдән ачар, јахшы олур сејри-сәфәр, Вагиф.

М. В. Видадинин гәзәлләриндә М. Фүзулидә олдуғу гәдәр поетик фикрин һәндәси дәгиглијинә тәсадүф едилмир; она көрә јох ки, М. В. Видади М. Фүзули сәвијјәсиндә сәнәткарлыгдан мәһрумдур, (мәсәлән, бу елә М. Фүзули күчүндә дејилиб:

Висали-јардан кәр мүддән јүз мүддәә ејләр,
Видади хәстәнин көнлүндә јох дидардан артыг),

она көрә ки, XVIII әсрдә поетик фикирдән һәндәси дәгиглик артыг тәләб олунмур,—әдәби норма дежил. Нәтичәдә имплиссит характерли олса да зиддијјәт мејдана кәлдији һисс олунур; фикри мүчәррәд, һәндәси дәгигликлә ифадә етмәк стихијасына јијәләнмиш гәзәл структуруну дөврүн естетик нормалары тәбии, бә'зән гејри-дәгиг фикирләрин ифадәси үчүн ишләдир (диггәт едәк: Көнүл гәмдән ачар, јахшы олур сејри-сәфәр...,—гәзәл буну демәк үчүн јаранмамышды, амма демәли олур).

М. Фүзулидән фәргли олараг М. В. Видади классик жанрлардан тәдричән, лакин ардычыл шәкилдә реал ичтимаи-сијаси һадисәләрин поетик тәгдими үчүн истифадә едир; хүсусилә мүхәммәсләри барәдә буну демәк лазымдыр. Мүхәммәс формасында олан «Мүсибәтнамә»дән ашағыдакы бәнд шаирин нә гәдәр мүвәффәг олдуғуну көстәрир:

Кәхудалар көндәриб оғлилә чох анд ејләди,
Етмәди бир суд һәрчәнд әһд-пејвәнд ејләди,
Һачы Әбдүлгәдир ол дәм көр нечә фәнд ејләди,
Тутду онларын тамамын, јербәјер бәнд ејләди,
Верди Ибраһим хана, салдылар зинданә бах.

«Мүсибәтнамә»нин ичтимаи-сијаси лексикасы (сән-кәр, кәндхуда, зиндан, гәл'ә, Гарабағ һакими, мүттәфиг, чәнк, чәри, ләшкәр сәрвәри, топханә, валији-Күрчүстан, гошун, саваш, Ширван һакими, гәтл етмәк, фитва вермәк, түфәнк, сүлһ, мәзлум вә с.) жанрын ән'әнәви ичтимаи-сијаси мәзмун тутумунун әсаслы шәкилдә дәјишдијини көстәрир, — бу исә жанрда кејфијјәт дәјишиклији демәкдир. Беләликлә, М. В. Видади классик жанрларын поетик структурунда ичтимаи-сијаси мәзмунун ифадә потенциалыны тапыр, экспериментләр апарыр; XIX әсрин әввәлләриндән е'тибарән бу потенциал даһа актив шәкилдә ачылмаға башлајыр.

М. В. Видади әввәл гәзәл јазыб, сонра гошмаја ке-

чиб, јохса эввэл гошма јазыб, сонра гезэлэ кечиб? суалыны биз мантиги һесаб етмирик; мантиги олан одурки, шаир бүтүн јарадычылығы боју һәм гезэл, гәм дә гошма јазыб, әдәби-бәдии тәфәккүрүн гезэл стандартындан гошма стандартына кечмәсини механики шәкилдә баша дүшмәк дүзкүн дејил,—бу, мүчәррәд просесдир. М. В. Видадинин тәфәккүрүндә гезәлдән гошмаја кечиди шаирин бүтүн јарадычылығы әкс етдирир, јәни гезәлдән гошмаја кечид дөврүн ичтимаи-естетик мазмунундадыр; о сәнәткар ки, дөврүн ичтимаи-естетик мазмунуну әкс етдирир, онун әдәби-бәдии тәфәккүрүндә гезэл стандартындан гошма стандартына кечид көрүнмәлидир.

XVI, еләчә дә XVII—XVIII әсрләрдә норматив сәвијјәдә (јазылы әдәбијјат факты кими) анчаг гошма јазан јохдур; бунун естетик-гносеоложи әсасы вар: шифаһи халг әдәбијјаты илә јазылы әдәбијјатын тәкамүлү (артыг гејд етдик ки, әдәбијјатын тәкамүлү структур-семиотик планда елә жанрларын тәкамүлү демәкдир) бир хәтт үзрә кетмир, јазылы әдәбијјат шифаһи халг әдәбијјатынын жанрларын мүәјјәнләшмиш классик сәнәтин естетик принципләри мөвгејиндән гәбул едир. Шифаһи халг әдәбијјатынын жанр импровизасијалары јазылы әдәбијјатда стилизасијаларла әвәзләнир.

XVII, хүсүсән XVIII әсрдә нормативлији итирән гезәл поетикасы гошманын нормативләшмәсинә көмәк едир; она көрә ки, гезәли дә, гошманы да бир шаир јазыр (әкәр белә олмасајды, биз һеч исрар едә билмәздик ки, гезәл стандартларындан гошма стандартларына кечид дөврүн естетик маһијјәтини тәшкил едир), демәли, жанрларын бир-бири илә конгруентлији јарадычынын ирадәси илә (јарадычыны да ичтимаи-естетик тәфәккүрүн тәкамүл мејли тәрбијә едир) гошманын хејринә јумшалдылыр, Гезәл стандартлары (истәр мазмун, истәрсә дә ифадә планында о стандартлар ки, лирик мүһитдә

јашама имканы вар) гошма структуру тәрәфиндән мәнимсәнилик:

Көр нечә дүшүбдүр Видади хәстә,
Нитги лал олубдур, зәбаны бәстә,
Гәм ләшкәри дуруб дәстәбәдәстә,
Көнлүм шәһрин тарач ејләмәдинми?

Гезәл стандартларынын гошма структуру тәрәфиндән мәнимсәнилмәси тәдричән кедир, еләчә дә гошма стандартлары гезәл структурна тәсир едир; шүбһәсиз, Видадидә биринчи просес күчлүдүр, ејни заманда һисс олунур ки, Видадинин әдәби-бәдии тәфәккүрүндә гезәлин гошмаја тәсириндән гошма газаныр, гошманын гезәл тәсиринә исә гошманын естетик мөвгејинин күчләндијини нүмајиш етдирир.

М. В. Видади классик жанрларын ичтимаи-сијаси ифадә имканыны кенишләндирдији кими, гошманын потенциалында да сатирик ифадә үчүн (шүбһәсиз, «сатирик ифадә» шәрти дејилдир, чүнки М. В. Видадинин иронијасы һәлә сатирик сәвијјәлә галхмыр, анчаг мејл һисс олунур, сонралар сатирик тәғдимат бу мејлин давам кими диггәти чәлб едир) јарарлылыг олдуғуну көрүр, бундан истифадә едир:

Баггал илә Әли, мүштағындадыр,
Молла Сәфәрәли фәрағындадыр,
Хејир олсун, һәр кәс јығнағындадыр,
Онлар илә зөвгү ишрәт ејләрсән.

М. П. Вагиф бу чүр ифадә үсулуна о гәдәр дә мејл етмир, Г. Закир исә, әксинә, М. В. Видадинин экспериментләрини сатирик емосијаны артырмаг шәрти илә күтләвиләшдирир (мәсәлән, Г. Закирин М. Ф. Ахундова мәнзум мәктубларыны хатырлајын). Үмумијјәтлә, М. В. Видади гошманын бир жанр кими мазмунча мүхтәлиф пләнли ифадә имканларыны ашкарлајыр, һалбуки М. П. Вагиф әсасән бир плана—лирик плана үстүнлүк верир.

Классик жанрларын М. В. Видадинин поетик тәфәккүрүндә халг ше'ри жанрлары тәрәфиндән һәм олунмасы просесиндә халг ше'ринин жанр имқанлары нәинки ифадә—образ, һәтта конструктив—интонатив бахымдан кенишләнир:

Хәстә дүшдүм, кәлән јохдур үстүмә,
Гәриб олдум, бикәс өлдүм, јад өлдүм.
Хәбәр олсун јараныма, достума,
Гәриб өлдүм, бикәс өлдүм, јад өлдүм,
Еј севдијим, сәндән гејри кимим вар,
Кәл үстүмә, аман өлдүм, дад өлдүм.

М. В. Видадинин гошмаларында гејри-поетик лексиканын ишләклији диггәти чәкир; бу чүр лексика поетик фикрә, бир тәрәфдән, этнографик колорит кәтирир, ди-кәр тәрәфдән, һәм дә башлычасы, әдәби-бәдии тәфәккүрүн ичтимаи варлығын һәгигәтинә истинад етдијини көстәрир:

Вагиф, нә тез сәнәмләрдән әл чәкдин,
Бирин бир **инәјә** гијмәт ејләрсән;
Һәлә сонра **кечијә** дә енәрсән,
Алса, мүштәријә миннәт ејләрсән...

Јахуд:

Митилин алтында галыр нәфәсин,
Мүргә-руһун көјә учар, ағларсан.

Јахуд да:

Көз нечин аглајыб төкмәсин нәми,
Һејван һа дејил ки, чәкмәјә гәми... вә с.

М. В. Видади, һәр кәсдән әввәл, Ш. И. Хәтаинин поетик-жанр ахтарышларыны давам етдирир; гошмаларында мәишәт колорити, диалектизмләр вә с. кими поетик тәфәккүр үчүн гејри-норматив элементләриң мөвчудлуғу һәр икисинә аиддир.

Әслиндә, М. В. Видадинин гошмаларынын һамысы белә дејил; XVII әср үчүн норматив олан нүмунәләр верир, мәсәлән:

Көнүл вердик һәр бивәфа јадлара,
Һајыф олдү, өмүр кетди бадлара,
Фәләк салды дүрлү-дүрлү одлара
Шан-шан олмуш, параланмыш көнлүмү.

Она көрә нормативдир ки, гәзәл тәфәккүрүнүн мәһсулларына—гәзәл нормативлијинә гаршы өз поетик структуру илә, бир систем һалында дурур (гәзәл ше'риндә лирик гәһрәман, Видадинин өзүнә мүрачнәт етсәк, анчаг «јүз шүкр ки, чан әксилир, ешги-мәзаг артар» дејә биләр, севкијә һәср олунмуш өмүр һаггында дејә бил-мәз ки: «Һајыф олдү, өмүр кетди бадлара»,—бу бахымдан М. В. Видади һәгигәтән зиддијәтли әдәби-бәдии тәфәккүр јијәсидир, даһа доғрусу, она дөврүн естетик тәфәккүрүнүн зиддијәти һопмушдур); һалбуки јухарыда нүмунә вердијимиз мисаллардакы **мә'шуг—инәк** (мүва-фиг олараг: ашиг—мүштәри) кими гаршылашдырмалар гејри-норматив (гошма стандарты тәрәфиндән) планда-дыр, системә гаршы систем гојмур, садәчә олараг, сис-темин элементләринә е'тираз едир,—бу исә мәрһәлә ја-ратмаг үчүн кифәјәт дејил.

М. П. Вагиф жанр поетикасынын төкамүлүндә М. В. Видадинин көрдүјү иши давам етдирир, лакин Видадијә нисбәтән даһа интенсив шәкилдә, даһа әсаслы мөвгедән давам етдирир. М. В. Видадинин әдәби-бәдии тәфәккүрү XVIII әсрин 30-чу, М. П. Вагифинки исә 50-чи илләриндә мүәјјәнләшир, она көрә дә М. П. Вагифин јарадычы-лығы жанр-поетика мүнәсибәтләринин нисбәтән ајдын-лашдығы дөврә дүшүр; јени әдәби-бәдии тәфәккүр классик жанрлары тәдричән сыхышдырыр, деформаси-јаја уғрадыр, лирик планда исә нүфуздан салыр...

М. П. Вагифин тәгдиминдә классик жанрларла фол-

клар жанрлары (шүбһәсиз, һәр шејдән өнчә, гәзәллә гошма) мәзmunча максимум јахынлашыр; о образлары ки, гошмаларында ишләдир, онлардан гәзәлләриндә дә, мүхәммәсләриндә дә истифадә едир, мәсәлән, мүгајисә едәк:

- I. 1) Булут зүлфү, ај габаглы көзәлин
Дурубан башына доланмаг кәрәк.
Бир евдә ки, белә көзәл олмаја,
О ев бәрбад олуб, таланмаг кәрәк.
- 2) Афәти-бади-фәнадән дағыла, бәрбад ола
Ол бина ким, онда бир зүлфи пәришан олмаја.
- II. 1) Еј Кә'бәм, Кәрбәлам, Мәккәм, Мәдинәм,
Һәр заман кујиндә зијарәтимдир,
Гиблә дејиб, гашларына баш әјмәк—
Кечә-күндүз мәним ибадәтимдир.
2. Гашын тајин гојуб, меһрабә һәркиз гылманам сәчдә
Ки, сән јүз мәртәбә ол Кә'беји-үл, адан артыгсан.
- III. 1) ...Нә сәнки-мәрмәрди, нә бәрки-күлдү
Бу ағ әндам кими, бу бәдән кими.
...Бәдәнин сәрасәр күл хәрмәнидир...
- 2) Күл кими нәрм илә назик пирәһәндә ағ бәдән,
Билмәнәм ки, шө'ләдир, ја хәрмәни-бәрки-сәмән...

Мүшаһидәләр көстәрир ки, М. П. Вагифин әдәби-бәдиди тәфәккүрүндә классик жанрлара мәнхус образлар системи илә гошмаја мәнхус образлар системи арасында елә бир фәрг јохдур; бу, ону көстәрир ки, 1) гошма (шүбһәсиз, мүхтәлиф формалары илә) классик жанрлара мәнхус образларла максимум тә'мин олунур (јә'ни гошма классик жанрлардан көтүрә биләчәји һәчмдә, поетехнологии имканларына мүвафиг гәдәр образ—ифадә әхз едир) шифаһи әдәбијјатын жанры олмагдан чыхыр, нәтичә е'тибарилә, классик сәнәт фактына чеври-

лир*; 2) классик жанрлар нә гәдәр мүмкүндүрсә, о гәдәр хәлгиләшир, әсасән, ичтимаи-сијаси һадисәләрин естетик тәгдими үчүн ишләнир, јә'ни јени функционаллыг саһәси тапмыш олур.

Классик жанрларын ичтимаи-сијаси мәзmun ифадә етмәк үчүн ихтисаслашмасы тәдричән кедир, мәсәлән, белә бир факта диггәт едәк; М. В. Видадинин:

Шәһа, мүддәт чаһаны мән дә кәздим, дәрбәдәр көрдүм,
Тамаша ејләдим, јахшы јаманы, хејрү шәр көрдүм.
...Әкабирләрдә һиммәт, ашиналарда сәдагәт јох,
Вафа кујун доландым, мүтләга јох бир бәшәр көрдүм—

шәклиндә ифадә етдијини М. П. Вагиф бу шәкилдә верир:

Мән чаһан мүлкүндә мүтләг доғру һаләт көрмәдим,
Һәр нә көрдүм, әјри көрдүм, өзкә бабәт көрмәдим,
Ашиналар ихтилатында сәдагәт көрмәдим.

Фәрг ондадыр ки, М. В. Видади ејни мәзmunу гәзәлдә, М. П. Вагиф мүхәммәсдә верир; М. В. Видади классик поетиканын ән'әнәләринә ујғун олараг негатив әләмәтләри играрда, М. П. Вагиф исә новаторлуғ едәрәк позитив әләмәтләри инкарда тәгдим едир,—бу чүр тәгдимат естетик тәфәккүрүн инкишафыны тәсәввүр етмәк бахымындан марағлыдыр.

М. П. Вагифин естетикасы М. В. Видадинин естетикасы илә тиположи охшарлығына көрә мүгајисә олуна, һәтта мүәјјән мә'нада гаршы-гаршыја гојула биләр,—шүбһәсиз, гаршылашдырмада жанр мүнәсибәтләри дә еһтива олунур; жанр мүнәсибәтләриндә о мәгам ки, М. В. Видадинин тәгдиминдә потенсијадыр, М. П. Ва-

* Д. С. Лихачов рус әдәбијјатында өзүнү көстәрән мүвафиг һадисәни тамам башга чүр изаһ едир; онун фикринчә, јазылы әдәбијјатын жанрлары там олмадығына көрә XII әсрдә бу әдәбијјат фолклор жанрлары илә тамамланыр (бах: Д. С. Лихачев. Исследования по древнерусской литературе, с. 77.)

гифдә реаллашыр. М. П. Вагиф гошманы гезэлин XVI эсрдэки М. Фүзули сәвијјәсинә галдырмаг имканы элдә едир,—јени бир оппозисиянын эсасыны гојур. XIV, XV эсрләрдә естетик тәфәккүр тәдричән тәкамүл кечириб XVI эсрдә гезәл стандартында ифадәнин ән норматив тәгдимини, XVI, XVII эсрләрдә исә тәкамүл кечириб XVIII эсрдә гошма стандартында ифадәнин ән норматив тәгдимини верир; XVI эсрдәки гезәл нормативлији XVIII эсрдәки гошма нормативлији илә мәзмун, форма вә функция планларында гаршы-гаршыја гојулур,—јени оппозисия дејәндә биз буну нәзәрдә тутуруг.

М. В. Видадинин М. П. Вагифлә поетик тәфәккүрүн жанр мүнәсибәтинә көрә мугајисәси, башга сөзлә, гаршылашдырылмасы М. Фүзули—М. П. Вагиф гаршылашдырылмасы контекстиндә кетмәлидир; шүбһәсиз, биринчи гаршылашдырма М. П. Вагиф естетикасынын диалектикасыны көрмәк үчүн лазымдыр, М. П. Вагиф координасиясынын фактыдыр.

М. П. Вагиф М. В. Видадидән фәргли олараг М. Фүзули стандартлары илә дүшүнмәкдән бүтүнлүклә узагдыр; М. В. Видадинин бәдии тәфәккүрүндәки зиддијјәт М. П. Вагифдә јохдур, М. П. Вагифдә ифадә тәрзи артыг бүтөв бир кејфијјәтдир,—һәмин кејфијјәтдә жанр мүнәсибәти дә еһтива едилир (гошма структуру әдәби-бәдии тәфәккүрүн әсас тәзаһүр формасы кими һәм мәзмун, һәм ифадә, һәм дә функция планларында тәсдиг олуноур).

М. Фүзули гезәл, М. П. Вагиф гошма стандартында кејфијјәт верир, кејфијјәт биткинлији әдәби-бәдии тәфәккүрүн инкишафынын даһа кениш контекстиндә М. Фүзулинин жанр һәссаслығыны М. П. Вагифин жанр һәссаслығына гаршы гојур...

М. В. Видадинин поетик тәфәккүрүндә бәдбинлик, М. П. Вагифин поетик тәфәккүрүндә исә никбинлик ки-

фајәт гәдәр чевикдир,—жанр сечиминә бунун тәсири вар.

М. В. Видади илә М. П. Вагифин мәшһур мүшаирәсиндә —М. П. Вагифин М. В. Видадијә

Мүхәммәс демәјин сејрәкләнибдир,
Баятыда зеһнин зирәкләнибдир...—

демәји һәр ики шаһрин жанр мүнәсибәтини ашкарламаг үчүн мараглыдыр; М. П. Вагиф мүхәммәси, М. В. Видади баятыны үстүн тутур, гошманын, гезәлин ады чәкилмир. М. В. Видадинин:

Кәл данышма мүхәммәсдән, гезәлдән,
Ше'ри-һәгигәтдән, мәдһи-көзәлдән,—

демәсиндән исә белә мә'лум олуру ки, мүвафиг олараг, мүхәммәс—«ше'ри-һәгигәт»дир, гезәл исә—«мәдһи-көзәл»дир.

М. П. Вагиф М. В. Видадинин мүхәммәсдән узаглашдығыны дејәндә, ону никбинлијә чағырмыр, чүнки М. П. Вагиф билмәмиш дејилдир ки, М. В. Видадинин мүхәммәсләриндә никбинлик үмумијјәтлә олмамышдыр («Мүсибәтнамә»ни хатырлајаг); М. П. Вагиф М. В. Видадинин мүбаризәдән чәкиндијини дејир,—баяты XVIII эсрдә ичтиман һәгигәтин естетикасыны вермәк үчүн о гәдәр дә јарарлы форма дејил (һәм дә нәзәрә алаг ки, «баяты» сөзү бурада бир гәдәр дә иронија илә ишләдилр).

М. В. Видади нә «ше'ри-һәгигәт»и, нә «мәдһи-көзәл»и гәбул едир, јә'ни вахтилә гәбул етдикләриндән гочалығында имтина едир; о шејдән имтина едир ки, М. П. Вагиф мәһз ону давам етирир.

М. П. Вагифин классик жанрлардакы ше'рләри, хусусән гезәлләри нәинки ифадә-образ бахымындан, һәтта

интонатив бахымдан гошмаларынын тәсири алтында-
дыр; мәсәлән:

Көрдүм үзүнү, шәмсү гәмәр жадыма дүшдү,
Әмдим ләбини, шәһдү шәкәр жадыма дүшдү.

Јахуд:

Гәбримин дашына јазсын бу сөзү әһли-кәмал;
Дилбәрин мәнән узаг олмагы өлдүрдү мәнн.

Јахуд да:

Көрмәјә дидарыны һәр дәм чәкәр чох интизар,
Көзләрин тикмиш, бахар јоллара көрдүм Вагифи.

Шүбһәсиз, бу гәзәл интонасијасы дејил, XVIII әсрин
естетик өзүнүифадәсинин интонасијасыдыр, башга сөз-
лә, гәзәлин гошма интонасијасы илә данышмасыдыр.

М. П. Вагиф дөврүн поетик кәрдишини классик
жанрларла верә билмәзди, ејни дәрәчәдә дә классик
жанрлардан имтина едә билмәзди,—бу, бир нечә әсрлик
мәдәнијјәтә е'тинасыз јанашмаг оларды. Ш. И. Хәтан-
нин, даһа ардычыл шәкилдә исә М. В. Видадинин тәчрү-
бәси кара кәлди,—бу тәчрүбәләри әдәби-естетик фик-
рин тәкамүлү јетишдирирди: синтезләшдирмәјә чәһд
едилди. Лакин синтезләшдирмә просесини әдәби-бәдин
тәфәккүрүн даһа дәрин гатларында јерләшән тәкамүл
мејли истигамәтләндирирди; гошма нормативләшди, апа-
рычы жанр кими ирәли чыхды, әсл синтезләшмә исә
XVIII әсрдә јох, XX әсрин әввәлләриндән кетмәјә баш-
лады: гәзәл стандартлары илә гошма стандартлары хү-
сусән С. Вургунун јарадычылыг тәчрүбәсиндә үзви шә-
килдә говушду, беләликлә, јени жанр кејфијјәти тәшәк-
күл тапды.

М. П. Вагифин гошмаларында классик жанрларла
мәхсус поетик элементләр һәзм олуңмуш шәкилдәдир;
гошма структуру шаирин тәфәккүрүндә елә бир есте-

тик-поетехноложии имкана маликдир ки, классик әдәби-
бәдин фикир стандарларыны еластикчәсинә еһтива едир:

Саз тутулуб јүз мин сәнәм ојнаса,
Чәм олубан Руму Әчәм ојнаса,
Көјдә мәләк, јердә адәм ојнаса,
Һәззим олмаз һәркиз өзкәдән, кәлин.

Јахуд:

Һәр нә десәм, сән инчимә сөзүмдән,
Сәрхошунам, јох хәбәрим өзүмдән,
Ол гамәтин јайынанда көзүмдән,
Санасан ки, һәшрү гијмәтимдир.

Јахуд да:

Вагифәм, көрмүшәм бир түрфә дидар,
Чәкәрәм көрмәјә бир дә интизар,—
Һәр кәсин дүнјада бир гибләси вар,
Мән дә јөнүм сәнин сары тутмушам.

М. П. Вагиф «һәр нә вүчуда кәтирибсә, өз ана дили-
мизин тәрз вә шивәсиндә кәтирибдир. Онун ән'арында
исте'мал олуңан түрк вә ја түркләшмиш фарс вә әрәб
сөзләри елә мәһарәтлә нәзмә чәкилибдир ки, охујанла-
ры валәһ вә һејран едир»*.

М. П. Вагиф гошмада колоритли образлардан исти-
фадә едир, лакин мүәјјән нормативлији көзләмәклә ис-
тифадә едир; елә истифадә едир ки, образ бајагы алын-
масын, М. В. Видадидән фәргли олараг, үмумијјәтлә,
диалектизмләр ишләтмир.

Бәнәвшә әтр алыр зүлфү мујундан,
Бахан дојмаз гамәтиндән бојундан,
Инсаф дејил гурбан дејәм гојундан,
Она гурбан чаным, нечүн аглајыр?

* *Фиридун бәј Көчәраи*. Азәрбајчан әдәбијјаты, I ч., Баки,
«Елм» нәш., 1978, сәһ. 190.

Демали, гошма жанр кими М. П. Вагифин тэгдиминдэ бу бахымдан нормативлик газаныр, милли естетик тэфэккүрүн үмуми ифадэ формасына чеврилир; бунун эсас сәбәби М. П. Вагифин поетик тэфэккүрүндә, гәзәллә гошмаја мүнәсибәтдәки мөвчуд диспропорсијанын дәринләшмәсиндән ибарәтдир: диспропорсија дәринләшдикчә гошманын поетик тутуму кенишләнир. М. П. Вагифин тэфэккүрүндә гошманын поетехноложии имканы М. В. Видадинин тэфэккүрүндәкиндән чохдур, бу чүр имканлылыг мәзмун планындан кәлир. М. П. Вагиф ашағыдакы мәзмун акт-мејлләрини гошманын жанр јаддашына сығышдырыр:

1) Епик-лирик план:

Гыш күнү гышлағы Гырагбасанын
Көзүдүр Аранын, чүмлә чаһанын,
Белә көзәл јерин, көзәл мөканын
Бир көзәл обасы, һајыф ки, јохдур.

2) Лирик-норматив план*:

Хумар-хумар бахмаг көз гәјдасыдыр,
Лалә тәк гызармаг үз гәјдасыдыр,
Пәришанлыг зүлфүн өз гәјдасыдыр,
Нә бади-сәбадан, нә шанәдәндир.

3) Лирик—гејри-норматив план:

Гашы каман, кирпичләри гәмәлим,
Ағзы шәккәр, додағлары јемәлим,
Әлван калағажлы, бәјаз мәмәлим,
Синәси мејданым нечүн кәлмәди?

* Лирик-норматив план дедикдә елә аңлашылмасын ки, һағында данышылан ифадә тәрзи М. П. Вагифә гәдәр классик естетикада норма иди (һәлә биз верилән нүмунәдә классик естетиканын гејри-тәбии ифадә үсулларына гаршы чыхма көрүрүк: **Пәришанлыг зүлфүн өз гәјдасыдыр, Нә бади-сәбадан, нә шанәдәндир**,—јә'ни тәбии олан мүдафиә едилир), о нәзәрдә тутулур ки, бу чүр етик-естетик тәгдимин тәчрүбәси вар, нормативләшмә М. В. Видади—М. П. Вагиф контекстиндә кедир.

Лирик-гејри-норматив план М. П. Вагифин поетик тэфэккүрү үчүн нә гәдәр тәбии олса да, милли әдәби-бәднии тэфэккүрүн инкишаф-мәнтиги илә дигтә едилмә-дијиндән стилизасија факты кими баша дүшүлә биләп, лакин бир чәһәт шәксиздир ки, М. П. Вагифдә лирик-гејри-норматив план лирик-норматив плана тә'сир едир, һәтта гибрид поетик ифадә материаллары мејдана чыхыр:

Кабабым олајды, көзүм олајды,
Јар јанында өткәм сөзүм олајды,
Вагиф дејир: ики көзүм олајды,
Бахајдым бунларын икисинә дә.

4) Ироник план:

Ағгыз оғлу Пири, сән мәни әкмә,
Өзкәнин јурдунда о дамы тикмә,
Гејри көзәлләрдән һеч фикир чәкмә,
Сән елә о көзү чәрәни сахла!

М. П. Вагифин тэфэккүрүндә ироник план гејри-диференсиал вәзијјәтдә чыхыш едир (сатирик мәгамлар јумористик мәгамлардан кејфијјәтчә сечилмир); ејни хүсусијјәт М. В. Видадинин тэфэккүрүнә дә аиддир; бунунла белә М. В. Видадинин иронијасы даһа сәртдир, диференсиасија әрәфәсидир: гејд етдијимиз кими, Г. Закир сатирик кејфијјәтинә бурадан јијәләнир.

XVIII әсрдә жанрларда кедән функционал—кејфијјәт дәјишикликләри универсал һадисәдир; бу просес поезијада олдуғу кими нәсрдә дә кедир,—М. Фүзулинин «Шикајәтнамә»си илә «Шәһријар»ын мүгајисәси көстәрир ки, XVIII әсрдә фолклор-дастан (јахуд фолклор-нағыл) тәһкијәси әдәби нормативлијә галха-галха (башга сөзлә, фолклор ихтијарилијиндән чыха-чыха) классик нәср стандартларыны (әсасән, ифадә-образ сәвијјәсиндә) гәбул едир,—јалныз бундан сонра әдәби-бәднии нормаја чеврилир.

XVII—XVIII эсрләрде, хусусән М. В. Видади—М. П. Вагиф хәтти илә гошманын әдәби-бәдии тәфәккүрүн ифадә-жанр нормативлији кими тәгдими милли мәдәнијјәтин тәшәккүлү просесинин тәркиб һиссәсидир.

М. В. ВИДАДИНИН ДИЛИ

М. В. Видади XVIII эсрин орталарындан XIX эсрин әввәлләринә гәдәр бөјүк (ејни заманда мүрәккәб) бир тарихи дөврдә әдәби-бәдии дилин әсас инкишаф тәмајүлләрини һәссаслыгла әкс етдирир; классик үслубла фолклор үслубунун бунлардан икинчисинин үстүнлүјү шәраитиндә гаршылашмасы шаирин дилиндә ифадәсини тапыр.

Видадинин дилиндә классик үслуб көстәричиләри фәалдыр (һәм норматив, һәм дә функционал планда), классик үслуб фолклор үслубу тәрәфиндән, дејәк ки, Вагифдә олдуғу гәдәр тәрксилаһ едилиб һәзм олунмамышдыр:

Видади хәстә, кәл әдна сүфат дүнјајә мејл етмә,
Гыл әглин вар исә тәркин, бу дүнјадән нә истәрсән?

Көрүндүјү кими, ифадә тәрзи (еләчә дә мәзмунун өзү) Фүзулидәкинин ејнидир (Фүзулинин «әсли дәни-дир дүнјанын» ифадәси јада дүшүр),—јахуд:

Мән ки мејдани-бәла ичрә сәрим топ едәрәм,
Та дүшәр әлдән-әлә, ахыры човканә дәјәр;

јахуд да:

Яры јох, дилдары јох, бир муниси, гәмхары јох,
Көздә нәм, хатирдә гәм, һејрәтдә һәрдем дилфикар.

XVIII эсрин орталарында да Фүзули ифадә (еләчә дә тәфәккүр) тәрзи јашамагда давам едир,—әкәр әдәби-бәдии дил һәссаслығына малик Видади Фүзули кими дә (классик үслубда) јазырса, бу, тәсадүфи дејил...

Ким һүснүн китабын охумајандыр,
Нә билир ки, һәдис нәдир, ајә нә?—

дејән Видади буну да дејир ки,

Тәзәчә дәјәнәк алыбсан әлә,
Гајым тут ки, накаһ дүшәр ағларсан;

беләликлә, Видади һәм норматив, һәм дә гејри-норматив (перспективи олан, лакин һәлә нормативләшмәмиш) ифадә тәрзинә мүрачиәт едир... Ф. Көчәрли Видадини Вагифлә јанашы милли әдәби-бәдии тәфәккүр саһиби кими тәгдим едир,—о көстәрир ки, «һәр икиси бизим мөһтәрәм милли шаиримиз»дир¹; көркәмли әдәбијјатшүнас јазырды: бу чүр «мәшһур шаирләр өзкә миллиләтләрин арасында зүһур етмиш олса идиләр, бишүбһә, индијә кими онларын асарү әш'ары дәфәат илә чапдан чыхыб әбнаји-милләт ичиндә јажылмышды»². XX эсрин әввәлләриндә Ф. Көчәрлинин Видади илә Вагифи белә тәгдим етмәси тәсадүфи дејилди, чүнки әдәби, бәлһи тәфәккүр (еләчә дә әдәби-бәдии дил) гаршысына XX эсрин әввәлләриндә чыхан проблемләр XVIII эсрин орталарындакы проблемләрлә әслиндә аналокија тәшкил едир; һәр ики дөврдә әдәби-бәдии тәфәккүрдә (еләчә дә әдәби-бәдии дилдә) демократик чәбһә кәскин шәкилдә гејри-демократик чәбһәјә гаршы дурурду, фәрг исә бурасында иди ки, XVIII эсрин орталарында гаршыдурма стихиялы шәкилдә, XX эсрин әввәлләриндә исә нәзәри-идеоложи фикрин нәзарәти алтында кедир.

¹ Ф. Көчәрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, 1-чи чилд, Бақы, «Елм» нәш., 1978, сәһ. 214.

² Јенә орада.

Видадинин дили һәр ики үслубу—классик үслубла халг үслубуну гаршылашдырыр, һеч биринә үстүнлүк вермир,—садәчә олага, бунлардан икинчиси ичтимаи овгаты даһа адекват әкс етдирдијинә көрә өзүнүн перспективлијини һисс етдирир; шаирин һәссаслығы объектив кејфијјәтә маликдир,—о үмумән мөвчуд ичтимаи овгаты еһтива едир, әдәби-бәдии дилин үслуб дифференциаллығы исә һәмин овгатын характери илә мүәјјән олу- нур.

Гәрәз чанана мәтләб чан исә инкарымыз јохдур
Вериб чан-баш јолунда, дурмушу играрә чохдандыр

Бу дилин тәхминән беш-алты әсрлик јашы вар, лакин Видади ону мәзмунча мүасирләшдирир; бурада мәтләбин тарихи гојулушуна («гәрәз чанана мәтләб чан исә...» һәмин мәнтиги чыхармаға имкан верир) мүнәсибәт («инкарымыз јохдур») ифадә олуноур,—бу мүнәсибәтдә лирик јумору һисс етмәмәк мүмкүн дејил («Вериб чан-баш јолунда...»); о мәнада ки, бу чүр гејдсиз-шәртсиз «играрә» дурмағын тарихи мәнтиги јохдур... Мүасирлик бу- дур...

Јахуд:

Висали-јардән көр мүддән јүз мүддәә ејләр,
Видади хәстәнин көнлүндә јох дидардан артыг.

«мүддән», «висали-јар» вә «мүддәә етмәк» тарихи анлајышлардыр, ифадәси дә классик гајда илә верилир; «...көнлүндә јох дидардан артыг» исә классик мәнтиглә дејилсә дә, ифадә интибаһ хәлгилијинин фактыдыр... Беләликлә, Видадинин әдәби-бәдии дили бир сыра һалларда тарихи тәчрүбәјә һәм мәзмун, һәм дә ифадә планында дифференциал шәкилдә бағланыр, мәзмун, јахуд форма автономлуғу нүмајиш етдирир,—бу, кечид дөврүнүн әләмәтидир; үмумијјәтлә, классик үслубла фолклор үслубунун гаршылашмасы әдәби-бәдии дилдә маз-

мун планы илә форма планынын мүнәсибәтиндә мүәјјән шәртилик јарадыр,—мәсәлән, «...көнлүндә јох дидардан артыг» ифадәси белә бир шәртилијин нүмунәси кими диггәти чәлб едир.

Әдәби-бәдии дилин классик үслубунда олдуғу кими Видадинин дилиндә дә дини сөз-образлар ишләнир: фәләк, мөвла, худа вә с.—вә демәк олар ки, онларын һәр биринин классик семантикасы мүһәфизә едилир; бу да шаирин дилинә тарихи тәмкин кәтирир. Вдади үмумијјәтлә бүтүн образларында һәмин тәмкини интим бир һисс кими горумаға чалышыр:

Көзүм јашы јол-јол олду төкүлдү,
Үзүм үстдән ахды ганлы селләр һеј.

Јахуд:

Көз јолларда, чан кединчә та синә
Интизары кедән бәс ағламазмы?

Јахуд да:

Видади хәстәјәм, өмрүмү бадә
Вердим ахыр бу севданын учундан.

Видади классик үслуба мүнәсибәтдә реформатор ки- ми чыхыш едир, ән'әнәви метафоралашдырма принци- пи дағымадан новаторлуғ едир; нәтичә етибарилә, XVI әсрин сону XVII әсрин әввәлләриндән башлајарағ, әслиндә, әталәтлә инкишафда олан классик үслубу је- кунлашдырыр... «Көз јашы», «ганлы селләр», «интизар» («көз јолларда» да елә бу демәкдир), «өмрүнү севданын учундан) бадә вермәк» шаирин гошмаларынын дилиндә ишләнсә дә, классик образлардыр,—бунула белә Вида- дидә формализм дә јохдур, о, бу сөзләри тәлејинин сөзү кими дејир... Вә она көрә дә Видади әдәби-бәдии дили- нин кејфијјәти етибарилә көһнә дөврүн сон, јени дөврүн илк шаиридир.

Видадинин дилиндэ демократизм бир сыра халларда лорулуг, јахуд мәнәлличилик һесабына јараныр,—вә әлавә едәк ки, шаирин әдәби-бәдии дил контекстиндә бу, парадоксал вәзижәтдир; бир тәрәфдән, артыг гејд етди-јимиз кими, нормативлик классик күчдә көзләнилик, ди-кәр тәрәфдән исә гејри-нормативлик мүшәһидә олунур, мәсәлән:

Сифариш етмишдин гәл'әбәјијә
Ки, сән көз-гулаг ол бизим дәјијә,
Мүштәрини долдурубдур пәјијә,
Нечә ки, кејфиндир ләззәт ејләрсән.
Митилин алтында галыр нәфәсин,
Мүргү-руһун көјә учар, ағларсан.
Көз нечин ағлајыб төкмәсин нәми,
Һејван һа дејил ки, чәкмәјә гәми...

вә с.

Шүбһәсиз, лору, јахуд мәнәлли ифадәләрин XVII—XVIII әсрләрдә әдәби-бәдии дилдә артмасы тәбии һади-сәдир вә көрүнүр, Видадинин дилиндәки парадоксаллыг да үмүмән әдәби-бәдии дилин инкишаф мәнтиги бахы-мындан гејри-ади һал дејил; әлбәттә,

Биз дә тәшриф бујурмушдуг бағатан,
Ешитдик кәлдијин Нәсиб ағадан.
Мән һа билмәз идим та бу чағатан,
Инди билдим һүнәр, чүр'әт ејләрсән,—

типли ифадә тәрзи перспективли иди, Вагиф дә буна бикәнә галмады,—XIX әсрдә исә Г. Закир билаваситә һәмнин дил ән'әнәләри үзәриндә јетишди...

Закирин нормативләшдирдији бир сыра стилистик манераларын әсасы Видадидән кәлирди; мәсәлән, XVIII әсрин шаири дә конкрет типләрин адыны чәкирди:

Бизи Абдуллаһын вардыр гәдәми,
Ону да һа инди кәлибдир дәми...

Баггал илән Әли мүштағындадыр,
Молла Сәфәрәли фәрағындадыр,—

Хејри олсун, һәр кәс јығнағындадыр,
Онлар илән зөвгү ишрәт ејләрсән,—

Закир һәмнин ифадә тәрзини хүсуси кејфијјәти илә фәрг-ләндирди вә принцип е'тибарилә, XIX әср боју онун ма-рағлы нүмунәләри мејдана чыхды.

Видади әдәби-бәдии дилә әламәт һәссаслығы кәти-рир; тәкчә она көрә јох ки, тә'јинләрдән чох истифадә едир, һәм дә она көрә ки, тә'јинләр шаирин әдәби-бәдии тәфәккүрү үчүн әсас идрәк васитәси кими фактла-шыр,—

Јад јығылыр, сәрин бахар, ағламаз,
Гәриб өлдүм, бикәс өлдүм, јад өлдүм...

Көрүндүјү кими, II сөздән 6-сы һәрәкәт, 5-и әламәт билдирир,—әламәт билдирән сөзләр һәрәкәт билдирән сөзләрдән, һәр шејдән әввәл, функционаллығы илә сечи-лир; мәсәлән, «јад» сөзүнүн мүхтәлиф семантик-грамма-тик контекстләрдә («јад јығылар»—«јад өлдүм») иш-ләнмәси, мәнтиги вурғунун әламәт билдирән сөзләр үзә-ринә дүшмәси бу демәкдир... Видади адәтән мә'нәви-психоложи мәзмунлу тә'јинләрә мүрачиәт едир,—һәтта мадди мәзмунлу тә'јинләр ишләдәндә дә онун архасында мә'нәви-психоложи мәзмун дәрһал һисс олунур; бу, шаи-рин үмүмән естетик тәфәккүрү илә бағлыдыр,—Видади варлығын натурал тәсвириндән адәтән сәрф-нәзәр едир... Шаирин тәфәккүрүндә (еләчә дә дилиндә) идеал анла-јышлар апарычыдыр, **мөһнәт јүкү, көнүл базары, севдә сәмәнди** кими ифадәләр дә буну тәсдиг едир.

Әламәт билдирән сөзләрин тәкрары шаирин дилиндә кифәјәт гәдәр кениш јажылмышдыр,—әслиндә, әламәт мәзмунуна малик олмајан, тәкрарландыгда исә билава-ситә әламәт билдирән сөзләр дә бураја дахилдир; **гатар-гатар, гәриб-гәриб, шана-шана, дүрлү-дүрлү, парә-парә, јалвара-јалвара** јолум-јолум, тохуна-тохуна, ојум-

ојум вә с. ифадәләр динамик (функционал) әламәт билдирир.

Видадинин дилиндә әламәт билдирән сөzlәрин мүрачиәт мәгамында ишләклији атрибутун субјектив мәзмунда гавранылмасы мәнтигинә әсасланыр, мәсәлән:

Мүштагинәм, чаны гурбан ејләрәм,
О хәттинә, о халына, севдијим

Јахуд:

Еј мәни гынајан, ағлама дејиб,
Ағлар јары кедән, бәс ағламазмы?..

Јахуд да:

Еј дәһаны шәкәр, ләбләри бадә,
Күн чамалын ешг әһлинә ајинә

вә с.

Видади әламәт һәссаслығыны классик үслубдакына нисбәтән фолклор үслубунда даһа чох мүнафизә едир,—шүбһәсиз бу, үслубун өзүнүн тәкидидир; мә'нәви-психоложи мәзмунлу тәјинләрә мүрачиәти исә онун әдәби-бәдии дил тәфәккүрүндә классик үслубун нүфузу илә бағлыдыр...

Видадидә сөз һиссини, бизим дәрин инамымыза көрә, ики гүввә идарә едир; биринчиси, классик әдәби-бәдии тәфәккүр ән'әнәләри, икинчиси, XVII—XVIII әсрләрин интибаһ естетикасыдыр,—бунлар һәлә бир чәбһәдә бирләшмир...

Гүрбәтлик вә **пәришанлыг**—бу сөzlәр шаирин кәшфидир,—«гүрбәт» дә, «пәришан» да Видадинин тәфәккүрү үчүн доғма анлајышдыр, елә буна көрә дә һәмин анлајышларда үмумиләшмә кедир; тәфәккүр һансы сөзә, ифадәјә гаршы һәссасдырса, онун төрәмәләрини—трансформларыны јарадыр. «Гүрбәт» вә «пәришан» анлајышлары—классик поетик тәфәккүрә мәхсус анлајышлар-

дыр,—**лыг** шәкилчиси исә XVII—XVIII әсрләрдә, јә'ни үмумән әдәби дилин демократик әсаслар үзәриндә јенидән гурулдуғу дөврә даһа чох функционаллашыр;—**лыг** шәкилчисинин **гүрбәт** вә **пәришан** сөzlәринә гошулмасы илә, әслиндә, фолклор тәфәккүрүнүн классик поетик тәфәккүрү һәмин анлајышлары мүчәррәдләшдирәрәк гәбул едир. Видади һәм классик тәфәккүрүн, һәм дә фолклор тәфәккүрүнүн дашыјычысы олдуғундан **гүрбәт** дә, **гүрбәтлик** дә, **пәришан** да, **пәришанлыг** да онун поетик тәфәккүрү үчүн типик анлајышлардыр.

Халг мүдриклији шаирин дилиндә тәбии кәлиши илә фактлашыр,—онун елә ше'рләри вар ки, бүтүнлүклә паремик мәзмуна маликдир; мәсәлән, «Дәли көнүл, кәл әјләнмә гүрбәтдә» бу чүр ше'рләрдәндир:

Јахшы күндә јарү јолдаш чох олур,
Јаман күндә һеч булунмаз, јох олур,
Јад елләрин тә'нә сөзү ох олур,—
Бир күн олур вәтән дејиб ағларсан.

XVII, хүсусән XVIII әсрдә јазылы диллә шифаһи дил арасындакы функционал фәргләрин минимал һәддә енмәсинин нәтичәси иди ки, паремик конструксияларын јазылы дилдә ишләклији артыр,—бу артым исә әдәби-бәдии дилә мүдрик бир тәмкин кәтирир. Әлбәттә, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бурада сөһбәт халг мүдриклијиндән, етник тәфәккүр мәдәнијјәти илә бағлы олан мүдрикликдән кедир; «јахшы күн», «јаман күн», «јад елләр» кими анлајышлар етник мүәјјәнлији олан анлајышлардыр,—онларын һәр бири бир нечә мин иллик тәфәккүр тарихини еһтива едир. Классик үслубда бу чүр анлајышлар, демәк олар ки, јох иди, она көрә дә **классик** үслуб халгы онун етник мәдәнијјәт тарихи илә әлағәләндирә билмирди,—фолклор үслубу исә фолклорун дили васитәсилә мифоложи тәфәккүрә дајанырды, она көрә

дә фольклор үслубу милли фәлсәфәни (һалбуки классик үслуб даһа чох мүсәлман фәлсәфәси үстүндә кедирди) дирчәлдирди. Әлбәттә, Видади классик үслубла да бағлы олдуғундан бир сыра һалларда еклектикаҗа варыр, — шаирин елә ифадәләри вар ки, һансы тәфәккүр тәрзинин мәһсулу олдуғуну сүбут етмәк чәтиндир:

Даим һагдыр Видадинин демәҗи,
Доғруларын һәркиз итмәз әмәҗи,
Һәр кимин ки, мөвла олур көмәҗи,
Нә иши вар султан илә хан илә,—

бурадакы «даим һагдыр» (мүг. ет: «һәг мәнәм...» — И. Нәсими), «доғру», «әмәҗи итмәк» («әмәҗин итсин!» гарғышыны хатырлаҗаг), «мөвла», «көмәҗи олмаг» анлаҗышларынын һәрәси бир мәнбәдән кәлир; бунунла белә интибаһ һәммин анлаҗышлары еҗни бир мәхрәчә кәтирир вә мифоложи тәфәккүрүн ишығында онларын универсал мәзмунуну ашкарламаҗа чәһд едир... Видади, сөзүн мүстәғим мәһнасында, философдур,—истәр классик жанрлардакы, истәрсә дә фольклор жанрларындакы ше’рләринин дилиндә фәлсәфи тәфәккүр һәм лексик, һәм дә синтактик сәвиҗәдә реаллашыр:

Букүн — данла демә, дөвран деҗилдир бир гәрар үзрә,
Сән онда да олунча вагиф, ол сәндән кечәр, Вагиф!

Мәчалин вар икән ол җару һәмдәрди күзар еҗлә,
Көнүл гәмдән ачар, җахшы олур сеҗрү сәфәр, Вагиф.

Фәлсәфи мәзмун синтаксисдә һәмз олуна-олуна ифадә едилер,—«букүн—данла демә» (мүг. ет: «букүн-сабаһа салмаг»), «дөвран деҗилдир бир гәрар үзрә»—халғ ифадәләридир; икинчи ифадә классик тәфәккүрдән кечиб, она көрә дә классик үслуба мәхсус мүәҗҗән нормативлиҗә маликдир... «Сән онда да олунча вагиф» — поетик структуру е’тибарилә гүсурлу олса да (данышыг

стихиҗасы илә ишләнир), «ол сәндән кечәр» ифадәсинин мәзмунуну кифаҗәт гәдәр җахшы ачдығындан мәзмунча мәғбулдур... Көрүндүҗү кими, шаирин фәлсәфи дилиндә һәм классик, һәм дә фольклор үслубунун материалларындан истифадә едилер.

Икинчи беҗт данышыг синтаксиси әсасында гурулмушдур, она көрә дә әрузун гәлибләринә уҗушмур,— һәтта «мәчал», «җару һәмдәрд», «сеҗрү сәфәр» кими геҗри-милли ифадәләр дә тәбни данышыг интонасиҗасыны гәлибә салмыр...

Видадинин дилиндә синтаксис (үмумән грамматика) образлылыҗа хидмәт едир,—

Демә, еҗ дил, чаһанда җох мәним тәк дәһр памалы,
Нә вардыр аләми-мөһнәтдә сән тәк дәрбәдәрдән чох,—

бурада ифадә-образ, демәк олар ки, җохдур, синтаксис өзү метафоралашыр; классик поетик тәфәккүрдәки конструксиҗа симметриҗа фольклор тәфәккүрүнүн принципләри әсасында (демәли, мүәҗҗән ганунауҗуғунлугла) позулур, нәтичәдә, нормативлиҗә гаршы дуран конструктив метафоралар җараныр... «Демә, еҗ дил, чаһанда җох мәним тәк дәһр памалы...» — классик поетик тәфәккүрүн фактыдыр,—«...Нә вардыр аләми мөһнәтдә сән тәк дәрбәдәрдән чох» исә һәммин тәфәккүр бахымындан синтактик симметриҗадан җаҗынмадыр.

Синтаксисин (үмумән грамматиканын) образлылыҗа хидмәт етмәси илә җанашы бә’зән о, поетик тәфәккүрүн тәзҗигинә мә’руз галыр; мәсәлән, «Җенә бир леҗливәш җарә дил вердик» гошмасында «көнүл Мәчнун тәки диванәләнмиш», «әглү һушум мәнән биканәләнмиш» кими ифадәләр ишләнир,—«диванә олмаг», җахуд «биканә олмаг» җеринә, онларын синтетик гаршылыгыларынын ишләнмәси дә естетик мәгсәдә хидмәт едир,—бу исә һәм классик поетик, һәм дә грамматик нормативликдән җаҗынма һесабынадыр, поеграмматик метафорадыр...

Видадинин синтаксиси мурәккәбдир; шүбһәсиз, бу, интонасија муртәлифлијиндән ирәли кәлир,—һәм классик үслубун, һәм фолклор үслубунун, һәм дә бир јердә һәр ики үслубун синтактик конструијалары илә дүшүнүр...

Шәһдаби-ләбин сағәри-пејманә тәк, еј дуст!
Дүрчи-дәһәнин һөггеји-дүрдән тәк, еј дуст!—

бу, классик үслубун синтаксисидир; изафәт тәркибләри, аналитик конструијалар, хитаблар классик үслуб мизаны илә ишләнир...

Кечә-күндүз ода дүшүб јанарам
Сијаһ төлли бир сонанын учундан;
Нә дил дејә билир, нә гәләм јазыр,
Һәр нә ки чәкмишәм онун учундан—

бу, фолклор үслубунун синтаксисидир; исми, фе'ли вә гошмалы бирләшмәләр, мурәккәб чүмлә конструијасы фолклор үслубунун мизаны илә ишләнир...

Вәфа јохдур, Видади хәстә, әсла нәсли-инсаңда,
Вәли биһудә бир сөздүр, дејирләр лаф арасында—

бу исә бир јердә һәр ики үслубун синтаксисидир; үмуми конструија классик үслуба, микроконструијалар («вәфа јохдур...», «биһудә бир сөздүр...», «дејирләр...») фолклор үслубуна мәхсусдур.

Мүтләг дејил ки, классик жанрларда классик үслуб, фолклор жанрларында фолклор үслубу өз поетик синтаксиси илә мүәјјәнләшсин,—бу бахымдан Видадинин дилиндә (үмумән XVII—XVIII әсрләрдә әдәби-бәддин дилдә) шәртилијин олдуғуну гејд етмишдик; әслиндә, XIII—XVI әсрләрдә дә классик үслуб тәкчә норматив синтаксислә реаллашмыр, бир сыра һалларда фолклор

үслубуна (еләчә дә данышыг дилинә) мәхсус конструијалар классик үслуба да нүфуз едир. Шаирин дилиндә тәшбех јарадан сан (санасан) ифадәсинин ишләдилмәси диггәти чәлб едир,—поетик синтаксисдә бу, фолклор үслубунун фактыдыр:

Биһуш олдум,—нитгим, сәбрим, гәрарым
Чыхды бу синәмдән, сан кедәр олду.

Елә касад олду күнүл базары,
Санасан шәһриндән хан кедәр олду.

Классик үслубда исә санма ифадәси ишләкдир: санма гылмыш тејј күлзари-чәмән бүлбүл һәзәр... санма, еј дуст, сән тәк афәт чанә олмуш, олмамыш...—сан (санасан) илә онун инкар формасы санма арасындакы поетик-функционал фәрг, әслиндә, кифајәт гәдәр мурәккәб мүнәсибәти ифадә едир; сан (санасан) фолклор үслубунда, санма исә классик үслубда метафора илә синтактик гурулушун әлағәсини көстәрир,—фолклор үслубунда предмет илә онун поетик эквивалентли арасындакы мүнәсибәт тәсдиг, классик үслубда исә инкар олунур. Чүнки классик үслуб предмети ирреал мәзмунда, фолклор үслубу исә реал мәзмунда дәрк едир,—ирреаллыг инкара, реаллыг исә тәсдигә әсасланыр. Видадинин дилиндә һәр ики форманын ишләнмәси ону көстәрир ки, шаир классик үслубла фолклор үслубуну өз истәдадынын контекстиндә бүтүн параметрләри илә гаршылашдырыр. Ејни образы бир сыра һалларда (әлбәттә, Вагифдәки гәдәр ардычыл шәкилдә јох) һәм классик жанрдакы, һәм дә фолклор жанрындакы ше'риндә ишләдир, мәсәлән, гәзәлләринин бириндә

Еј көзүм саги, хијал етмә бу бәзмин риндәси
Шәрбәти-лә'ли-ләбин тәк бәдә көрмүш, көрмәмиш,—

дејарак «шәрбәти-лә'ли-ләб»и «бадә» илә мүгајисә едир,—һәләлик мә'лум олан јеканә тәчнисиндә исә «еј дәһанн шәкәр, ләбләри бадә...» ифадәсинә тәсадүф едилир; шүбһәсиз, «ләбләри бадә» классик үслубун һазыр-ладығы ифадәдир, лакин факт фактлығында галыр ки, шаир һәмин ифадә үчүн һәр ики жанр типиндә лингво-поетик мүһит јарадыр (јахуд белә бир мүһити јаратма-ға чалышыр).

Видадинин әдәби-бәдии дилинин жанр диференсиал-лығына мүнасибәти бајатыларынын дилиндә дә өзүнү көстәрир,—онун дөрд чинаслы бајатысы мә'лумдур; әл-бәттә, анчаг бунлар әсасында чидди сөз демәк мүмкүн дејил, бунунла белә шаирин дилиндәки нормалылыг, об-разлылыг бурада да мөвчуддур:

Шам јанар а јағ илә,
Кәл, көзүм, әјағилә,
Кәлди Вәли башына
Кәлмәјән ај ағыла,—

беләликлә, Видадинин дили жанр диференсиаллығына мүнасиб олараг пластика нүмајиш етдирир, фолклор жанрлары үчүн үмуми нитг типолокијасындан башга, шаир һәмин жанрларын диференсиал нитг типолокија-сыны һазырламаг саһәсиндә дә иши апарыр; бу исә әдә-би-бәдии дилин инкишаф стихијасыны јарадычылыг тәч-рүбәсиндә бүтүнлүклә еһтива едән сәнәткарлара нәсиб олан кејфијәтдир.

Видадинин ифадә-образлары онун әдәби-бәдии дили-нин имканларыны мүәјјән етмәк үчүн мараглы материал верир,—бу ифадә-образларда шаирин (еләчә дә дөврүн) нитг естетикасы фактлашыр: јадлар илә өмүр чүрүә һәсрәтдә, бир баш чәкин дәрдемдин һалына, көнүл шәһри күндән-күнә таланды, чисмим бәнди јербәјердән сөкүлдү, күнләр санарам, аләм таныр дәрдимдән, кәл үстүмә, кимим вардыр гоһум-гардаш, ел олсун, јад јы-

ғылыр, сәрин бахар, агламаз, әшким дәрја, чисмим олду сал сәнә, азылмаз таләјим сүбһү вә с.— гејд едәк ки, бунларын әксәријјәти гошмаларында ишләнир; бурадан исә белә чыхыр ки, Видадинин ифадә-образ јарадычы-лығы фолклор жанрларында даһа интензив кедир. «Кә-дәр» шаири Видади һәмин ифадә-образларда өз ағрыла-рыны фактлашдырыр,—Фүзулидән сонра илк сөз уста-сыдыр ки, дилиндә бу гәдәр һүзн вар; лакин Видадинин ифадә-образлары мәзмуну е'тибарилә даһа чох ичтимаи-дир; биз бурада орта әсрләр егоизмини јох, интибаһ инсанын үнсијјәтә чан атмасыны көрүрүк... Шүбһәсиз, «Видадинин кәдәри јалһыз онун шәхси кәдәри дејил, вәтән кәдәри, халг кәдәри иди»¹,—бу да шаирин ифадә-образларынын мәзмунунда әкс олунур вә онуң дили гејд едилән истигамәтдә дә милли ичтимаи тәфәккүрә да-јаныр.

Көстәрдик ки, Видади һәм классик жанрларда, һәм дә фолклор жанрларында јазыб јаратмышдыр,—тәәссүф ки, шаирин чох аз әсәри горундуғундан (даһа доғрусу, әлимизә кәлиб чатдығындан) онун һансы жанрлара үс-түнлүк вердијини анчаг тәхмин етмәк мүмкүндур: бунун-ла белә бу, мәнтиги әсасы олан тәхминиликдир, о мә'нада ки, Видадинин әсәрләри халг күтләсинә мәхсус чүнкләрә топландығы үчүн, шүбһәсиз, сечмә иши мүмкүн гәдәр објектив кетмишдир,—көрүнүр классик жанрларла фолклор жанрларынын нисбәти дә бу вә ја дикәр дәрә-чәдә көзләнилмишдир. Ш. И. Хәтан (XVI әсрин әввәл-ләри) вә М. Әманидән (XVI әсрин сону XVII әсрин әв-вәлләри) сонра Видади үчүнчү сөз устасыдыр ки, классик жанрларла фолклор жанрларыны системли шәкилдә гаршылашдырыр,—ејни заманда сәләфләринин көрмә-дији иши дә көрүр; Видадинин тәгдиминдә һәмин жанр-

¹ Азәрбајчан тарихи, I ч., Бақы, Азәрб. ССР ЕА нәш., 1961, сәһ. 410.

ларын гаршылашдырылмасы диалектик принципэ табе-
дир, Ш. И. Хатайдэ, М. Эманидэ исэ классик жанрлар
апарычыдыр. Хатайдэн Эманијэ гэдэр фолклор үслубу
эсаслы бир дәјишиклијэ уграмыр,—фолклор жанрлары-
нын дилиндэ классик нитг элементлеринин чохлауғу диг-
гәти чәлб едир.

Чәкдим кәрчи дәрди-һичран,
Һәдсиз едиб аһу эфған,
Мәдәд олур фејзи-сүбһан
Көнүл истәдјкин тапдым,—

М. Эманинин бир кәрајлысындан көтүрүлмүш бәндин
дилиндэ ишләнән «дәрди һичран», «аһу эфған», «фејзи-
сүбһан» кими ифәдәләр классик үслубун материалы-
дыр; мәсәлә исә бурасындадыр ки, һәмин ифәдәләр
фолклор жанры тәрәфиндән һәзм олунамышдыр—струк-
тур-семантик трансформасијаја мәрүз галмамышдыр.
Видадинин дилиндэ исә классик жанрларла фолклор
жанрларынын әлагәси поетик тәфәккүр структурлары-
нын милли эсаслар үзәриндә јенидән тәшкили истигамә-
тиндә кедән тәбии просесин мәнтигинә чәлб олур,—
шаирин гошмаларында классик нитг материалы өз ти-
полокијасыны, ассосиатив мүһитини итирмәклә ишләнир.

Фүзулидән сонра классик жанрларын дили Видадијә
гэдәр, демәк олар ки, елә бир эсаслы дәјишиклик көр-
мүр,—С. Тәбризи, Г. Тәбризи, Н. Ширвани кими шаир-
ләр ән'әнәви поетик дил типини давам етдириләр;

С. Тәбризи:

Сусузлара кәр чан ахыдыр чешмеи-һејван,
Мән чан верәрәм чешмеи-һејваныны көркәч;

Г. Тәбризи:

Хар тутма, көвһәри-әшким көтүр торпагдан
Ким, онун һәр гәтрәси дәрјаи-үмандан кәлир;

Н. Ширвани:

Раһи-ешгиндә дилү чаны нәзир ејләмишәм,
Һәр чафа ејләрисән ејлә, пешиман декилә;

Видадинин поетик дилиндә, көрүнүр, хүсусилә XVIII
әсрин икинчи јарысында реализм гүввәтләнир; шаир
«Мүсибәтнамә» мәнзүмәсини јазыр,—классик жанрла-
рын ифәдә имканларынын көрүнмәмиш шәкилдә кениш-
ләндирилмәси үмумән әдәби-бәдди дилин мәнзүмунуна тә-
сир едир.

«Мүсибәтнамә» мәнзүмәси (1780-чи ил)—Видадинин
әдәби-бәдди тәфәккүрә (вә дилә) кәтирдји јенилик-
дир,—мәнзүмә мүхәммәс структуруна маликдир, бунун-
ла белә шаир лирик жанрын һудудларыны ашыр:

Кәхудалар көндәриб оғлилә чоһ анд ејләди,
Етмәди бир суд һәрчәнд әһд-пејвәнд ејләди,
Һачы Әбдүлгәдир ол дәм көр нечә фәнд ејләди,
Тутду онларын тамамын, јербәјер бәнд ејләди,
Верди Ибраһим хана, салдылар зинданә баһ,—

Һадисәләрин бу чүр епик тәсвири «Мүсибәтнамә»нин ди-
лини реаллашдырыр; ичтимаи-инзибати терминологија-
нын боллуғу, тарихи шәхсијјәтләрин адларынын тез-тез
ишләдилмәси исә онун дилини мәнзүм хроникаларын
дилине јахынлашдырыр. Бунунла белә демәк ләзымдыр
ки, мәнзүмәнин поетик структуру мүрәккәбдир,—илк үч
бәндин дилиндә үмумиләшдиричилилик күчлүдүр;

Бивәфадыр мүлки-дүнја малына алданма чоһ,
Иззү чаһу дөвләтү игбалына алданма чоһ,
Тутма үммид, әглү фәһм әһвалына алданма чоһ,
Гөвмү гәрдашу рәфиг әгвалына алданма чоһ,—
Һәр бири бир рәмзилә сәндән олур биканә баһ,—

көрүндүјү кими, үмумиләшдиричилилик һәм мәтнин үмуми
мәнзүмунда, һәм дә аңлајышларда өзүнү көстәрир... Еј-
ни заманда бу диллә фәлсәфилик поетиклијин һесабына

гәраарлашмыр, онларын автономиясы да јохдур,—фәлсәфиликлә поетиклијин реал тәфәккүр кәјфијјәтиндә диалектик әлагәси тапылыр; анлајышларын, синтактиканын фәлсәфилији дә, поетиклији дә мұһафизә едилир. Вә әлавә едәк ки, «Мүсибәтнамә»нин һаггында данышылан илк үч бәндинин дили Фүзули гит'әләринин дили күчүндәдир,—фәрг исә Видади дилинин тарихи имканында—реализминдәдир; «мүлки-дүнја малы», «иззү чәһү дөвләтү игбал», «әглу фәһм» кими фәлсәфи анлајышлар (еләчә дә мүкәммәл синтактик ифадәсини тапмыш мұһакимәләр) реалист тәфәккүрүн фактыдыр вә орижинал һадисәдир.

Динлә еј туғјани-мөһнәт, бир рәвәјәт сөјләјим,
Дидәләр кирјан едән шәрһи-мәләмәт сөјләјим...—

сөзләри илә шаир мәтнин әсас һиссәсинә кечир; бурада исә, артыг гејд едилдији кими, тәһкијә епик характерлидир,—конкрет һадисәләр нағыл олунур, һәрәкәт билдирән ифадәләр максимум функционал үстүнлүјә маликдир:

Фәтәли хан јанына әзм етди ол һичрәт гылыб,
Нејләди ол мәрд көр, ә'да икән һөрмәт гылыб,
Чәкди ләшкәр биләсинчә нечә јол гејрәт гылыб,
Етди мә'јус ону һәм игбал бинүсрәт гылыб,
Нејләсин инсан әкәр јар олмаса сүбһанә бах.

Һәрәкәт билдирән ифадәләрин функционаллығы мәтнин синтаксисинә тә'сир едир,—динамизми гүввәтләндирә-гүввәтләндирә тәсвири тәбииләшдирир, конкретләшдирир вә реаллашдырыр; тә'јинләрин азлығы да, әслиндә, мәтндәки динамизмин фактыдыр... Мәнзүмәнин дилиндә 63 мүбтәда, 176 хәбәр, 99 тамамлыг, 38 тә'јин вә 76 зәрфлик ишләнир,—176 хәбәрдән 155-и фе'ли хәбәрдир. 76 зәрфликдән исә 30-а гәдәри фе'ли бағламадыр (јахуд фе'ли бағлама тәркибидир). Мүбтәдалар, тамам-

лыглар вә тә'јинләр ичәрисиндә дә һәрәкәт билдирән ифадәләр (мәсдәр, фе'ли сифәт, јахуд фе'ли тәркибләр) вардыр... Үмумијјәтлә, һәрәкәт мәзмунлу ифадәләрин ишләклији тәхминән 40 фаиз тәшкил едир,—бу исә кифәјәт гәдәр бөјүк рәгәмдир вә мәтндә динамизм јарадан гүввәнин нәдән ибарәт олдуғуну көстәрир.

Беләдир дөвран иши, һәр күндә бир ал ејләмиш,
Агили надан илә пәжмүрдә әһвал ејләмиш...—

мәтн контекстиндә поетик симметријанын (үмумиләшдирмә—тәсвир—үмумиләшдирмә) көзләнилмәси етник әсаслара малик классик нормалылыг фактыдыр, ән'әнәви һадисәдир.

Видадинин дили, принцип е'тибарилә, әсасән Вагифин дилиндә давам (вә инкишафыны) тапыр,—белә дәмәк олар ки, Видади тәдричән Вагифи јетирир...

Хуршидим, хавәрим, һилалым сәнсән,
Шәкәрим, шәрбәгим, зүдалым сәнсән,
Фикрим, зикрим, сөзүм, хәјалым сәнсән,
Хачан көнлүм сәндән чүдәја дүшәр,—

бу, Вагифдә камиллик һәддинә чатан дилдир; үмумијјәтлә, Видади илә Вагиф арасында әдәби-бәдии дилин тәкамүлү бахымындан гырылмаз әлагә вардыр.

Чәмалын сәдгәси, һүснүн зәкаты
Мәним тәк бинәва кәдәја дүшәр

јахуд:

Истәр висалыны Видади хәстә,
Үз хакә фәрш ејләр, дуајә дүшәр,—

көрүндүјү кими, синтаксисдән башга ифадә-образлар да Вагиф дилинин јадындадыр... Видади Вагифи јарадычылыг потенциалынын бүтүн мәнтиги илә перспективә чыхарыр,—она көрә дә Видадинин бу вә ја дикәр ше'

ринин Вагифин мұвафиг ше'риндән әввәл, јахуд сонра
јаранмасынын фәрги јохдур...

Ғашы, көзү дуруб ғанын алмаға,
Зүлф төкүлмүш дин, иманын алмаға,—
Видади хәстәнин чанын алмаға
Хәт бир јана, хал бир јана дүшүбдү,—

әдәби-бәдин дилин үмуми инкишаф стихиясы бу ифадә
тәрзини јарадыр,—Видади илә Вагифин истә'дады мүәј-
јән мә'нада һәмин инкишаф стихиясында бирләшәрәк,
демәк олар ки, ваһид һадисә кими чыхыш едир.

Видади классик жанрлардакы әсәрләриндә дә Ваги-
фин дилини һазырлајыр,—

Мәнә бир шуху ширин дилрүба бир пирәһән тикмиш,
Санасан нәгши-гүдрәтдир, әчәб түрфә һәсән тикмиш.

Тамаша ејләдим үстүндә һеч әл кәзмәмиш куја,
Чәкиб бир сурә өз чисми кими назик тикән тикмиш...—

Видадинин классик жанрларын дилинә демократик
мүнасибәти бурада артыг Вагифдәки күчдәдир; мүгаји-
сә билдирән санасан әдаты, «үстүндә һеч әл кәзмәмиш»
ифадәси фолклор жанрларындакы функцијасында иш-
ләнир.

Јахуд:

Шәһа, мүддәт чаһаны мән дә кәздим, дәрбәдәр көрдүм,
Тамаша ејләдим, јахшы-јаманы, хејрү шәр көрдүм.

...Сәхавәт олмајан кәсдә шүчаәт фе'ли надирдир,
Кәрәмсиз кимсәни һәр јердә көрдүм, биһүнәр көрдүм.

Әкабирләрдә һиммәт, ашиналарда сәдагәт јох,
Вәфа кујун доландым, мүтләга јох бир бәшәр көрдүм.

Вагифин мәшһур «Көрмәдим» мүхәммәси јада дү-
шүр,—мәзмун өз јериндә, бир сыра ифадәләр дә ејни-
дир; һәм дә бу, формал дејил, функционал ејниликдир,—
сөзләрин, ифадәләрин дашыдығы мәзмун һәр ики сәнәт-
карын тәгдиматында ејни овгатын (һәтта ејни дүнјакө-
рүшүн) мәһсулудур... Бунунла белә мүһүм бир стилис-
тик фәрг вар; Видади «көрдүм», Вагиф исә «көрмәдим»
дејир,—бу чүр оппозитив мүнасибәт онларын тәфәккүр
тәрзиндән кәлир. Видадинин е'тиразы классик нитг нор-
мативлијинә ујғун олараг лексик-грамматик тәсдиг јолу
илә, Вагифдә исә бирбаша инкар јолу илә кедир; Вида-
ди көрдүјүнә гаршы чыхыр, Вагиф көрмәк истәдијини
көрә билмәдијини дејир,—ифадәсини тапан мәтләб бу-
дур.

Видадинин дили дахили зиддијәтләринә мұвафиг
динамикасы олан дилдир, лакин һәмин динамиканын
нисби хронолокијасыны мүәјјән етмәк мүмкүн дејил,
чүнки «Мүсибәтнамә»дән башга шаирин һеч бир ше'ри-
нин тарихи билинмир,—она көрә дә Видади дилинин
динамикасы классик үслубла фолклор үслубуну гаршы-
лашдырыб икинчисинин тарихи перспективләрини мүәј-
јән етмәси анчаг идеал шәкилдә (јарадычылығынын бү-
түн контексти илә) тәсәввүр олунур.

М. П. ВАГИФИН ДИЛИ

М. П. Вагиф әдәби-бәдин тәфәккүрүн (вә әдәби-бә-
дин дилин) милли әсасда инкишафыны мүтләгләшдир-
ди,—онун хидмәти нәтичәсиндә фолклор үслубу классик
үслубун нүфузуну сындырыб апарычы мөвгејә чыхды;
бундан сонра әдәби-бәдин тәфәккүрүн (вә әдәби-бәдин
дилин) перспективләрини бир гајда олараг фолклор үс-

лубу мүүжэн етди. Ф. Көчөрли көстөрүр ки, «милли шаирлөрүмиздэн онун кими садэ вэ ачыг лисанда вэ ана дилимизин шивэсиндэ ше'р вэ гезэл јазан аз олүбдүр. Мүасирлери она нэзирэ јазмаға сә'ј вэ талаш едибләрсә дә, онун кими мүһэссәнәтлы, көзэл вэ ачыг кәлам сөј-ләмәкдә ачиз галыблар.

Вагиф зијадэ зөвгү сәфа әһли олдуғу үчүн көзэл мәдһиндә хејли мәргүб вэ назик ше'рләр јазмышдыр...»¹

Вагифин јарадычылығы бүтөвлүкдә XVIII әсрин икинчи јарысына дүшүр,—шаир јарым әср јазыб јаратмыш, бунунла белә Мәһәммәд бәј Чаваншир тәрәфиндән еви талан олундуғундан әсәрләринин мүүжән һиссәси мәһв едилмишдир; она көрә дә Вагифин үслубу бир гэдәр мәһдуд контекстдә өјрәнилир... Лакин кејфијјәтчә, мөвчуд материал (мүхтәлиф мәнбәләрдән јығылмасына бах-мајараг) шаирин апардығы ахтарышларын истигамәтини мүүжән етмәјә имкан верир.

Вагифин әдәби-бәдии дил гаршысына гојдуғу тәләб-ләр естетик идеалы васитәсилә дигтә олунур; бу тәләб-ләрин һамысы бир мәгсәдә хидмәт едир, о да демокра-тизмин әдәби-бәдии тәфәккүрдә (вә әдәби-бәдии дилдә) бәргәрар едилмәсиндән ибарәтдир. Тәәссүф ки, әдәби-бәдии дил барәдә шаирин һеч бир елми-нәзәри мүлаһи-зәси (һеч олмаса М. Фүзулидә олдуғу кими) галмамыш-дыр, бунунла белә онун ајдын програмы олмушдур; «Молла Пәнаһын көзәллик бабында вә дилбәр вәсфиндә јаздығы гафијәләр бир о гэдәр ләтиф, ачыг вә ајдын сөзләр илә нәзмә чәкилмиш кәламлардыр ки, нә гэдәр мөһнәрсиз вә мә'рифәтсиз адам онлары ешитсә, мүтәәс-сир вә мәсрүр олар»². Вагифдә дил-үслуб демократизми

¹ Ф. Көчөрли. Азәрбајчан әдәбијјаты, I ч., Баки, «Елм» нәш., 1978, сәһ. 159.

² Јенә орада, сәһ. 178.

мәһәлличилик һесабына (мәсәлән, мүүжән гэдәр М. В. Бидадидә олдуғу кими) јаранмыр,—диалект үнсүрү адына, мәсәлән, нөшүн сөзүнү ишләдир ки, бу да шаирн әһәтә етмиш диалект мүһитинин факты дејил:

Мәни гәрг ејләдин гәм дәрјасына,
Еј чешми-хумарым, нөшүн ағладың?

Үмумијјәтлә, Вагиф дилинин милли характерини де-мократизмлә бәрәбәр мәһәлличиликдән узаглыг тә'мин едир. Һасәнәоғлу—Нәсими—Фүзули хәтти илә кәлән классик үслубун образлары Вагифдә фолклор үслубу-нун материалы олур; мәсәлән:

Мүбарәк кушуна көрсүн о јарын
Мән чәкдијим аһу налә кәлирми?
Мүргү-руһим зүлфи-јарә бағлыдыр,
Чох чәкмәсин зүлфә шанә декиләң!
Нә зүлфләрдән билиң, нә хәттү халдан,
Ејләјибдир ону диванә көзләр.

Көрүндүјү кими, классик үслуба гаршы сүн'и олараг чәбһә ачылмыр; о ифадәләр ки, классик үслубда халг руһунун фактыдыр, фолклор үслубуна да көчүрүлүр, нәтичәдә, фолклор үслубу әдәби-бәдии дили бүтөвлүкдә тәмсил етмәк иддиасына малик олур. Классик үслубда-кы хәлги әләмәтләрин фолклор үслубу тәрәфиндән һәзм едилмәси тәкчә ифадә планында дејил, мәзмун планында да кедир; мәсәлән, Вагиф:

Үнүмдән титрәди тамам вилајәт,
Елә сандылар ки, гоңду гијамәт,—
Нә гајым дурубдур ол сәрвгамәт,
Тәрпәнәјди, бир ләрзајә кәләјди,—

дејәндә, әслиндә, Фүзулинин мәшһүр «ојадыр хәлги әф-ганым, гара бәхтим ојанмазмы?!» метафорасына даја-нын, ону шәрһ едир; бу шәрһдә исә, шүбһәсиз, интибаһ дөврүнүн естетик (еләчә дә ифадә) мәнтигинә истинад олунур.

Јахуд:

Отурушу Ширин, дурушу Лејли,
Гәмзәси ситәмли, јары килејли...

Ширин—гадын, Лејли—гыз сурәтидир; классик естетик тәфәккүрдә гадын отурушу, гыз дурушу илә образлашыр,—дикәр тәрәфдән Ширин—һөкмдардыр, тахтачы вар, онун әзәмәти отурушундадыр; Лејли исә шам кими кечә-күндүз јаныр, онун да әзәмәти дурушундадыр... Рәссам (ја букүнүн, ја да Вагиф дөврүнүн рәссамы) Ширини отуран, Лејлини исә дуран јердә чәкәрди... Вагиф, әслиндә һәмин мүнәсибәти фолклор үслубунун мәнтиги илә тәгдим едир; о мә'нада ки, материал классик поетик тәфәккүрүн фактыдыр, мәнтигин натураллығы исә фолклор үслубуна аиддир... Ики мүхтәлиф әламәт бирләшдирилир,—Лејлинин дурушу илә Ширинин отурушу ејни бир көзәлин функционал әламәти кими тәгдим олунур; демәли, бурада да фолклор үслубунун мәнтиги иштирак едир, классик естетик тәфәккүрә демократик шәкилдә јанашылыр, онун идрак тәчрүбәси үмумиләшдирилир.

Вагиф фолклор үслубуну классик үслуб һесабына зәнкинләшдирилир,—бу өз јериндә; ејни заманда классик ше'р жанрларынын дилиндә хәлгиләшмә апарыр, мәсәлән:

Көрмәјә дидарыны һәр дәм чәкәр чох итизар,
Көзләрин тикмиш бахар јоллара көрдүм Вагифи.

Јахуд:

Демәсин, Вагиф, әчәл ким кәлсә мәнән чан алыр,
Кимдир оға чан верән фәрмани-јарым кәлмәмиш?..

Јахуд да:

Гәбримин дашына јазсын бу сөзү әһли-камал,
Дилбәрин мәнән узаг олмағы өлдүрдү мәни.

Әлбәттә, бу чүр ифадә демократизми классик жанры тәдричән поетик типолокијасындан мәһрум едир,—гәзәл дә, мүхәммәс дә Вагифин тәгдиминдә гошма образларыны дашыјыр; шаирин гошмаларында олдуғу кими гәзәлләриндә, мүхәммәсләриндә дә этнографик конкретлик вар, фразеоложи ифадәләрә сых-сых тәсадүф едилир. Классик жанрларын дили илә фолклор жанрларынын дили арасындакы фәргин мүәјјән гәдәр арадан галдырылмасы, шүбһәсиз, биринчи нөвбәдә, фолклор жанрларынын дилинин нормативләшмәсинә хидмәт едир; Вагиф исә бу сәһәдә һәгигәтән әвәзсиз иш көрүр,—о, классик жанрлардакы ше'рләриндә дә мәһз бу дилин (фолклор жанрларынын дилинин) тәнтәнәсини верир. Шаир классик жанрлар үзәриндә мүәјјән экспериментләр апарыр,—бу жанрлар стилизасија олунур; һалбуки фолклор жанрларына белә сәрбәст мүнәсибәт јохдур.

Ф. Көчәрли јазыр: «Молла Пәнаһ милли шаир олдуғуна бинаән, онун ше'р вә гәзәлијјаты бизим Азәрбајҗан түркләринә зијадә хош кәлир вә һәр нә онун гәләминдән зүһура кәлибсә, хаһ мүхәммәсәт вә хаһ мүрәббәәт вә хаһ гәзәлијјат, тамамиси үрәкдән вә һәгиги һәјәтдан нәш'әт едән әсәрләрдир...»¹; бу, о демәкдир ки, Вагиф жанр диференсасијасынындакы кәскин фәргләри арадан галдырмағ үчүн реал мүнәсибәтләрин ифадәсинә истинад едир, дөврүн тарихи сөзүнү дејир,—реал мүнәсибәтләрдән чыхыш етдијинә көрә дә жанрлар (онларын ифадә-образ системи) арасындакы тарихи гаршыдурмалар тәдричән кәскинлијини итирилр. Бунунла белә мүәј-

¹ Ф. Көчәрли, Азәрбајҗан әдәбијјаты, I җ., Баки, «Елм» нәш. 1978, сәһ. 159.

жән фэрглэр галмагда давам едир,—шүбһәсиз, гошмаларынын дили гәзәлләринин, мүхәммәсләринин, мүстәзадларынын вә мүәшшәрләринин дилиндән даһа миллидир; гошмаларында алынма лексика, изафәт бирләшмәләри аздыр, һалбуки классик жанрлардакы ше'рләриндә бу чүр ваһидләр кифајәт гәдәрди... Лакин образ типолокијасына көрә фәрг, демәк олар ки, јохдур,—һәм фолклор, һәм дә классик жанрлардакы ше'рләриндә метафоралашдырма принципи ејнидир...

Видади қими Вагиф дә классик ше'р жанрларынын структурунда сатирик ифадә потенсиалы тапыр, мәсәлән,

Кедибән әглү һушум намусу арым кәсилиб,
Олмушам маили-меј раһкүзарым кәсилиб,

бурада **намусу арым кәсилиб, маили-меј** (Г. Закирин мүвафиг сатирик ифадәси јада дүшүр: **маили-карт...**) ифадәләринин ишләдилмәси сатираја һазырлыгдыр...

Дәндәрди үзүн ол күли-рә'на кенә мәнән,
Ејб олмаја сөјсәм белә игбалын ичинә,—

бурада исә **сөјсәм белә игбалын ичинә** билаваситә сатирик ифадә фактыдыр, һәтта контекстин лирик интонасијасы да сатирик мәзмунун тәзаһүрүнә мане олмур...

Вагиф классик жанрлары фолклор жанрлары гаршысында тәрксиләһ етмәјә үмумән поезијанын тарихи предметини дәјишдирмәкдән башлады; мәзмун планында өзүнү көстәрән чеврилиш ифадә планында да фактлашды,—мәсәлән, диггәт јетирәк:

Виладидән кәләһ кағыз мәни фәрхәндәһал етди,
Бу һалы көрдү гәм филһал мәнән интигал етди;

Гөячә кими јашмағы чәкибдир дәһән үстә,
Вагифдән едир үзүнү пүнһан гарачаргат,—

бу нүмунәләрин һәр йкисиндә (биринчиси гәзәлдән, икинчиси мүхәммәсдәндир) классик жанр адына вәзи, бир нечә дә әрәб, јахуд фарс мәншәли гејри-функционал сөз галыр, мөвчуд семантика исә үмумән классик жанр үчүн адекват дејил; она көрә дә Вагифин классик жанрда јаздығы ше'рләрин мәзмун планы илә форма планы арасында мүәјјән мүнасибәт шәртилији вар: нә гәзәли, нә дә мүхәммәси XIII—XVI әсрләрдәки норматив мәзмунунда чыхыш етмир вә бу да онларын дилинә тәсир едир.

Вагиф ше'р дилинә данышыг әдасы кәтирди, сөзү елә деди ки, баша дүшмәк олду; бу, әдәби-бәдин дилдә реализмин мүһүм факты иди:

Әбәс-әбәс нечин гачырсан мәнән,
Мән ки, залым, адам јејән дејиләм.

Јахуд:

Кәһ да отурајдым габаг-габага,
Данышады, хош көфтары көрәјдим.

Јахуд да:

Ол Хәдичә һаггы, Сәкинә һаггы,
Хејранниса һаггы, Әминә һаггы,
Кә'бә, Мәккә һаггы, Мәдинә һаггы,
Дәрдин бу Вагифи алды, севдијим!

Данышыг әдасы о јерә чатды ки, шаир дејилмәси мүмкүн олмајан сөзү дә деди,—Вагифин дили бу бахымдан натурализмә варацаг гәдәр тәбии мәзмун (вә интонасија) әлдә етди:

Ара хәлвәт икән етмә гилү гал,
Тез ол, чыхды чаным, наз вахты дејил.

Вагиф ше'р дилини о гәдәр садәләшдирди ки, мәсә-

лән, инанмаг олмады ки, ашағыдакылар сәнәт фактыдыр:

Сәнә пешкеш етмәнәмми чан-башы,
Нечин бир кәлмәзсэн бизә, Фатимә?..

Жахуд:

Мән чаһан мүлкүндә мүтләг доғру һаләт көрмәдим...

Көрүндүҗү кими, садәләшмә ики истигамәтдә кедир,— биринчи нүмунәдә этнографик конкретләшдирмә (гонаға чан-башла гуллуғ едәрләр), икинчи нүмунәдә фәлсәфи үмүмиләшдирмә (чаһан мүлкүндә һәр чүр деҗил, мүтләг доғру һаләтин олмамағындан сөһбәт кедир) вар; һәр ики тәфәккүр просеси нитги садәләшдирир, ашкарлашдырыр,—чүнки бу садаланан әләмәтләр өҗни заманда нитг тәзаһүрүнүн (Ф. де Сөссүрүн ифадәси илә даһа дегиг десәк, нитг фәалиҗәтинин) архасында даҗанан тәфәккүр просесинин әләмәтләридир... Вагиф поетик ифадә тәрзини орта әсрләрә мәхсүс әдадан мәһрум етди, мүһнәмлиҗи арадан галдырды; нәинки гошмаларында, һатта гәзәлләриндә, мүхәммәсләриндә дә ифадә конкретлиҗинә риајәт етди:

Мәрһәба, Тифлис имиш чәннәти дүңја јеринин,
Јығылыбдыр она чәмиҗјәти һуру пәринин,
Мән бу шәһрин нә деҗим вәсфини дилбәрләринин,—
Филмәсәл шәклү шәмајилдә, бәли, һәр биринин
Мәһн-табанә бәрабәр сәрү сималары вар,—

көрүндүҗү кими, тәкчә бир јердә классик тәшбехә мүрачиаәт олуноур—Тифлис көзәлләринин «сәрү сималары» «мәһн-табанә бәрабәр» тутулуру; бу «бәрабәр»лиҗин шәртилиҗи исә бир јох, бир нечә васитә илә хатырладылыр,—һәр шејдән әввәл, «мән бу шәһрин нә деҗим (јә'ни көрәсэн нечә деҗим...) вәсфини дилбәрләринин» ифадәсини ишләтмәклә контекстдәки метафора шәртилиҗини

һазырлаҗыр, «бәрабәр»лиҗин «шәклү шәмајилдә» олдуғуну хүсүси шәкилдә гејд етмәклә бир дә бу шәртилиҗә ишарә вурур, нәһајәт, шәртилик «филмәсәл», «бәли» ара сөзләри васитәсилә мөһкәмләндирилир.

Вагиф сан ки (елә сан ки) ифадәсини кифајәт гәдәр тез-тез ишләдир,—бунун мәнтиги вар; мәсәлә бурасындадыр ки, сан ки (елә сан ки) шаһрин тәфәккүрүндә реал оланы метафорик оландан аҗырыр, реал ифадә илә метафорик ифадә арасындакы семантик типолоҗи сәрһәди мүәјҗән едир:

Санасан ки, ики гәнду шәкәрдир
Гојнундакы гоша нары, шамама!

Жахуд:

Санки бир кушәдир чәннәт бағындан,
Ачылыбдыр күлү-әлван евиндә.

Жахуд да:

Бу нечә күндүр ки, сәндән аҗрыҗам,
Санасан һәсрәтәм ил илән сәнә!

Вагиф тәкчә дөврүнүн поетик фигурларыны јарадыб нормативләшдирмир, XIII—XVI әсрләрин мәһсүлу олан классик образлары да шәрһ едир,—һәмин образлар дөврүн мәнтиги илә јенидән дәрк олуноур, мә'наландырылыр.

Классик жанрлардакы әсәрләриндә дә М. П. Вагиф һәр чүр нәср дилинин гибтә едә биләчәји бир ифадә формасы верир: **Ја будур ким, Тифлиси гәрг ејләрәм көз јашына, ол сәнәм вәсли мәнимчүн ја кәлисадан чыхыр... һансы гәмли көнлү ким, сән едәр олсан шадиман. О сәнә, әлбәттә ки, бәдкулуғ ејләр бикуман... Вагифә, ја рәббәна, өз лүтфүнү ејлә пәнаһ, Сәндән өзкә кимсәдә лүтфү инајәт көрмәдим...**

XVII—XVIII әсрләрдә нәср дилинин тәшәккүлү прә-

сеси кедир,—«Шәријар» дастан-повести јараныр; әл-бәттә, ше'р дилиндә нәср тәһкијәси мәгамларынын арт-масы да, принцип е'тибарилә, һәмин просесин тәзаһүрү-дүр, чүнки нәср дили ше'р дили әсасында тәшәккүл тапыр, ше'р дилинин һәм там, һәм дә јарымчыг нәсрлә-шән (јарымчыг нәсрләшдијинә көрә елә ше'р дили фак-ты кими галан) формалары мејдана чыхыр... Нәтичә е'тибарилә, нәср дилинин ше'р дили әсасында тәшәккү-лү (формалашмасы) һәм нәср дилинин, һәм дә елә ше'р дилинин кејфијјәтинә тә'сир едир; нәсрдә ше'р ладлары галдығы кими, ше'рдә нәср ладлары фактлашыр.

Вагифин классик жанрлардакы ше'рләриндә (хүсу-силә мүхәммәсләриндә) нәср тәһкијәси мәгамларынын мејдана чыхмасы ејни заманда жанрын өзүнүн дахили инкишафы илә шәртләнир,—шаир бу инкишафын мәнти-гинә ујғун олараг експериментләр апарыр, жанрын са-тирик ифадә потенцијасыны ашкара чыхара-чыхара нәср ладыны гүввәтләндирир. Үмумијјәтлә, Вагифин классик жанрлардакы ше'рләриндә постпозијя сатирик (про-заик) ифадә үчүн даһа типикдир; мүхәммәсләриндә, мүстәзадларында овгат лирик ладла башлајыр, **кетдикчә** прозаик лада чеврилир. Һәтта интонасијасында, мүәјјән мә'нада, Сабиранәлик мүшаһидә едилир.

Әламәт һәссаслығы М. П. Вагифин тәфәккүрү үчүн апарычы һадисәдир, она көрә дә шаирин дилиндә әла-мәт билдирән сөзләрин кәмијјәтчә үстүнлүјү мүшаһидә едилир; мәсәлән:

О шух гәмзәләрин, хәнчәә кирпијин
Күндә олур јүз мин ган габағында,
Хумар-хумар бахан ала көзләрин
Кәрәкдир верәсән чан габағында.

«Шух»луг—«гәмзә»нин, «хәнчәр»—«кирпиј»ин, «ху-мар-хумар бахмаг» исә «ала көзләр»ин тә'јинидир,—бу, әламәт һәссаслығынын биринчи сәвијјәсидир; «күндә

олур јүз мин ган габағында»—«шух гәмзә»јә, «хәнчәр кирпиј»ә, «кәрәкдир верәсән чан габағында» исә «ала көзләр»ә анддир, функционал дефинисија фактлары-дыр,—бу, әламәт һәссаслығынын икинчи сәвијјәсидир; мәтн өзү бүтөвлүкдә «көзәл»и мүәјјән едир,—бу исә әла-мәт һәссаслығынын үчүнчү сәвијјәсидир... Көрүндүјү кими, Вагифин дилиндә (еләчә дә тәфәккүрүндә) әла-мәт билдирән ифадәләрин (еләчә дә мәфһумларын) ијер-архијасы мөвчуддур; бу чүр ијерархијалылыг исә, прин-сип е'тибарилә, ганунаујғунлуг демәкдир,—Вагифин тәгдиминдә әламәт әламәти ачыр, һәтта предмет кими көтүрүлән «көзәл»ин өзү дә нәтичәдә әламәт кими чы-хыш едир.

Шүбһәсиз, әламәт билдирән сөзләрин тәкрары да әламәт һәссаслығынын фактыдыр:

Гәриб-гәриб дурдуг биканәләр тәк,
Сојуг-сојуг бахдыг диванәләр тәк;
Мәним кими бир сирдашын јанында
Гајым-гајым сарынмағын нәдәндир?
Нагис-нагис чәкәр үзүнә нигаб,
Јүнкүл-јүнкүл гачар, е'тираз ејләр:

Әламәт һәссаслығы—Вагиф дилинин һәм лүғәт тәр-кибинә, һәм дә синтаксисинә тә'сир едир; һәр шејдән әв-вәл, ифадә паралелизми күчләнир:

Дәһанын сәдәфдир, дишләрин инчи,
Сән мәни ејләдин елләр күлүнчү,
Либасын әлвандыр, чарғат нарынчы,
Сачаглар јарашыр ғырагларындан,—

бурада тә'јин олуанла тә'јин едәнин симметријасы вар; симметрија исә предметин натурал мөвчудлуғуна әсас-ланыр... Вагиф елә бил сөзлә италјан интибаһ рәссам-ларынын—Л. да Винчинин, Микеланчелончун көрдүјү иши көрүр...¹

¹ Мүг. үчүн бах: Эудженио Гарән. Проблемы итальянского воз-рождения, М., изд. «Прогресс», 1986, стр. 236—256, 296—330.

Устад сәни чәкиб манәнди-мәләк—
Бундан артыг һәггү сәј ола билмәз,—

демәклә көзәллијин (көрүнән көзәллијин) пластикасына (ејни заманда онун тамлығына, камиллијинә...) ишарә едир. XVIII әср Азәрбајчан мәдәнијјәти даһа чох дил мәдәнијјәтидир, она көрә дә Вагиф рәссам ишини дә көрүр; рәнкләрин нисбәтини профессионал һәссаслыгла (интибаһ профессионаллығы сәвијјәсиндән) мүәјјән едир.

Көрүндүјү кими, М. П. Вагифин дилиндә беләдир: предмет вар, һадисә вар, јанында да әләмәти,—ејни заманда әләмәт предмети әвәз едир (бу, интибаһ тәфәккүрүнүн көстәричисидир, апарычы фәлсәфи дүнјакөрүшүн кејфијјәтидир ки, предметә, һадисәјә мүчәррәд шәкилдә бахылмыр, идрәк һәмнин предметә, һәмнин һадисәјә онун һисс едилән тәрәфиндән дахил олур,—метафоралашма бундан сонра кедир), мәсәлән:

Кедән, кетмә, бир бәри бах, ај кедән,
Көзүм дојмаз сән тәк көзәл кимсәдән.

Јахуд:

Еј нигаб алтындан кизли бахышлым,
Көзләрин апарды сәрдән ағлымы...

«Кедән» һәгигәтән кедир; мәтләб исә бундадыр ки, о, ејни заманда, идеал олараг ашигин тәлејиндән кедир,— биринчи һалда просес конкрет шәкилдә, икинчи һалда мүчәррәд шәкилдә дәрк едилир; һәр ики һалда исә мәтләб поетикдир...

«Еј нигаб алтындан кизли бахышлым»,—бурада да конкретликлә мүчәррәдлик арасында кенетик әләгә вар; «нигаб алтындан кизли» бахыш һәм ашигин, һәм дә онун хәјалынын (идракынын) көзү илә көрүнә биләр. ...Беләликлә, һәр ики мисалда метафоралашма натурал конкретлик әсасында кедир, һеч заман да әләгә гырыл-

мыр,—Вагифин ән идеал метафорасы да натурал дајаға маликдир.

М. П. Вагифин лексикасы о гәдәр дә зәнкин дејил¹; елә шаирләр вар ки, исте'дадынын сәвијјәсинә көрә Вагифлә һеч мугәјисә олуна билмәз, лакин ондан чох сөз ишләдир. Сәбәби ондадыр ки, Вагифин сәнәткарлығыны нә гәдәр сөз ишләтмәси дејил, сөздән нечә истифадә етмәси ашкарлајыр, мәсәлән:

Дуруб гурбан олмаг сән тәк гонаға
Нушдур чанымыза, гурбан олдуғум,—

бурада нушдур чанымыза ифадәсинә диггәт јетирәк; шаир «нуш (олмаг)» сөзүнүн семантикасыны стилизасија һесабына кенишләндирир,—ејни заманда һәмнин сөзү кејфијјәтли поетик материала чевирир...

Һалбуки, мәсәлән, ашағыдакы контекстдә «нуш етмәк» классик үслуб үчүн характерик шәкилдә ишләнир,—елә бир поетик функцијаја малик дејил:

Сәндән ки чидә нуш едәрәм сағәри-күлнар,
Түнд олма, дөнүм көзләринә, өзкә сәбәб вар!

бурада исә түнд олма ифадәси мәтнин образ системини әләгәләндирир; «сағәри-күлнар»ын—шәрабын түндлүјү илә көзәлин ағыр хасијјәти—түндлүјү арасында ассионаја јарадылыр...

Јахуд:

Сөзләри гәнд, ағызлары пијалә,
Шәкәр әзмиш дилә, додаға гызлар.

Шәкәр әзмәк ифадәсиндә «әзмәк»—мәишәт мәзмунлу фе'лдир, лакин шаир ону аз гала поетизм кими нор-

¹ Бу барәдә бах: Т. Гачыјев. М. П. Вагиф дилинин «сөзлүјү».— С. М. Киров адына АДУ-нун «Елми әсәрләр»и, дил вә әдәб. сер., 1979, № 2.

мативләшдирир; јахуд «гајнамаг» фе'линдән дүзэлән «гајнар» фе'ли сифәтини көтүрәк:

Гајнар көзләринин шух бахышындан
Әчајиб фитнәләр, фелләр көрүнүр,—

көрүндүжү кими, сөз хиссинин өзү дә натурал тәфәккүрә, онун принципләринә табе олур; ән чох этнографик-мәишәт лексикасы метафоралашыр.

Ф. Көчәрли јазыр: «шаир (Вагифдән сөһбәт кедир—Н. Ч.) һәр нә вүчуда кәтирибсә, өз ана дилимизин тәрз вә ишвәсиндә кәтирибдир. Онун әш'арында исте'мал олунан түрк вә ја түркләшмиш фарс вә әрәб сөзләри елә мәнәрәтлә нәзмә чәкилибдир ки...»¹ Шүбһәсиз, бу, Вагифин «милли шаирлијинә дәләләт едир»².

Вагифин сөзә мүнәсибәти үмүмән дөврүн тәфәккүр тәрзинин мүнәсибәтидир,—XVII—XVIII әсрләрдә әдәби-бәдии дилин функционал-гносеоложи мәзмунуну Вагиф гәдәр дәгиг әкс етдирән икинчи бир сәнәткар јохдур; о, сөзү этнографик-мәишәт тәбиилијиндән чыхармадан образлашдырыр (тәбии оланла поетик олан арасында бош-луг јаранмыр), мәсәлән:

Сәк рәгибин фитнәсинә ујубсән,
Нејләмишәм, мәнән нә тез дојубсан...

Јахуд:

...Санасан шәккәрә, гәндә буланмыш,
Мәмәси, синәси, бухағы ширин.

Јахуд да:

Мәнә кизлин бир нишанә көндәрдин,
Ашкара бахшыма гахмағын нәдир?

¹ Јенә орада, сәһ. 191.
1978, сәһ. 190.

² Јенә орада, сәһ. 191.

Дојмаг, буланмаг (булашмаг), баша гахмаг кими ифадәләр XVII—XVIII әсрләрин поетик тәфәккүрү үчүн типик анлајышлары ифадә едир,—һәм анлајышлар мәтнин актив үнсүрләридир, активлик исә, шүбһәсиз, поетик тәфәккүрүн координатларынын дәјишмәси,—поетијанын халгын һәјатына дахил олмасы илә бағлыдыр; бу бахымдан классик жанрлардакы ше'рләрин дили илә дә истисна тәшкил етмир:

Шә'нинә дедим ширин сөз, бир шеј ондан дадмадым,
Бу сәбәбдән ағзы шәккәр дилрүбадән күсмүшәм.

Д. С. Лихачов көстәрир ки, орта әсрләрдә әдәби дилин вәрдиш олмуш ассијасијалары ади нитгдән тәчрид едилир,—мәишәт дили илә әдәби дил арасында нә гәдәр бөјүк мәсафә олурса, варлығын мүчәррәдләшмәси о гәдәр тә'мин олунур... Вә орта әсрләрдә әдәби дили «мүгәддәсләшдирмәк», мәишәт үчүн әлчәтмәз етмәк, елми-ләшдирмәк дә бурадан ирәли кәлир...¹

Вагиф һәмин «мүгәддәслиј»ә гаршы вурушуб она га-либ кәлди,—әвәзиндә јени дөврүн дил-үслуб еталонуну јаратды.

Вагиф сөзү, адәтән, көзләнилмәз мөвгедән тәгдим едир, лакин көзләнилмәзлик һисс олунмур; чүнки шаир сөз-сөз дејил, бәлкә бәнд-бәнд данышыр, она көрә дә онда сөзүн мухтаријјәти фактына тәсадүф едилмир.

Саз тутулуб јүз мин сәнәм ојнаса,
Чәм олубан румү әчәм ојнаса,
Көјдә мәләк, јердә адәм ојнаса,
Һәззим олмаз һәркиз өзкәдән, кәлин!—

көрүндүжү кими, сөзүн сөзлә әлагәси һәм семантик, һәм дә фоносинтактик планда мөһкәмдир...

Јахуд:

¹ Д. С. Лихачов. Исследования по древнерусской литературе, Л., изд. «Наука», 1986, стр. 27.

Тахтына чыхманам, тахтын учадыр,
Гојнуна кирмәнәм, јары кечәдир.—
Демәкинән Молла Пәнаһ гочадыр,
Сәни тамам јесәм, дојманам, кәлин,—

структур бајаты стандартындадыр (гафијәләнмәнин бу-
на ујғун олмамасына бахмајараг); бајаты стандарты исә
ифадәләрин синтактик-семантик рабитәсини мөһкәм мү-
һафизә едир.

Аз гала ки, сәнин һәсрәтин бизи
Инчәлтмишди, үзә, гурбан олдуғум.

«Инчәлмәк»лә «үз(үл)мәк» арасында семантик ба-
хымдан динамик фәрг мөвчуддур,—бу чүр лексик гар-
шылашдырма јүксәк сөз зөвгүнүн нәтичәсидир; бурада
«инчәлмәк»лә «үз(үл)мәј»ин опеимал грамматик-функ-
ционал рабитәсинин тапылмасы да һәммин сөз зөвгүнүн
һесабынадыр... Хәбәр шәклинин кечмиш заман формасы
илә арзу шәкли гаршылашдырылыр,—демәк лазымдыр
ки, һәммин синтактик гәлиб халг данышыг дили үчүн ол-
дугча типик һадисәдир, мәсәлән: истәмишди кәлә, кәл-
мишди апара, апармышды ишләдә...

Вагифин бүтүн образларынын (еләчә дә образлаш-
дырма үсулларынын) мәзмунунда демократизм әсас кеј-
фијјәт кими диггәти чәлб едир,—интибаһ естетикасынын
характери бурада да өзүнү кәстәрир; епитетләри, тәш-
бәһләри бир гајда олараг, хәлгилији һесабына норма-
тивдир, онун һәр бир образынын кенетик тарихчәси
вар...

Вагифин ифадә-образларынын колоритлилијинә көрә
бәрабәри јохдур, мәсәлән, **Бәдәнин сәрасәр күл хәрмә-
нидир...**—ифадә-образыны хатырлајаг; **хәрмән**—истили-
јин, өзү дә мөһкәм истилијин ишарәсидир... бәдәнин һә-
рарәти хәрмән истилији илә мүгајисә едилир... вә ејни
заманда буна **күл** әтри дә әлавә олунур...

Јахуд:

Башына дөндүјүм, суларын јолу,
Кедәндә бош кедәр, кәләндә долу,
Мәмәләрин үстүндән чатынын золу,—
Сән гыјсан, мән сәнә гыјманам, кәлин—

мәтн бүтөвлүкдә етнографик детал-ифадәләрдән тәшкил
олунмушдур,—«мәмәләрин үстүндән чатынын золу» ифа-
дәси исә «бәдәнин сәрасәр күл хәрмәнидир» ифадәси кү-
чүндәдир вә һәр икиси, сөзүн һәгиги мә'насында, шаирин
кәшфидир.

XVII—XVIII әсрләрдә тичарәтин инкишафы милли
тичарәт мүнәсибәтләрини јарадыр, мәдәни-әдәби тәфәк-
күрдә һәммин мүнәсибәтләри әкс етдирир; Вагифин бир
сыра образлары бу бахымдан марағлыдыр:

Сәрхош дуруб бир нәзакәт сатан јох,
Һеч содакәр фајда булмаз бу јердә.

Јахуд:

Чәвахирләр хәрч едәрәм шанына,
Әкәр мүштаг олсан сөзә, Фатимә!

XVII—XVIII әсрләрдә ичтимаи тәфәккүр тичарәт мү-
насибәтләрини һуманист мүнәсибәтләр кими изаһ едир-
ди, милли мәдәнијјәтин формалашдығы дөврдә тачирлә-
рин ичтимаи һәјәтдакы ролу күчләнмишди; она көрә дә
«нәзакәт сатмаг», «фајда булмаг», «чәвахирләр хәрч
етмәк» кими ифадәләр мәтни лирик тондан салмыр,—
сәбәби дә одур ки, тичарәт анлајышлары прозаик анла-
јышлар дејилдй, тачир тәфәккүрү перспективи олан тә-
фәккүр кими өзүнүн лирик арсеналыны мүәјјән етмәк
имканына малик иди... Вагиф әдәби-бәди дилдә (еләчә
дә үмүмән естетик тәфәккүрдә) кедән бу просеси көрүр
вә ифадә едирди.

Вагифдә ифадә конкретлији вар, лакин бу, примитив-
лик дејил; мүгајисә үчүн, Фүзули образыны бүтүн коор-
динатлары үзрә дәрк етмәк мүмкүн олдуғу һалда, Вагиф

образы бә'зән тәһлилә кәлмир. Чүнки Фүзули һәр һансы емосија олурса-олсун, ону интеллект сүзкәчиндән кечирир, мәнтигин кәшф едилмиш ганунлары илә бу емосијаја мәһдудийјәт гојур, Вагиф исә емосијаны тәбии кәлишин ихтијарына бурахыр:

Гашы каман, кирпикләри гәмәлим,
Ағзы шәккәр, додаглары јемәлим,
Әлван калағажлы, бәјаз мәмәлим,
Синәси мејданым нечүн кәлмәди?

Фүзулидән фәргли олараг Вагифдә емосијаны тәбии мәнтиг идарә едир,—Вагиф дилинин поетик системи бу мә'нада тәбии (дүшүнүлүб гурулмамыш) системдир;

Салланыб јүз наз илән һәрдем чыханда ханәдән
Һәр тәрәф бахса гырар һәм дуст, һәм биканәдән,
Әглү һуш икраһ олуб кетди мәни диванәдән,
Гара көзләр сүзүлүб, сәрмәст олуб пејманәдән,—
Аһу тәк һәр дәм дөнүб бахмағы өлдүрдү мәни,—

синтаксис һәрәкәтин заһири тәмкинини ифадә едир, лакин тәмкин алтындакы дахили һәјәчаны, емосионаллығы кизләтмир,—көзәлин «јүз наз илән» «ханәдән» чыхмасы, демәк олар ки, символлашдырылмыр, тәбии кедиши илә тәсвир едилир... «һәр тәрәф бахса гырар һәм дуст, һәм биканәдән», јахуд «әглү һуш икраһ олуб кетди мәни диванәдән» типли образлара кәлдикдә исә, бунлар классик-мәзмунунда дејил, Вагиф контексти бунлары һәмин мәзмунда еһтива едә билмәз,—бурада хәфиф бир јумор вар, тәбии поетик мәнтигин позулмамасы мәһз бу хәфиф јумор һесабынадыр.

Јахуд:

Долду дамағыма зүлфүн әнбәри,
Валәһ олду көнүл һавадан сәнә.
Әлим јетмәз, намә јазыб дәрчими
Көндәрирәм бади-сәбадан сәнә,—

бурада «зүлфүн әнбәри», «һава» вә «бади-сәба» бир-бири үчүн мәнтиги-тәбии шәрт олан образлардыр; һәмин шәрт бүтүн мәтн боју көзләнилир...

Вагифдә дилин миллилији тәфәккүрүн миллилијиндән кәлир; классик жанрлардакы ше'рләриндә ишләтдији ифадә-образлары илә фолклор жанрларындакы ше'рләриндә ишләтдији ифадә-образлар бир-биринин ејнидир,—жанрын үслуби мәнсубијјәти шаири тәрксилаһ едә билмир (мәсәлән, Ш. И. Хәтаидән фәргли олараг); мугајисә едәк:

Бојун сүраһыдыр, бәдәнин биллур,
Кәрдәнин чәкилмиш минадан, Пәри!..
...Ағыз назик, додаг назик, дил назик,
Ағ әлләрин әлван һәнәдан, Пәри! —

бу ифадәләр шаирин мәшһур гошмаларындан бириндәндир, һәмин ифадәләр мұхәммәсләриндән бириндә дә ишләнир:

Нә әчәб тәсвир олур ағ әлләрә әлван һәнә,
Мәхмури көзләр пијалә, кәрдәни мисли мина..

Милли тәрәккүрүн ифадәси өзүнү топонимик лексикада да көстәрир,—шаир мұхәммәсләриндә Тәбриз, Шәки, Кәнчә, Тифлис, Ирәван, Дәрбәнд, Губа, Бакы, Шамаһы кими шәһәрләрин адларыны чәкир; классик жанрда—һәм дә тәкчә бир ше'рдә бу гәдәр јерли топонимин ишләнмәси дөврүн ичтимай тәфәккүрү илә әлагәдардыр. Тәбиилик бурада да өзүнү көстәрир,—дүздүр, **Тәбриз, Бакы, Тифлис** типли топонимләр, мәсәлән, **Мәккә, Мәдинә, Һәләб** топонимләри гәдәр образлы олмур (нечә ки, **Фатма, Јетәр** антропонимләри **Ширин, Лејли** гәдәр образлы дејил), лакин бунларда милли колорит вар, бу исә әдәби-бәдии мәтн үчүн аз шеј дејил.

Вагиф мөвһуми дүшүнчә тәрзинин материалларындан анчаг метафора истинады кими истифадә едир; шүб-

Һәсиз, бу да Вагифин (вә үмүмән дөврүн) тәфәккүрүндәки демократизмин көстәричисидир:

Мәһшәр һекајәти мүшкүл һекајәт,
Ја һәзрәти рәсул, ејлә инајәт...

Јахуд:

Һә кәсин дүнјада бир гибләси вар,
Мән дә јөнүм сәнин сары тутмушам;

Јахуд да:

Мән Вагифәм, кујун мәнә Кә'бәдир,
Шүкрлиллаһ, мүсәллаја дөнмүшәм,

вә с.

Фүзулидә, хүсусилә Нәсимидә бу чүр ифадәләр терминологи мазмунундан тәчрид олунмур,—Вагифдә исә «мәһшәр һекајәти», «инајәт еләмәк», «гиблә»... поетик анлајышлардыр; дүнја һаггындакы ирреал тәсәввүрләр онун тәфәккүрү (үмүмән интибаһ тәфәккүрү) үчүн јаддыр, она көрә дә шаир дејә биләр ки,

Сијаһ вәсмә зивәр чәкибдир гаша,
Ону көрән көзләр истәр гамаша,—
Бир ләһзә һүснүнә етдим тамаша,
Бәһәмдүллаһ, дин-имана јетмишдим.

«Сијаһ вәсмә зивәр чәкибдир гаша»—көзәлин сифәтини: меһраба бәнзәмәсинә ишарәдир, одур ки, ашиг она тамаша едәндә «дин-имана» јетишир; ше'рин сонракы бәндиндә исә дејилир:

...Көнүл пәрваз етди галхды һаваја,
Јер үзүндән асимана јетишдим,—

вә бу да әввәлки гәнаәти мөһкәмләндирир; «дин-имана» јетишәнләрин руһу көјләрдә олур... Беләликлә, дини-пантеист тәфәккүрүн доғурдуғу анлајышлар, һәммин анлајышлар арасындакы әлагәләр метафоралашыр, сти-

листик материала чеврилир; бунун да сәбәби ичтимай тәфәккүрдә һадисәләрә тәбии демократик мүнәсибәтин гәрарлашмасындан ибарәтдир.

Вагиф тәфәккүрүнүн демократизми Видади илә Вагифин мүшаирәсиндә дә өзүнү көстәрир,—Видади Вагифә мүрачиәтән дејир:

Ахирәт сөзүнү салма јадына,
Дүрүст дејил мүтләг е'тигадына...

Елә бу чүр демократизмин нәтичәсидир ки, Вагифин дилиндә сөз нә гәдәр мүчәррәдләширсә мүчәррәдләшин, нә гәдәр образлашырсә образлашсын, јенә һәјәти мазмундан мәһрум олмур; мәсәлән, «ешг» сөзүнү Фүзули дә ишләдир, Вагиф дә,—Фүзулидә бу сөзүн суфи мазмун билдирмәк «тәһлүкәси» вар, Вагифдә исә белә бир «тәһлүкә» јохдур... Вагиф бу чүр чоһпланлылығы өз контексти илә инкар едир,—онун дилинин поетик мәнтиги тәфәккүрүнүн тәбии мәнтигинин биләваситә ифадәсидир, одур ки, ејни ифадәни, образы бир нечә дәфә тәкрат едир... Вагиф һәр ше'риндә тәфәккүрүнүн мәнтигини јенидән фактлашдырыр, трансформлар ашкарлајыр, вариасијалар мүәјјән едир; онун поетик дилинин системи тәфәккүрүнүн системи ишығында көрүнүр, Вагиф һәтта белә демәк мүмкүнсә, дилиндән даһа чоһ тәфәккүрүндә дәгигдир.

О јердә ки, дүшүнүлән мәтләб адекват ифадәсини тапыр, Вагиф орада һәгигәтән көрүләси мүмкүн олмајан иши көрүр:

Јенә мәни јанар-јанар одлара
Дағылмыш ајрылыг салды, севдијим!
Мән һа өлдүм һәсрәт илә, дәрд илә,—
Чан сәнин јанында галды, севдијим!—

диггәт едәк: «јанар-јанар» тә'јининин «од»ла әлагәдар ишләнмәси одун шиддәтини көстәрир (од онсуз да јанан шејдир); «ајрылыг» елә «дағылмаг»дыр, һалбуки шаир

«дағылмыш аҗрылыг» деҗир... Нәтичәдә һәм «аҗрылыг»ын шиддәти ифадә олунар, һәм ашигин «аҗрылыг»а мүнәсибәти (дағылмыш, јә'ни виран олмуш, — гарғышдыр) билдирилир, һәм дә «јанар-јанар од» ифадәсинә синтактик-семантик аналокија тапылыр.

«Мән һа өлдүм һәсрәт илә, дәрәд илә,—чан сәнин јанында галды, севдијим» ифадәсинин дахили мәнтиги исә васитә илә ачылыр:

«Чанандан аҗрылан чандан аҗрылыр—
Халг ичиндә бир мисалды, севдијим».

Көрүндүјү кими, «чан сәнин јанында галды» ифадәси «чанандан аҗрылан»ын «чандан аҗрыл»масы демәк имиш,—Вагиф халга бу чүр дајаныр...

Ола биләр ки, сөзләр, ифадәләр мәншәчә милли олсун, лакин интонасија јад тәсирдән јаха гуртармасын; Вагиф дилинин миллилији биринчи нөвбәдә интонасијасындан башлајыр, мәсәлән:

Еј Кә'бәм, Кәрбәләм, Мәккәм, Мәдинәм,
Һәр заман кујиндә зијарәтимдир.
Гиблә дејил, гашларына баш әјмәк—
Кечә-күндүз, мәним ибадәтимдир:

Көрүндүјү кими, лүғәт тәркибинин јарыдан чоһу әрәб мәншәлидир, бунунла белә интонасијанын һесабына ифадә тәрзинин миллилији тә'мин олунар; Вагифин интонасијасы онун тәфәккүрүнүн мәнтигиндә сөзләриндән, ифадәләриндән даһа јахындыр... Интонасија шаирин дилиндә чоһ һалларда сөзүн, ифадәнин естетик мөвгејини мүәјјән едир:

Пәрим, сәнубәрим, күлбәрки-тәрим,
Көвһәрим, јагутум, лә'ли-әһмәрим,
Һекајәтим, фикрим, зикрим, әзбәрим,
Хәјалымда ширин ниһаным мәним.

Интонасија «пәрим, сәнубәрим, күлбәрки-тәрим...»

типли синоним мүрачиәтләри мәзмунча нејтраллашдырыр,—нејтраллашма «хәјалымда» сөзүнә гәдәр кедир, «ширин ниһаным» ифадәси автономлашыр; мәтнин естетик семантикасыны да әсасән һәмин ифадә әкс едир.

Вагиф гәдәр рәнкарәнк интонасијасы олан икинчи шаир тапмаг чәтиндир,—бу, интибаһ емосијасындан кәлирди; интибаһ емосијасы өзү гәдәр тәбии интонасија формалашдырырды, ону чешидләрә аҗырыб нормативләшдирди,—ше'р дилиндә данышыг ифадәләринин артмасы да бир тәрәфдән һәмин интонасијанын тәсири иди.

Вагиф дилинин психоложи тутуму барәдә аҗрыча данышмаг лазымдыр, чүнки бу психолокија дөврүн психолокијасыдыр,—Вагифин дили дөврүн дилидир дејәндә бурада форма планы илә јанашы мәзмун планы да нәзәрдә тутулур.

Сәһәр дура сүрмә чәкә көзүнә,
Бирчәкләрин һәлгә гоја үзүнә,
Чилвәләнә сејгәл верә өзүнә,
Иши, күчү күлүб о'намаг ола.

Дөшүн ачыб әл дәјәндә јахаја,
Ағ күлүн бағрына пејкан тоһуја,
Бәдәниндән мүшкү әнбәр гоһуја,
Зүлфү кәрдәниндә бир гучаг ола...—

шаир бурада интибаһ дөврү үчүн характерик олан дојумлулуг естетикасыны тәгдим едир; чоһлуг, боллуг, долулуг—интибаһ кејфијәтидир,—Короғлунун гырх газан плов јемәси, гырх тулуг шәраб ичмәси дә мәһз бу баһымдан естетикдир...

Вагиф дејәндә ки,

Бир маја буд кәрәк, балдыры јоғун,
Сәрасәр әт баса дзин, топуғун...—

һәмнн естетикаја әсасланыр,—бу, гәтијјән елат гадыны дежил, XVII—XVIII әсрләр үчүн универсал көзәллик нүмунәсидир; тәшбәһләр дә мөвчуд нормативлијә ујғундур.

Шаирин дилиндә етнографик-мәишәт лексикасынын чох олдуғуну гејд етдик, лакин чохлуг—кәмијјәт өлчүсүдүр,—һәмнн етнографик-мәишәт лексикасы Вагифин ичтимаи-естетик тәфәккүрү үчүн мәһз доғмадыр; ики факта бахаг:

Һәр кәсин јох исә әглү кәмалы
Дунјада алыбдыр саһиб чамалы...

Сән күлсән, бүлбүл сев, хары истәмә,
Һәркиз камал истә, вары истәмә,
Мејл ејлә Вагифә, сары истәмә,—
Өзү шаһбаз олан шаһбаз кедәр.

Лирик контекстдә ики сөз—алмаг (арвад алмаг) вә кетмәк (әрә кетмәк) там семантикасы илә иштирак едир; шаир етнографик, мәишәт мәзмунлу просесләрин естетикасына варыр...

Вагиф гадыны өртүкдән чыхарыр,—онун тәбии көрүнүшүнү, бәдән чизкиләрини, һәрәкәтини реалистчәсинә рәсм едир:

Үзүн ағ, дәјирми, көзүн мәстана,
Бахышын бағрымы дөндәрди гана,
Ағзын сәдәф, дишләриндир дүрдана,—
Әчајиб чаваһир, ләли севмишәм,—

ејни заманда кејим-кечимини дә һәмнн тәбии мөвчудлугун бәзәји, рәнки, чалары кими верир:

Каһ заман башына тирмә шал бағлар,
Каһ олур ки, зүлф кизләјиб хал бағлар,—
Кәлағажнын габағына ал бағлар
Јашылын алтындан, ағын үстүндән,—

бурада сөзлә рәнкин тарихи гоһумлугуну көрмәмәк мүмкүн дејил вә әлавә едәк ки, бу елә интибаһ тәфәккүрүнүн фактыдыр ки, сөзүн, сәсин вә рәнкин естетик функциясы бирләшир, сөз дә, сәс дә, рәнк дә бир һәдәфә дејүр...

Вагиф өз дөврүнүн ифадә-образларыны—стилистик фразеолокијасыны нормативләшдирди: **чијәр бәркитмәк**, **өткәм сөзү олмаг**, **тәрлан көнүл**, **һаваланмаг**, **башына гијамәт гопмаг**, **гәм евиндә күнчә салмаг**, **фикр-хәјалындыр көнлүм зинәти**, **ширин сөзләриндир ағзым ләззәти**, **бир гыраға чәкилмәк**, **ағзы шәккәр**, **додағлары јемәли**, **ағзы хејир сөзлү**, **көјдә мөләк**, **јердә инсан көзәли**, **ихтилат гатмаг**, **һаваланыб**, **дәхи ендирмәз бизә**, **бәһанә тутмаг**, **јол-әркан көзләмәк**, **елләр күлүнчү**, **һичранын алтындан чыхмаг**, **көзү шәрли**, **чәнк нәзәрли**, **тәшнә гојмаг**, **бәндә салмаг**, **чавабыны-суалыны кәсмәк**, **хәјалын көнлүмдә**, **көзүмдә кәзәр**, **көзүндән ираға дүшмәк**, **ким өлә**, **ким гала**; **ихтилат базары**, **сөһбәт дәми**, **гашыны-габағыны төкмәк**, **елдән ајыбдыр**, **өлүб-өлүб дилрлмәк**, **көнлүнү алмаг**, **шәкәр әзмәк**, **бир күн мәһәббәтин јүз күн чәнки вар**, **көз көрмәсә дәли көнүл истәмәз**, **баша гахмаг**, **гаш-көз атмаг**, **әл әлдән үзүлүр**, **чүнки јорғунујам мән бу јолларын**, **көнүлдән көнүлә јоллар көрүнүр**, **ағласан ағларам**, **күлсән күләрәм**, **ағырлыг сатмаг**, **көзүм дүшмәни**, **адам билиб јада салмаг**, **лачын севдалы**, **тәрлан хәјаллы**, **ағызлар тәрифи**, **дилләр әзбәри**, **сәрхош кәзишли** вә с.

Гејд олуан ифадәләрин һәр бири бир бәдин әсәр һүгугундадыр; бу чүр ифадәләр мүстәгил шәкилдә шаирин естетик идеалыны мүәјјән етмәк имканына маликдир,—әкәр бунлардан бир нечәси сонралар башга бир шаирдә (дејәк ки, С. Вургунда) варса, демәли, Вагифин естетик ифадә (мүәјјән мәнада тәфәккүр) тәрзи функционалығыны давам етирир.

XVII—XVIII эсрлөрдөн, һэтта мүәјјән мә'нада XVI эсрдән башлајараг әдәби-бәдии дилин синтаксиси милли тәфәккүрү әкс етдирир; онун структурона адекват олур,—Вагифин бу истигамәтдәки иши диггәти хүсусилә чәлб едир, чүнки о һәм класик, һәм дә фолклор жанрларынын синтаксисини бир-биринә јахынлашдырыр, ејни заманда бу чүр јахынлашдырмада нормативлији көзләјир; мүгајнсә едәк:

Олмаз белә адәм, јығылса аләм,
Мәләкдән мүкәррәм, ә'лавү ә'зәм,
Өзү бир шух сәнәм, истигнасы кәм,
Бизә әмма һәрдән нәзакәти вар.—

бурада классик әдәби-бәдии дилә мәхсус агајана ләнкәр вар...

Әјри дурду, сүзкүн бахды, чанымы
Алды о шух көзләр, әмма нә көзләр,—

бу исә халг дилинин—данышыг дилинин синтаксисидир—һалбуки һәр ики парча гошмадандыр.

Јахуд да:

Зүлфүнә гејриләрин иман верәрдим мән мәкәр?
Дөјсә мин шәмшир, гәтрә ган верәрдим мән мәкәр?
Өз хошумла әглимә нөгсан верәрдим мән мәкәр?
Һәр јетән чәллада асан чан верәрдим мән мәкәр?—
Онун ики нәркиси—шәһласы өлдүрдү мәни—

бу, мүхәммәсдир, классик жанра аиддир, синтаксисен халг дилинин синтаксисидир, ашағыдакы исә мүстәзаддандыр, јенә классик жанрын фактыдыр:

Аллаһа шүкүр, лалә јанағында ејиб јох,
Дишиндә, дәнанында, додағында ејиб јох,
Бир зәррәчә зүлфүндә, бухағында ејиб јох,
Гашында, көзүндә вә габағында ејиб јох.—
Дахы нә јашынмаг, нә бүрүнмәк, нә утанмаг
Бәсдир бу дајәнмаг! —

Синтаксис бу һалда да миллидир,—ејни заманда нормативдир, бир нечә эсрлик дахили тәкамүлүн мәһсулудур, хам дејил...

Шүбһәсиз, Вагиф әдәби-бәдии дилин инкишафында анчаг истә'дадынын стихиясы илә иштирак етмирди,—тәсадүфи дејил ки, шаир контекст (контекстдәки симметрия, симметриядан естетик јајынма...) барәдә аз гала елми-нәзәри дәгигликлә демишдир:

Бир нимтәнә ким, та ола зәрбәфтү никүтәр,
Дибә она мөһтач;
Мәтиндә тамам рабитә мөвзуну сәрасәр,
Тәк һашијә гијгач...

«Мәтн», «рабитә», «мөвзун» вә «гијгач» анлајышлары (бүтөвлүкдә) контексти (вә онун әсас компонентләрини) еһтива едир.

Үмумијјәтлә, Вагифин дилини әдәби-бәдии тәфәккүрүн инкишаф (даһа доғру олар дејәк ки, интибах) мәнтиги мүәјјән едир,—XX эсрин 30-чу илләриндә мүасир әдәби-бәдии дил билаваситә Вагифин ифадә тәчрүбәси әсасында формалашыр, шаирин дилинин перспективлији тәсдиг олунур.

«ШӘҺРИЈАР»ЫН ПОЕТИКАСЫ

М. В. Видади вә М. П. Вагифин ше'р дили контекстиндә кедән просес—классик үслубла фолклор үслубунун диалектизасы «Шәһријар»ын ше'р вә нәср дили контекстиндә дә мүшәһидә олунур,—бу исә һәмин просесин универсал мәзмуна малик олдуғуну тәсдиг едир.

«Шәһријар»ын Азәрбајчан ССР ЕА Әлјазмалары институтунун фондунда сахланан јеканә әлјазмасыны Ә. Сәфәрли нәшр етдирмишдир вә фонографик мәзму-

ду бир сыра нөгсанларына бахмажараг, бу нәшр мүкәм-мәл нәшрдир. Ә. Сәфәрли доғру олараг көстәрир ки, «Шәһријар» нәсримизин (вә әләвә едәк ки, һәмчинин нәср дилимизин—Н. Ч.) ганунаујғун инкишаф вә јүксәлишинин нәтичәси кими «мејдана чыхмышдыр вә шүбһәсиз», әсәр шифаһи дејил, јазылы әдәбијјат нүмунәсидир». Әсәрин мүәллифинин мәһз Мәһәммәд олмасы мүбаһисәлидир, чүнки онун ады анчаг устаднамәдә чәкилир (устаднамә исә, мәлум олдуғу кими, дастан мәтнин үчүн дәјишкәндир), лакин, һеч шүбһәсиз, «Шәһријар» олдуғча истәдадлы (һәтта бизә белә кәлир ки, М. В. Видади вә ја М. П. Вагиф сәвијјәсиндә) бир јазычынын гәләминдән чыхмышдыр вә һеч ола билмәз ки, һәмин јазычы башга бир әсәр јазмамыш олсун. Н. Араслы көстәрир ки, «Шәһријар»ын «әлимиздә олан әлјазмасынын мүәллифи мәлум дејилдир. Лакин онун мүкәммәл мәдрәсә тәһсили көрмүш бир јазычы олдуғу әсәрдән ајдын олур».

«Шәһријар» мәчнунлуғ тәфәккүрүнүн сүгут едиб, мәһәббәтә интибаһ мүнәсибәтинин нормалашдығы дөврүн мәһсулудур—һәтива етдији ичтимаи-тарихи мүнәсибәтләрин вә чоғрафијасынын мәзмуну етибарилә милли тәфәккүрүн фактыдыр. Классик үслуб әсәрин дилиндә, бир тәрәфдән, М. Фүзулидә олдуғу кими, там кејфијјәти илә, башга тәрәфдән исә, М. П. Вагифдә олдуғу кими, деформасијалы шәкилдә ифадәсини тапыр; мәсәлән:

«Равијани-әхбар вә мүһәддисани-хошкүфтар, нагила-ни-дүрәрбар, тутијани-шәккәришкән, ширин асари һәр әјјам кечән рузикари-зәманәдән хәбәр верир».

Јахуд:

Әкәр дүнјаи-фанидә бир кәсә чоғ дөвләт вә бәхт вә игбал верә, мәғрур олмаја вә әкәр зәррә көстәрә, гәм чәкмәјә—чүнки чәрхи-әјјами-рузикардыр.

Һеч дә јалныз о фикирдә дејилик ки, бу чүр гафијәли тәһкијә типини бүтүнлүклә классик тәфәккүрүн мәһсулу

олуб, XVII—XVIII әсрләрдә фолклор үслубунун тәзјиги илә диференсиал кејфијјәтләр газанмышдыр, һәмин тәһкијә типинин структур әсасларынын мүәјјәнләшмәсиндә илкин мәнбә кими фолклор тәфәккүрүнүн иштиракыны да гејд етмәк ләзымдыр. Мәсәлә бурасындадыр ки, классик үслубун кенетик структуру мүрәккәбдир — һәм етник, һәм дә гејри-етник (үмумрекионал) факторлардан тәшкил олунмушдур; интибаһ дөврүндә классик үслубун етник гаты функционалашыр, гејри-етник гатла тарихи әлагә зәифләјир вә үслуб өз типолокијасыны итирир.

«Шәһријар»ын мәтниндә классик үслуб бир сыра һалларда фолклор үслубу илә техники шәкилдә бирләшдирилир—бу, принцип етибарилә, XVII әср вә XVIII әсрин биринчи јарысы үчүн типик һадисәдир; мәсәлән, әсәрин әввәлиндәки устаднамә типини ики шеһрдән биринчиси фолклор, икинчиси илә классик үслубдадыр:

Сәрхош бахуб ширин-ширин данышан,
Сөһбәт арасында күлән јар һаны?
Ајрылығ мәғамы һалы пәришан
Голуну бојнума салан јар һаны?!

Ким бүлүр әјјами-мазидән, тәгәддүмдән хәбәр
Ләзыми ләјиг она олур јәгин бил мүхтәсәр
Ки, едә изһари-е-лам нә ки елми вар онун,—
Гејри алимләр көтүрсүн, анласун чүмлә бәшәр.

...Лакин бу чүр механики бирләшмәдә тәһтәлшүүр шәкилдә үзвү вәһдәтин мәнтиги ифадә олунур,—һәтта мүхтәлиф жанрларын (гошма вә гитәнин) мөвзу мотивләнмәсиндәки тарихи фәргләр дә буна мане олмур вә әслиндә, бу чүр бирләшмә тәдричән халг шеһринин структур-семантик инкишафыны — классик үслубун тәһкијә алтында да зәнкинләшмәсини тәһмин едир.

«Шәһријар» да гәһрәман «устади-камил тәк саза (1)

зинәт верүб», гејри-ади олага, классик үслубда «көрәк нә дејир»:

Хош кәлдин, сәфа көтүрдин сән бу заман, еј һәким,
Сиррими сәнә дејәрәм, ејлә пүнһан, еј һәким.
...Мән Сәнүбәр әсилзадә ата-баба хан гызы,
Горхарам наһһл оланлар дејә јаман, еј һәким.

Классик үслуба (онун жанр, дил-үслуб, һәтта идеја-мәзмун кејфијјәтинә) функционал шәкилдә фолклор үслубу мөвгејиндән тәзјиг көстәрилик—бу исә артыг XVIII әсрин икинчи јарысы үчүн типик олан һадисәдир. Вә беләликлә, «Шәһријар»ын мәтниндә классик үслубла фолклор үслубунун диалектикасы бир нечә хронология мәрһәләдә өзүнү көстәрилик—һәммин мәрһәләләр бири дикәри илә поетик тәфәккүрүн милли мәзмунда дифференсијасясынын мәнтигинә ујғун олага бағланыр.

«Шәһријар»ын дастан мәншәли әсәр олмасына баһмајараг, онда стилизасия күчлүдүр,—ади мәншәт сөһбәтләринин классик үслубда апарылмасы да бунун көстәричисидир (һалбуки классик үслубун норматив нүмунәләриндә, дејәк ки, М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»унда мәншәт информасиялары демократик диллә верилір), мәсәлән, ана оғул илә бу чүр данышыр:

«...Әмма билмәнәм нә сәбәбдүр, һәр ким ки сәнин уғрунда чалышыр вә чәфалар чәкүб, ондан нә кими хидмәтлик зүһура јетүбдир ки, мүтләга ону хатири-шәридинә кәтүрмәзсән вә бир дә бир фәгирә—әввәлә сәнә әрзи-рәһдә раст олуб, бир пара күфткү едүб вә сонра о сәнә гардаш вә сән она бачы дејүбсән вә мүтәннәффил олубсан: сәни өз бачым кими нәзәрдә дүтүб ахы, лаинги-исми-рәсм сәнә бина гојарам...—һәркиз онлары јадына кәтирмәзсән...»

Лакин бунунла белә әсәрин дилиндә һәм классик үслубу, һәм дә фолклор үслубуну үзви шәкилдә бирләшдирән чанлы диалоглар да мөвчүддүр:

«...Еј арват, бәлкә оғлун бир тәрәфә мейман кедүб, јохса бу вагт јухуда олмаз, галх, бир онун отағы тәрәф кет. Көр нә сәбәбдүр ки, о сәдасы гулағыма кәлмәз. Әкәр онун сәдасы гулага кәлмирсә, мүрғи-руһим раһәт олмаз.

Өврәт бииззат галхуб кәлди, көрдү оғлан јатубдур, гыјмады, гајыдуб кәлди.

Әри деди:

— Нә көрдүн?

Деди:

— Валлаһ, јатыбдур, гыјмадым ојадам...»

«Шәһријар»ын дили, бир тәрәфдән, М. Фүзулинин нәср дили, башга тәрәфдән, М. Ф. Ахундовун драматуркија дили илә әлағәдардыр вә демәк лазымдыр ки, һәммин мүнәсибәт нәср дилинин милли әсаслар үзәриндә дифференсијасясыны нүмајиш етдирир—әсәрин мәтниндә классик тәсвир мүнәсибәт аналитик нитглә әлағәли шәкилдә тәгдим олунур.

«...Әләлхүсус, күлһаји-рәнкарәнк вә сәбһаји-мүхтәлифә вә чешмәһаји-зүлал мисли сәлсәби вә мүрғаји хошаваз ки, күлләр мугабилиндә сәдаји-руһәфза илә нәғәмәти-дилпәсәндләр охујуб бәни-адәмә нишани-ешгдән хәбәр верүлләр вә инсаны тәрәннүмә кәтүрүб, бәзиләрин тәрәфи-ахирәт үчүн тәклиф вә ибадәти-һагг-тәәлаја мәшғул едәрләр вә бәзиләри һәвәси-һәваја салуб һәр бир адамы бир адам мајил едиб онун шөвги-дидарына руз-шәб кирифтәр олуб күнә-күнә гәзәлһаји-ләтиф вә әбјатһаји-зәриф илә рузикарын кечүрүлләр...»

М. Фүзулинин азәрбајҗанча диванынын «Дибачә»синдә (вә «Шикајәтнамә»лә) мүәјҗәнләшән классик нәср үслубу XVII—XVIII, һәтта XIX әсрләрдә вә XX әсрин әввәлләриндә дә мөвчүд олур, лакин һәр дөвр һәммин үслубда өз ичтимай тәфәккүрүнү фактлашдырыр,—классик нәср үслубу, классик ше'р үслубундан фәргли олага, әдәби дилин тарихиндә һәмишә прогрессив рол

ојнамышдыр: мѣсэлѣн, XIX ѣсрдѣ А. Бакыхановун, М. Ф. Ахундовун, «Ѣкинчи»нин, XX ѣсрин ѣввѣллѣриндѣ романтик јазычыларын (нечѣ дејѣрлѣр, «мүртѣче романтик-лѣр»ин) нѣср дили, бир гадја олараг, классик үслуб нүмунѣлѣри олса да, дѣврүн мѣзмунуну ѣзүндѣ ертива едир.

«...Һѣркан һустади-аҺѣнккѣр күрреји-атѣшѣ јавуг дүш-мѣсѣ вѣ ол күрѣдѣ мѣһнѣт чѣкмѣсѣ, аҺѣндѣн шѣмшири-пүргимѣт ѣлѣ кѣтүрмѣз вѣ саҺиби-бустан тѣгиди вѣ чѣфа гѣбул етмѣјѣ, шѣмамеји-рѣнкарѣнк онда булунмаз. Сѣн инди бу башдан горхмаг ертијатын гѣлбинѣ салубсан, бѣлкѣ, фејзијаби-һүзур олан заманда бир хишмнак вѣ бир гѣзѣб сурѣтилѣ сѣнѣ нѣзѣр гылыб суал едѣ, јѣгин сѣн онда ѣлдѣн кедѣрсѣн...»

Бу вѣ буна бѣнзѣр (ѣлѣчѣ дѣ бундан ѣввѣлки) нүмунѣлѣр тѣсдиг едир ки, «Шѣһријар»ын классик нѣср дили мѣзмуну е'тибарилѣ мѣһз XVIII ѣсрин дилидир; ашигин кѣрдүјү ишин дѣмирчи вѣ бостанчынын иши илѣ мугајисѣ олунмасы да ѣсрин естетик тѣфѣккүр мѣнтигинѣ уј-гундур,—бурада «гејри-норматив олан» мѣтнин ифадѣ фактурасыдыр: изафѣт тѣркиблѣри, һѣмин тѣркиблѣрин паралелизми, сѣч'илик вѣ с.

«Шѣһријар»ын нѣср дили илѣ М. Ф. Ахундовун драматуркија дили арасындакы ѣлагѣ кенетик ѣсаслара маликдир, бунлардан биринчиси икинчисинин мејдана кѣл-мѣси үчүн тарихи шѣрт вѣ мѣрһѣлѣдир:

«...Ѣрз етди ки, еј атаји-меһрибан, һѣркиз олмасун ки, сѣнин сајеји ѣлтафын мѣн фѣгирин үстѣн ѣскик ола, амма ѣкѣр сѣнин һали-һѣјатында вѣ нѣзѣри-шѣрѣфиндѣ мѣн бир мѣ'рифѣт тапа билмѣсѣм, сѣндѣн сонра һѣр гара күн, һѣр иш мѣним үстүмѣ тѣкүлүб, мѣн һѣјран галуб вѣ сѣркѣрдан олурам...»

Јахуд:

«Гыз деди:

— Ихтијар сизинкидир. Мүрѣххѣс бујур, бир үстүн кѣтүрсүнлѣр, тамаша ејлѣјүм, сонра сиз билүрсиз.

Чарилѣлѣр гѣдифѣсин кѣтүрдүлѣр, гыз бахды ки, күнѣкунѣ чѣваһират тѣртиб верүб вѣ хончалар дүзүбдүр ки, һеч падшаһлар сѣркарына булунмаз.

Гыз:

— Ѣчѣба, белѣ пешкѣшин гѣбул олмадыгы нѣ сѣбѣб-дүр вѣ нијѣ мѣндѣн кизлѣјүрсиз?

Анасы деди:

— Сѣнѣ мѣ'лум олур.

Гыз деди:

— Бир сѣзү ки ѣввѣл вагттан билмѣјѣн кѣс дост һѣсабындан олмаз. Бѣс мѣн сизин ѣвладыныз декүлѣм?— Дејүб барикандан чыхды».

XIX ѣсрин биринчи јарысында «Шѣһријар»дакы гѣдѣр драматуржи потенциалы олан нѣср ѣсѣрлѣринин мѣвчуд олмадыгыны нѣзѣрѣ алсаг, «Шѣһријар»ын дили илѣ М. Ф. Ахундовун драматуркија дили арасында мѣһз билаваситѣ ѣлагѣ олдуғуну демѣк мүмкүндүр.

«Шѣһријар» бүтүн ајдынлығы илѣ кѣстѣрир ки, XVIII ѣсрдѣ Ѣзѣрбајчан ѣдѣби-бѣдин дилинин күчлү драматуржи ифадѣ потенциалы олмушдур; ше'рлѣ кедѣн дејишмѣлѣр (бунлар да драматуржи мѣзмуна маликдир) үмуми мѣтнин, тѣхмини һѣсабламалара кѣрѣ, 40, диалоглар 50, тѣһкијѣ исѣ чѣмиси 10 фаизини тѣшкил едир. Белѣликлѣ, драматуржилик «Шѣһријар»ын дилиндѣ һѣм кѣмијјѣт, һѣм дѣ кејфијјѣт үслүнлүјүнѣ маликдир.

«Һѣрѣм деди:

— Ај киши, бизим гѣлбимиз нечѣ даша дѣнүбдүр ки, мүсибѣт күнү хатиримиздѣн чыхыбдыр. Аллаһ-тѣала ѣзү она рѣһм елѣсүн. Кѣрѣк илтимасын гѣбул едѣсѣн вѣ сѣвдѣ-кѣри кѣтүрүб, она бағышлајасан ки, онун хатири хош-һал ола. Мѣн инди ѣзүм Сѣнүбѣрин јанына кедѣрѣм вѣ

сән дә сөвдакәри ораја кәндәр вә өзүн дә ораја бујур, онун хатирин хошһал ғылаг.

О саат анасы Сәнубәрин јанына кәлүб кердү ки, чох нахош дуруб сарај ичиндә кәзәр, кәлүб гол бојнуна салуб, үзүндән вә көзүндән өпүб:

— Сәнә гурбан олум, нәдән бидәмағсан?—деди.

— Мән елә билүрдүм мәним бир мөһр-мәһәббәтим атам илә сәнин јанында вар ки, мән налан олан вагта сиз бир рәһм кәлүб мәнән өтрү бир нәзири-нијаз һаг јанында демиш оласыз ки, диван вагтында рәһми өзү-нүзә пешә ғыласыз, нә ки бир мәрди-гәриби һаг-наһаг сиз мә'лум олмамыш сијасәтә бујурасыз,—деди...»

Драматизм әввәл имплиссит шәқилдәдир, тәһкијәдә кизләнмишдир, сонра диалогда ачылыр—беләликлә, тәсадүфи һал дејил вә мүхтәлиф формаларда ифадә олу-нур.

«Шәһријар» мүхтәлиф ичтимаи зүмрәләрин тәфәккүр тәрзи, психолокијасы илә јанашы онларын нитгини дә еһтива едир—мәсәлә бурасындадыр ки, һәмин еһтивада һәм диференсиаллыг вар (һәр зүмрә өз дили илә данышыр—мүәјјән мә'нада М. Ф. Ахундовун «Алданмыш кәвакиб»индә олдуғу кими), һәм дә интибаһ тәфәккүрүнүн тә'сири илә дил-үслуб интеграсијасы кедир ки, бу ән чох тачир зүмрәсинин фәалијјәти илә бағланыр: тәсадүфи дејил ки, «Шәһријар»да әсас әдәби-бәдиинформасија мәһз тачирләрин нитгиндә верилир вә ән еластик нитг формасыны һәмин зүмрә нүмајиш етидирир.

Сөвдакәр Саләһ:

— Валлаһ, мән өз өлүмүмү өз бојнума көтүрмүшәм. Әбјат вә әш'ар охујуб, ахырында Сәнубәр ханым дејүб тапшурур вә бизә јалварур: кәрәк мәни мүрәххәс еләсиз ки, өз бутама кедәм. Оғул бир баба пир билүрдүм ки, бизим һәддимиз декил, әкәр кәлсә она хәта јетәр. Мәним көзүм габағында она хәта јетишмәсүн дејүб өзү-

мү хәтаја атуб дәркаһына кәлмишәм. Мүрвәт сәниндүр,—дејүб кириди.

Чаһанкир ханын атәши-гәзәби шә'лә верүб деди:

—Еј һарамзада, мәкәр бир кишинин дөвләт-малы чох олса, өз јеришүн јагнулур вә өз әли илә өз ганына баис олур? Сәнин пешкәшиндән мәнә мә'лум иди... Јахшысы бу олду—бу сөзләри өзү сөјләмәмиш билирдүн ки, сөјләјәндә вачибүл-гәлт олачағыны... **Өз фитваны ки, өзүн верүбсән.** Инди кәрәк сәни апарсунлар, мејдан башында өлдүрүб һәр парчаны мејданын бир тәрәфиндән ассунлар ки, һәр көрәнә ибрәт олсун...»

Сөвдакәр јүксәк мәдәнијјәтлә—сөзүнүн тә'сирини јохлаја-јохлаја, ифадәләрин ағыр-јүнкүлүнү севә-севә, инандыра-инандыра данышыр вә демәк лазымдыр ки, бу нитг XVII, хүсусилә XVIII әсрдә тачир нитгинин олдуғча типик формасыдыр.

Хан исә, әксинә, данышығынын далыны-габағыны фикирләшмир, һәтта **ибрәт олмағ** кими позитив мәзмунлу ифадә онун нитгиндә негатив мә'на верир.

Сөвдакәрин вә ханын дилиндә ишләнән ифадәләри мугәјисә едәк:

— валлаһ, өз өлүмүнү өз бојнума көтүрмүшәм, оғул бир баба пир, һәддимиз декил, өзүмү хәтаја атуб, дәркаһына кәлмишәм, мүрвәт сәниндүр;

— һарамзада, јеришүн јангул (мағ), өз ганына баис ол (мағ), вачибил-гәтл ол(мағ), өз фитваны ки, өзүн верүбсән, кәрәк сәни апарсунлар, мејдан башында өлдүрүб, һәр парчаны мејданын бир тәрәфиндән ассунлар...»

Марағлыдыр ки, «Шәһријар»ын дилиндә кобуд ифадәләр, бир гајда оларағ, сарај мүһитиндә ишләнилир; мәсәлән: Көр инди сәнә нә **паз јонарам... Сарсағлар**, һәр бириниз бир шаир олуб мәни јухудан галдурдыныз... **Чох вәз охума**, кәлди-кәдәр ашигсән вә с.

Кэндли гыз (эсэрдэ онун Шәмсәддинли маһалындан олдуғу көстәрилир) сарајда сөһбәт етмәли оларкән, һәр шејдән әввәл, сарај әһлине мүрачиәтән дејир: «...Мәним кечә вә күндүз куш вә һушума сәдаји-һејванат вә сөвти-надан гејр бир сәс кәлмәјүб вә һәмнишиним дә чаһил чаван, надан вә әһли-сәһрадур. Әкәр мән дә бир чүз'и һүнәр заһир олса, кәрәк күлл мүгабилиндә дутуб, ејбимү үзүмә дутмајүб бөјүк вә кичикләр јанында шәр-мәндәлуғ чәкдирмәјүб вә вәзирә хәчаләт вермәјәсиз.

Тамам әһли-мәчлис бунун көфтарына тәәччүб едүб дедиләр ки, сөзләри чүмләси доғру вә өзү сәһранишин... Бу гәдәр фәһм-фәрасәт саһиби сөһбәтдә дә гүсур гојма-јачагдур».

Вә кәндли гызын «сөһбәт»инә (мүхәммәс охујур) гу-лаг асандан сонра һамы бу фикрә кәлир ки, о, һәмишә һәмсөһбәти-әһли-сәһра олуб исә дә, аллаһа анд ичүн, нә сурәтдә вә нә фәһм-камалда күлли-мәмалики—Күрчүс-танда бәрәбәри јохдур».

«Шәһријар»да мүхтәлиф ичтимаи зүмрәләрин «интегрәсијасы» милли интибаһын көстәричисидир,—интибаһ тәфәккүрү тачир (буржуа) дүнјакөрүшүнүн потен-сијасы һесабына тарихи тәфәккүр (вә нитг) диферен-сиаллығыны «бир мәхрәчә» кәтирир. Эсәрин гәһрәманы интибаһ дөврүнүн характерик хүсусијәтләрини ифадә едир—мәсәлән, онун ичтимаи үнсијјәт еһтирасы буну көстәрир: «Тәвәггә вә илтимас ејләрәм, бир нечә вәгт мәни дә өзүн илә сәфәрә апаруб вә сејран гылдурасан ки, һәр јердә дост мүсаһиб тапуб вә хәри-фүрүхт шәрт-ләриндән анлајуб өзүм үчүн бир шеј кәсб едәм ки, сонра бимә'рифәт олуб ариф-үрәфа мәчлисиндә хамуш гал-мајым вә мән дә мәчлис илә күфтара гадир олам».

«Мәчлис илә күфтара гадир олмағ» интибаһ дүнјакө-рүшүнүн јаратдығы анламдыр вә бу чүр үнсијјәт еһти-расы милли ичтимаи тәфәккүрүн формалашдығы XVIII

әср үчүн тамамилә тәбиидир—һеч шүбһәсиз, әдәби ди-лин күтләвиләшмәсиндә дә һәмнин еһтирас аз рол ојнама-мышдыр.

«Шәһријар»ын дилиндә тичарәтлә бағлы чохла ифа-дәләр, терминләр ишләнир: мал-дөвләтинин һесабын билмәмәк, хәрч чәкмәк, јүк бағламағ, сәфәрә чыхмағ, тичарәт етмәк, чәрчилик, сөвда, мүамилә, мүштәри, баһа вермәк вә с.

Эсәрин идеја-мәзмуну онун поетик структурона би-лаваситә тә'сир едир—тачир дүнјакөрүшү тачир әхла-гы, тачир мәишәти илә јанашы онун дили (лексикону) дә эсәрә кәлир. «Шәһријар»ын гәһрәманы һәр сөһбәтдә өзүнүн нәјә гадир олдуғуну көстәрир: «Елә мәтин чаваб илә тәгрир вә әрз едәрди ки, кәрән машаллаһ дејүб вә тәһсин едәрдиләр ки, бари-худаја, бир сөвдакәр оғлун-да белә камал, белә чамал, белә мә'рифәт ола ки, тамам һүззари-мәчлис буна афәрин-афәрин дедиләр».

XVII—XVIII әсрләрдә тачирләрин тәдричән чох мү-һүм ичтимаи гүввәјә чеврилмәси, нәтичә е'тибарилә, он-ларын һәкимијјәтә чан атмасына кәтириб чыхарды—биз бунун ифадәсини «Шәһријар»да да көрүрүк: эсәрин гәһ-рәманы, Шаһ Аббасын хүсуси фәрманы илә Күрчүстан ханы тә'јин едилир. Вә бүтүн бунларла әлагәдар оларағ эсәрдә бир сыра фәрман формалары (әлбәттә, бәдин мәтнин тәләбинә ујғун шәкилдә) верилмишдир,—бу, бир тәрәфдән, реализмә хидмәт едир (дөврүн ичтимаи мән-зәрәсини конкретләшдирир), башга тәрәфдән, эсәрин ди-линдә функционал үслубларын диференсиәсијасы илә јанашы интегрәсијасына да тарихи-ичтимаи еһтијач ол-дуғуну көстәрир.

«Шаһ Аббас бујурду:

— Бир фәрман јазын ки, шәһри-Тифлисин әјаләт вә бәкләрбәклики Шәһријара ән'ам олунсун. Мин бә'д «Шәһријар хан бәкләрбәки—Күрчүстан дејилүб, мүсәм-

мә олсун. О һалда бир фәрман Чаһанкир хана ки, сәнин өвладың верилән кимсәнәјә ханлуг лајиг олуб вә вермәк вачиб иди. Күрчүстан мәмләкәтини, Шәһријара ән'ам едүб вә Шәһријар хан мүсәмма етмишәм... Вә бир фәрман дәхи чәми Ираг вә Иран ханларына вә султанларына јазуб көндәрилди ки, һәр заман Шәһријар хан варид вә үбур едәндә мәрәсими-хидмәт вә тә'зим илә вә лајиг пешкәшләр илә мәнәббәт вә мүраат едәсиз, та ки, шәһри-Тифлисә дахил ола».

О һалда ки, дәвләт фәрманынын мәзмуну барәдә сөһбәт кедир, нәинки фәрманын мәтни, һәтта онунла әләгәдар һадисәләр дә рәсми үслуб үчүн характерик олан классик үслубда тәсвир олунур:

«Вәзир мәчму әкабири-әран вә дусти-шәһри-Тифлис истајуб вә чәм едүб, фәрмани-гәза чәрјани-шаһәншани-падшаһи-ајуаләмпәнаһы чыхаруб әһли-вилајәт јығылуб тамам зијарәт едүб, көзләринә сүрүб, бир мирзаји-саһибиниша кәлүб фәрмани-падшаһы охујуб мәзмуни-фәрмандан мәлум вә изһари-мәрһәмәт, ларејб шаһәншаһ, Шәһријар хан әјаләти-вилајәти-Күрчүстан олмағы ашкар олан заман топханәләрә әмр олунду шадјанәлуг еләсүн... Вәзир әмр еләди ки, тамам бәзиркан вә әкәбирани-Күрчүстан һазыр вә амадә олун ки, һәр вагт тә'лимеји-тәшрифи-шәрифи-Шәһријар хан вүрудиндә тамам-камал һәр јерә әмр олунса истигбалә кедәк...»

Мүгајисәләр көстәрир ки, I Пјотрун Азәрбајчана көндәрдији фәрманын—манифестин дили илә бу дил арасында әсаслы бир фәрг јохдур,—бу исә ону көстәрир ки, «Шәһријар»ын мүәллифи ханлыглардан биринин сарайында јашамыш (бу бахымдан да М. П. Вагифи хатырладыр) рәсми үслубу бүтүнлүклә мәнимсәмишдир.

«Шәһријар»ын олдугча мүрәккәб синтаксиси вардыр,—мүрәккәблик һәм мәтнин структурона, һәм дә аб-

засларың, чүмләләрин структурона андир—чоһ һалларда синтаксис классик үслубла фолклор үслубунун оптимал үзви рабитәсини әкс етдирир;

«Чаһанкир хан һәрчәнд өз гәлбиндә чоһ хошһал вә ризамәнд олуб шүкри-илаһи едәрди ки, әкәр мәним гызым бу әрзи-мүддәтдә бу гәдәр чәфа вә мөһнәтләр көрдүсә, чүнки онун бутасы бир белә оғлан олуб, бу фәһми-фәрасәт саһибни имиш, чәкдики гәмләр, көрәндә бу оғланы, чүмлә јадынандан чыхуб, әлһәмдиллаһ дејүб шүкри-илаһи едәчәкдүр, заһирдә бујурду:

— Апарын бунун ичүн мөһмандар вә хидмәткарлар верин...»

Чүмлә һәм классик нормативлијә маликдир, һәм дә данышыг формасындадыр—структуру е'тибарилә еластикдир—идрак ону һиссәләринә парчалаја вә һәр бир һиссәнин дашыдығы информасијаны (о чүмләдән естетик информасијаны) ајры-ајрылыгдә вә бүтөв һалында (һиссә илә тамын диалектик әләгәсиндә) чәтинлик чәкмәдән гаврајыр.

«Шәһријар»ын дилиндә фе'ли бағлама тәркибли чүмләләр әсәрин үмуми үслубуна тә'сир көстәрәчәк чоһлугдадыр—һәм дә мәсәлә бурасындадыр ки, фе'ли бағлама тәркибләри, бир гајда олараг, изафәт тәркибләри илә ишләнир вә мүрәккәб структур тәшкил едир:

«Буну нечә рәва көрүрсән, ики севки мүддәти-мәдид чами-шәраби-еишгдән сәрхош вә атәши-фәрағи-һичрандан сузан, кечә вә күндүз интизари-дидари-чанан чөкүб, даимүлөвгат онун азугеји-рузикары аһ-налә олуб, јемәк вә ичмәк көрмәјиб, һәр әдна вә надан бир төһмәт илә данышуб, бу гәдәр гүссә вә гәмә таб едүб һагг-тәала лүтфүнә мүнтәзир олуб баха ки, чәрхи-рузикар бир вагт ситәмдән әл чөкүб, талеји-зәһмәткешимиз бүрчи-сәадәт чанибинә үз верүб, тәрәгги булуб вүсали-чамали-чанана

жетән вагтда бир аз дүнја малындан өтрү кенә онлары интизар гојуб, «мән мүждә апарам» дејүб кәлмәкин аш-кара зүлми-бинәһәјәтдир».

Паралел конструксиялардан истифадә олунмасы чүмләнә нә гәдәр еластикләшдирсә дә, дәрһал һисс едиләр ки, бу, јазы чүмләсидир—бу чүр шифаһи нитг мүмкүн дејил... Бунунла белә фе'ли бағлама тәркибләринин јанашы ишләнмәси түрк дилләри үчүн типик һадисәдир вә «Шәһријар»ын дилиндә белә чүмләләрин чохлуғу онун дилинин миллилији үчүн о гәдәр дә тәһлүкәли дејил, һәтта бир сыра һалларда, фе'ли бағлама тәркибләринин чохлуғуна бахмајараг, чүмлә структуру шифаһи нитг факты кими дә анлашыглы олур:

«Инди, тамаша ејлә, шадјаналуг чалыноуб вә топлар атулуб вә халгын арасына бир күнә һәј-һәј вә хүррәм-нәвалуг дүшүб ки, о күн, о кечә мүтләга ејш-ишрәтдән савајы бир фикир олмајуб, јемәк-ичмәк вә ханәндә-нә-вазәндәлуғ олуб, та ки сабаһ ачылуб күн түлу едәндә нәғгарәхана чалыноуб вә гошун чилвәләноуб атландылар вә јола дүшүб кетдиләр».

Бу вә бу типли нүмунәләр көстәрир ки, паралел конструксиялар «Шәһријар»ын поетик синтаксисинин, демәк олар ки, әсасыны тәшкил едир вә чүмлә илә мәтн арасындакы интонатив әлагә вә адәтән синтактик паралелизм һесабына јараныр. Бу бахымдан «Шәһријар» «Китаби-Дәдә Горғуд»ун дил-үслуб ән'әнәләрини давам етдирир (даһа дәгиг олар дејәк ки, ојадыр). Әминликлә демәк олар ки, «Китаби-Дәдә Горғуд»ун дили илә мүәсир нәср дили арасында «Шәһријар»ын дили дајаныр вә «Шәһријар»ын дилиндә субъективизмин нә гәдәр чох олмасына бахмајараг онун структур әсасында фолклор формуллары — дил-үслуб моделләри дурур: бунлардан ән мүһүмү, шәрти олараг, «вагт ки...» адландырдығымыз формулдур:

«Вагт ки, кәчавәдән ашаға бахуб өз мә'шугәсини көрүб ки, нә нишан илә бадә верән демишди өзүдүр, әгл башдан пәришан, аз галды кәчавәдән дүшә».

Јахуд:

«Вагт ки, саз көтүрдүләр Чаһанкир хан тамаша ејләди: чәваһири-данәнишан саз ки, һеч өз сәркәраһында бир белә саз јохдур».

«Вагт ки...» формулу чүмлә-мәтни заман мүнәсибәти әсасында тәшкил едир—бу фолклор тәфәккүрү үчүн типик һадисәдир вә онун «Шәһријар»ын мәтни үчүн кеј-фијјәт көстәричиси олмасы әсәрин фолклор мәншәјиндән ирәли кәлир. Вә демәк лазымдыр ки, әсәрин дилиндә «вагт ки...» формулу һәм фолклор тәбирилијиндә, һәм дә аномалија факты кими ишләнир; тәбии норманын аномалија фактына чеврилмәси јазынын тәләбиндән ирәли кәлир.

«Вагт ки, чадыра јахун кәлдүкдә Сәноубәр ханым габағына чыхуб вә әл узадыб, әлиндән дутуб, кәчавәдән дүшүб гол-бојун ики мәләки-асиман вә ики һури-гылман чадыра кирдиләр, бир пара бир-бириннән әһвал сорушуб вә кечән ишләрдән данышуб, Сәноубәр бујурду...»—чүмләсиндә «чадыра кирдиләр»ә гәдәр бир, ондан сонра исә башга бир мәнтиги-грамматик заман ваһидидир: һадисәләрин ардычыл баш вермәсинә бахмајараг, онлар группашдырылыр—бу чүр группашдырма шәрти олса да, һәр һалда ме'јары вар (чадыра кирәнә гәдәр севкиллиләр данышмырлар, чадыра кирәндән сонракы һәрәкәтләр исә анчаг нитг һәрәкәтләридир), бунунла белә јазы тәфәккүрү һәмин формулу мөвчуд функционал һәчминдә гавраја билмир, она көрә дә, әсәрин дилиндә, мәсәлән, ашағыдакы шәкилдә бирбаша грамматик аномалијалара тәсадүф олунур:

«Вагт ки, бунлар гәрени-мәчлис оlanda (олдулар олмалы иди —Н. Ч.), нә көрдүләр ки, бир чох сурәт вә бир

хош сөһбәт кимсәнә мәчлисин о башында бир күрсү вә бу башында бир күрсү гојуб, әлиндә бир мүнәггәш саз, бүлбүли-хошаваз кими сөһбәт едәр...»

Шүбһәсиз, формулун функционал һәчминин јазыја гәдәрки кенишлијини нәзәрә алсаг, бурада сәһв јохдур, лакин XVIII әсрин әдәби-бәдиин мәтни үчүн вагт ки үн-сүрү тарихи функцијасыны итирмишдир (јахуд итирмәк үзрәдир).

«Шәһријар»ын ше'р дилиндә Вагиф үслубунун артыг нормативләшмиш олдуғу диггәти чәлб едир,—о образ вә ифадәләри ки, Вагиф ишләдир, «Шәһријар»ын дили үчүн дә ишләқдир:

Ағ бүллур бәдәнлу, күлкәз јанағлу,
Тамам ширин сүхән, ширин додағлу,
Һамы хәм әбрулу, о тәр бухағлу—
Белә чаван гучанлара, машаллаһ.

Јахуд:

Саги, дүз дут пијаләни, дүз јери,
Әкмә кәрдән, зүлф пәришан олмасун.
Мири-мәчлис, нечә лајиг көрүбсән—
Һәр надана бөјүк хидмәт гылмасун.

Умумијјәтлә, «Шәһријар»ын ше'р дили илә нәср дили арасында мүкәммәллик бахымындан әсаслы бир фәрг јохдур—һәр ики нитг формасы әдәби-бәдиин дилин интибаһ камиллијиндәдир... «Шәһријар» нәсриндә дә, ше'риндә дә сабит образ системинә малиқдир: тәбиилик вә миллилик һәммин образларын естетик мәзмунуну тәшкил едир—оғлуну узаг сәфәрә јола салан ана һисс-һәјәчанларыны ифадә етмәк үчүн «синәм гајнады» дејир. Јолда Шәһријара раст кәлән гыз исә елә көзәл-көјчәк чаванын чәлләрә дүшдүјүнү билдикдән сонда сорушур: «мәкәр сәнин ананын бағры даш иди?!» Вә беләликлә, өз дахили тәләтүмләрини ифадә едир... Шамама ханым

Шәһријара сәдагәтини «Сарбан оллам, овсарын једәрәм» сөзләри илә билдирир вә с.

«Шәһријар»ын фразеолокијасы онун поетик дилинин көстәричиси кими чыхыш едир; исти-савыға дүшмәк, суја төкүлмәк («гыз-кәлин тамам суја төкүлүб су апарурдулар») (киминсә) јаланы (киминсә) керчәкиндән иләрү кетмәк, һәр сөзүнүн бир сатыр чәримәси олмаг, мураз үстә, әгл ләшкәри, гуру чөрәки балдан ширин јемәк, гүссеји-гәмдән јүк бағламаг вә с. ифадәләр «Шәһријар»ын поетик дил мәнтигинә табе олан, ону ачан, характерини мүәјјән едән ваһидләрдир. Мүхтәлиф мәзмунлу ара сөз вә ифадәләр дә бу чүрдүр: «Додағларыны јејим, бир аз гајым де, ешитмәдим»; «Әкәр гәбул едәләр, аллаһ гојса, сүбһ тездән шәрәфи-мүлагат һасил ола»; «Сәнә гурбан олум, мән өзүм играр вә е'тираф едүрәм ки...» вә с.

«Шәһријар»ын лексикасы јекчинс дејил—һәм классик үслуб, һәм дә фолклор үслубу үчүн характерик олан лексика ишләнир, лакин бунларын ишләнмәсиндә мүәјјән нисбәт вар: Классик үслубла фолклор үслубунун лексијасы һәм үзви вәһдәтдә, һәм дә мүстағил функционал кими чыхыш едир. Әрәб, фарс сөзләринин ишләнмә тезлији јүксәқдир (изафәт тәркибләринин функционалығы илә әлагәдар олараг), бунунла белә алынма лексика, әсасән, милли тәфәккүрүн ирадәсинә табе едилмишдир.

«Шәһријар»ын дилиндә әрәб мәншәли сөзләрин тәк вә чәм формаларынын јанашы ишләнмәси кениш јайлымышдыр: ариф-үрәфа, алим-үләма, шаир-шүәра, фәрш-фруш, шејх-мәшајих, һал-әһвал, фәгир-фүгәра вә с.—мәсәлән: ...Исми-рәсми һәр китаб вә шаир-шүәралар арасында мәшһур олудур.

Бизим фикримизчә, һәммин һадисә XVII—XVIII әсрләрдә ән норматив ифадә тәрзи илә ән демократик (һәт-

та бир гэдэр дэ гејри-эдэби (ифадэ тэрзинин гаршылаш-масы (вэ элагэјэ кирмэси) нэтичэсиндэ ортаја чыхыр.

«Шәһријар»ын милли мазмунлу топонимјасы вардыр: Соғанлуг јолу, Гарајазы, Газаг, Шәмсәддинлу маһалы, Азәрбајчан, Күрчүстан, Худафәрин көрпүсү, шәһри-Тифлис, Кәнчә шәһәри, Сыных көрпү, Зәкәм, Тавус... Вэ бизэ елә кәлир ки, бу топонимләрдә ифадэ олунмуш чоғрафија ејни заманда «Шәһријар»ын јазылдығы вэ јайылыб охундуғу чоғрафијадыр. Н. Араслы гејд едир ки, мүәллифин Кәнчә илә Тифлис арасындакы јерләри дүзкүн көстәрмәси «онун Кәнчәли олдуғуну тәхмин ет-мәјә имкан верир»,—һалбуки «Азәрбајчандан харичә чыханда, јахуд Кирмандакы әһвалат тәсвир едиләндә јер адлары гејри-мүәјјән, нағылларда олдуғу кими үмуми тәрздә көстәрилир». Әлбәттә, мәсәләнин бу чүр конкрет һәлли үчүн елә бир әсас јохдур: «Шәһријар»ын мүәлли-фи ады чәкилән маһалларын бириндә анадан олуб, тәһ-сил алыб, сонрадан Кәнчәдә, јахуд Тифлисдә јашаја да биләрди—һәр һалда факт фактлығында галыр ки, «Шәһријар» Азәрбајчанын гәрб маһалларында—«Күр-чүстан ағзында» јаранмышдыр.

... Вэ бир даһа о фикрә гајыдырыг ки, «Шәһријар»ын поетик структуру классик үслубла фолклор үслубунун XVII—XVIII әсрләрдәки диалектикасыны бүтүн ајдын-лығы илә әкс етдирир.

XVIII ӘСРИН БИРИНЧИ ЈАРЫСЫНДА ДИЛ-ҮСЛУБ МЕЈЛЛӘРИ (ШИРВАН МӘКТӘБИ)

XVIII әсрин биринчи јарысында классик үслубу әсә-сән Ширван шаирләри—Нишат Ширвани, Шакир Шир-вани вэ Мәһчур Ширвани давам етдирирләр. Онларын дилиндә бу вэ ја дикәр шәкилдә классик үслуб стан-дартлары фактлашыр.

Н. Ширвани:

Зүлфи-сијаһын олду бу күн һүснүнә нигаб,
Ахшам арајә дүшдү, гүруб етди афитаб;

Ш. Ширвани:

Декил биһудә гылсам рузу шәб бүлбүл кими налә,
Ки, бағы-дәһрара бир күлзарә ашигәм, ашиг;

М. Ширвани:

Саралды рәнки-рујим, гәм јүкүндә гамәтим хәмдир,
Ә нисим кушеји-мөһнәтдә, һәр дәм хуни-дидәмдир.

Зүлфи-сијаһ, нигаб, афитаб, декил биһудә (М. Фүзу-линин ифадәсидир), рузу шәб, бүлбүл кими налә (гыл-маг), күлүзар, саралды рәнки-рујим, гәм јүкү, гамәтим хәмдир, кушеји-мөһнәт, хунидидә классик ифадә—вэ сөз-образлардыр. Неч шүбһәсиз, бу чүр образлылыг нә гэдәр камил олурса-олсун әдәби-бәдни дилә XVIII әсрин биринчи јарысында чох аз шеј верир—һәтта, мәсәлән, Н. Ширванинин

Шәби-һичран нә нәһвилә ки, сәрф олмушдур әһвалым,
Бәјан етсәм әкәр, јарә олурму, билмәзәм һали—

типли мүрәккәб кедишли ифадәләри дә әдәби-бәдни ди-лин мөвчуд (вэ артыг кәшф олунмуш) имканлары һеса-бынадыр. М. Фүзули образлары Ширван шаирләринин

диллиндә, демәк олар ки, һәр мәгамда өзүнү һисс етдирир.

Н. Ширвани—

Кәр мисли-һүбаб өзкә һәвва башыма дүшдү,
Бир дәмдә евин тикдиму јыхдым, јола дүшдүм.

Ш. Ширвани—

...Көнүлдән тагәти-сәбрим кәсиб арами-чан гәмзән,
Нә мүрвәтдир, әзизим ки, белә назү итабол олмаз.

Вә шаир нә гәдәр сәрбәстлијә чан атырса, јенә дә
М. Фүзули образларыны «шәрһ етмәк»дән узаға кетмир.
Ш. Ширвани һәтта мүрәббе-гошмасында да классик
поетик тәфәккүр нүмајиш етдирир:

Кәлдим бу чананә, дүшдүм зијәнә,
Олмушам әфсанә күлли-зәбанә,—
Јетмәдим чананә, ә'ла-мәканә,
Ешгиндә диванә галдым битәмкин;

үмумијјәтлә, бу чүр «гарышыг» ше'р дили мүхтәлиф
үслуб типләринин мүвәггәти синхронлашмасындан јә-
раныр.

XVIII әсрин биринчи јарысы Ширван шаирләринин
дилиндә классикликдән јайынма фактлары да өзүнү көс-
тәрир, мәсәлән:

Н. Ширванидә—

Ел јаман-јахшы дејәр, кәзмә бу кафәрләр илә,
Саиа јүз кәррә дедим кәзмә, мүсәлман, кәзмә!

Ол тајифәнин атдуғы һәркиз јерә дүшмәз,
Ашыг оланын аһына үлфәтли дејәрләр;

М. Ширванидә—

Јығдылар базари-ешги әһли-севда, кетдиләр,
Дәрдү гәм тәркин гылыб, пакү мүәрра кетдиләр.
Гылдилар бидәрдиләр, һәмдәрди, һәмәта кетдиләр—
Көрдүләр дәһрин вәфасын, чүмлә һәр ча кетдиләр.

Бу чүр ифадә тәрзи классик үслубун ортодокслары-
на ујғун дејил, ләкин бу, новаторлуғ да дејил; классик
тәфәккүрүн принципләринә хәфиғчә е'тинасызлығ көс-
тәрилир вә әслиндә, классик үслубун ифласы да бурадан
башлајыр...

«Классик үслубун ифласы» дедикдә классик жанр-
ларда образлылығын ашағы дүшмәси, сөзчүлүјүн ја-
ранмасыны нәзәрдә тутуруғ, мәсәлән, Н. Ширванинин

Мүшкүл ишдир дәрди һәр бидәдә изһар ејләмәк,
Дәрди бир дәрд әһлинә шәрһү бәјан етмәк кәрәк;

Раһи-ешгиндә дилү чаны нәзир ејләмишәм,
Һәр чәфа ејләрисән ејлә, пешиман декиләм;

Һанда ки, көрдүн, көнүл, јары, долан башына,
Санма ки, дөвран сәнә бир дәхи фүрсәт верир

вә с. бејтләри, принцип е'тибарилә, тавтоложии характерә
маликдир вә демәк олар ки, һеч бир чидди мәтләб ифадә
етмир.

Классик үслубун ифласы классик образларын «реал-
лашдырылмасы» чәһдиндә дә өз әксини тапыр—Н. Шир-
ванинин дили бу бахымдан да сәчијјәвидир, мәсәлән,
«кафир» образынын «реаллашдырылмасы» фактына диг-
гәт јетирәк:

Нола, кафәр гызы, бир саһиби-иман оласан,
Бирчә саат (?) мәнә сән бир кечә мейман оласан;
Олдум јенә бир дилбәри-тәрсајә кирифтар,
Әғлим кедибән зар.

Бир кафәри-сәрмәст ситајишкүни-зүннар,
Дилдари-ситәмкар... вә с.

Ширван шаирләри ејни заманда фолклор үслубунун
тарихи күчүнү дә өз үзәрләриндә һисс едирләр—бу бә'-
зән классик жанрлардакы ше'рләрдә бир мәгам кими
өзүнү көстәрир:

Һәр тәрәф күлләр ачылмыш, лалә какил бағламыш,
Һәр шүкуфә јүз ачыб, һәр сәбзә бир дил бағламыш (Мәһчүр);

бә'зән дә онларын дилинә жанр типолокијасы илә кәлир;

Аман әмри-саги, чешмим чырағы,
Мән тәк үфтадәдән кәсмә ајағы,
Ачылды лаләләр, бүрүдү дағы,
Јүзү күл, какили рејһан кәлмәјир (*Мәһчүр*).

М. Ширванидән кәтирдимиз бу нүмунәләр фолклор тәфәккүрүнүн классик тәфәккүрә тә'сиринин мүхтәлиф формаларда олдуғуну, мүхтәлиф истигамәтләрдә кетдијини (вә үмумән универсаллығыны) кәстәрир.

XVIII әсрин биринчи јарысында әдәби-бәдии дилин имканларыны нүмајиш етдирән нисбәтән ири һәмми әсәрләр ичәрисиндә Ш. Ширванинин «Әһвали-Ширван» мәнзүмәсини кәстәрмәк лазымдыр—«Әһвали-Ширван»ын дили илә М. В. Видадинин «Мүсибәтнамә»синин дили ејни типолокијаја аиддир; Ш. Ширвани јазыр:

Чәм' олуб әшрар бүнјади—шәрарәт гылдылар,
Нә әчәб шури-шәри—хосро хәсарәт гылдылар,
Өзләричүн дәвији-һөкми-имарәт гылдылар,
Агибәт дүнјәвү дин мүлкини фәрәт гылдылар,
Ғасили-дин, нәғди-иман вердиләр үсјан үчүн.

Һәр шејдән әввәл, бурада диггәти чәлб едән тәһкијә камиллијидир—лексик образлылыг хүсуси шәкилдә диггәти чәкмир, икинчи пландадыр, нағылетмә интонасијасы исә габарыгдыр. Изафәт тәркибләринин бөјүк ишләнмә тәзлијинә малик олмасы да нағылетмә тәһкијәсинин тәбилијинә әсаслы тә'сирдән мәһрумдур.

«Әһвали-Ширван» мәнзүмәсинин дилиндә драматизм күчлүдүр:

Сән демә шәһри-Шәмаһы мәнбәи-фисгү фәсад,
Хишти-бидад илә гојмушдур бинасын усад,
Чыхды зүлмүн тәхтинә шәһзадеји-алинәшад,
Јер јүзүндән мүтләә рәф олду рәсми-әдлү дад,
Ачды әббаби-баласын чәрх о дәм Ширван үчүн.

Вә бу драматизм, бир гајда олараг, халг дили, онун поетик потенцијасы илә јараныр (мәсәлән, јухарыдакы нүмунәдә сән демә ифадәсинә диггәт ет).

«Әһвали-Ширван»да Ширван, Иран, Муған, Шамаһы, Дағыстан, Эрәш кими конкрет топонимләрә, Сам (Сам Мирзә), Надир (Надир шаһ) кими тарихи-шәхсијәт адларына раст кәлинир, бунлар мәнзүмәнин дилини реаллашдырыр вә бу чүр реаллыг һадисәләрин тәсвириндә дә өзүнү кәстәрир:

Чүнки фүрсәт дүшдү, јаран, кафиристан әһлинә,
Чәкдиләр тиғи-сијасәт чох мүсәлман әһлинә,
Вердиләр чами-шәһадәт, јә'ни иман әһлинә,
Ғалдуруб хејли мөләк пејғами-ризван әһлинә
Дүшдү атәш рәшкидән та һурији-ғылман үчүн,—

бурада илк ики мисрадакы реал тәсвири сонракы үч мисрадакы «поетиклик» думанландырмыр, әксинә чанландырыр, «Кәрбәлә мејданы»нын динамик образы Ширван фачиәсини дәрк (вә ифадә) етмәк үчүн васитәјә чеврилир.

Мәнзүмәнин дили бир сыра һалларда М. П. Вагифин «Көрмәдим»дәки ифадә тәрзини хатырладыр:

Шишеји-көвлүм шикәстдир, тә'неји-бәдхаһ иләң,
Ғалмышам шимди бәлә күнчүндә дуди-аһ иләң,
Јохса бу мејданда мән базу ғылардым шаһ иләң,
Шакира, сән сидгини мөһкәм ғыл ол аллаһ иләң,
Кушеји-зилләтдә ғылмаз јүз дутан сүбһан үчүн.

Вә гејд етмәк лазымдыр ки, һәммин ифадә тәрзини Ш. Ширванинин ејни рәдифли («Көрмәдим» рәдифли) бир мүрәббесиндә даһа ајдын шәкилдә көрүнүр:

Еј Нишат, олдум гәми-һичр илә сәркәрдан, һарај,
Дөнмәди рә'јимлә һәркиз кәрдиши-дөвран, һарај,
Ја Әмирәлмә'нинин, һејдәр, шәһи-мәрдан, һарај,
Һәр кимин чәкдим чәфасын, бир вәфасын көрмәдим,—

бу дил М. П. Вагифин «Көрмәдим»дәки дилинин сәлә-

фидир вә о әдәби-бәдии дилдәки варислик әлагәсини әкс етдирир.

Нәһажәт, XVIII әсрин биринчи јарысы Ширван шаир-ләринин дилиндә (Н. Ширванидә) даһа бир үслуб перс-пективи өзүнү көстәрир ки, онун XX әсрин әввәлләриндә нормативләшдијини (хүсусилә Аббас Сәһһәтин дилиндә) көрүрүк:

Ол замандан ки, сәнә ашиги-дидар олдум,
Көвһәри-һүснүнә чанилә хиридар олдум,
Бән ки, олдум сәбәби-зијнәти-рүхсар сәнә,
Бәндән өзкә кими иди, сөјлә, киридар сәнә?
Декилијдин бу көзәлликдә сән, еј мәнвәш, әзәл,
Бән сәнин ајинеји-һүснүнә вердим сејкәл.

Јахуд:

Һәзәр сән көвһәри-насифтән едәрләр сүфтә,
Алан олмаз о заман кәр дәхи версән мүфтә.

Иш ки ишдән өтә, јох чарә дәхи еј бәдху,
Бидамаг олма бу сөздән ки, олан ишдир бу.

XX әсрин әввәләриндә һәмнин поетик интонасија, образлашдырма «јумшаглығы» вә данышыг «лорулугу», демәк олар ки, галыр, мәзмун ичтимаиләшир, маарифчи тәфәккүрүнү әкс етдирир.

XVIII әсрин биринчи јарысында бир сыра дастанлар—поемалар мејдана кәлир,—онларсыз әсрин әдәби-бәдии дил мәнзәрәсини дәгиг тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил.

Мәнһур Ширванинин ««Гиссеји-Ширзад», һамидин «Сејфәлмүлук» поемаларынын дили XVIII әсрдә классик үслубун характерини әкс етдирир,—һәр шејдән әввәл, демәк лазымдыр ки, нә «Гиссеји-Ширзад»ын, нә дә «Сејфәлмүлук»ун дили бәдии сәвијјәсинә көрә М. Фүзули поемаларынын дили илә мүгајисәјә кәлмир—һәр ики әсәр о заман јаранмышдыр ки, классик үслубун артыг

сүгут дөврү иди. Бу әсәрләрдә диггәти аз-чоһ чәлб едәк нағыл-дастан тәһкијәсинә мејлин олмасыдыр, классик, үслуб исә һәмнин мејли там күчү илә ачмаг имканындан мәнһумдур, она көрә дә мүәллифләрин иши бир сыра һалларда мүәјјән (адәтән мәнһур) һадисәни, сөзүн примитив мәнәсында «нәзмә чәкмәк»дән ирәли кетмир. Вә дил, буна мүвафиг олараг, ичтимаи тәфәккүрлә әлагәсини итирир, сөнүкләшир. XVIII әср мәнәвиләринин дилиндә тәкрарчылыг диггәти чәлб едир; мәсәлән:

Чүн јола дүшүб кәлүб рәванә,
Кәлүб јетишиб һәмнин дүканә (*Мәнһур*);

Јахуд:

Де кетсүн ичәрү чөвһәрини,
Кәтүрсүн ичәрү көвһәрини (*Мәнһур*);

Јахуд да:

Бир мејдән ичирдин мәнә ким, өлсәм әкәр мән,
Бу мәстликиндән ола билмән дәхи бидар мән, еј дост. (*Һамид*).

Классик үслуб үчүн бу чүр тәкрарчылыг чидди нөгсәндир, чүнки һәмнин үслубда һәр бир нитг ваһиди өз хүсуси семантик јүкү илә чыхыш етмәли, сөзлә сөзүн әлагәси ријазин дәгигликлә көзләнилмәлидир, һалбуки XVIII әср мәнәвиләриндә дилә гејд олунан чидди мөвгедән јанашылмыр. Классик үслубун (мәнәви үслубунун) ичтимаи нүфузуну итирмәси онда да ифадә олунур ки, М. В. Видади һәмнин формаја мүрачиәт етмир, мәсәлән, дејәк ки, «Мүсибәтнамә»ни мүхәммәс структурунда јазыр.

XVIII әср мәнәвиләриндә классик нормативлијин тәглиди өзүнү көстәрир—гәзәлдә олдуғу кими мәнәвилә дә М. Фүзули тәглид олунур:

Дәјә гыза деди: Нә баладыр,—
Билди ону ешгә мүбәләдыр.
Дәјә о гыза деди ки, һәрчәнд,

Верди она чох нәсирәтү пәнд:
—Ешиг одуна мүбтәлә олубсан,
Өзкәләрә ашина олубсан,
Бу иш сәнүн адына нә лајиг?!
Кәр ешигдә тә'н едәр хәләјиг
Кәр ону ешидә атә-анә,
Биз онлара нә дутаг бәпанә?!
Бәс кәл бу иши сән етмә, зинһар,
Нәбада атан ола хәбәрдар.
Јел кими сән әсмәкил арадә.
Атан сәни едә парә-парә... (Мәһчур);

О ифадәләр ки, М. Фүзулинин «Лејли вә Мәһчун»ундан кәлир (мәсәлән: ешиг одуна мүбтәлә олмаг, өзкәләрә ашина олмаг сәннин адына нә лајиг, тә'н едәр хәләјиг, атан ола хәбәрдар...) һәм мәзмунлудур, һәм дә реалдыр—о ифадәләри ки, мүәллиф өзү ишләдир, бир гајда олараг кејфијјәтсиз вә һәтта нөгсанлыдыр; мәсәлән, дејәк ки, «атан сәни едә парә-парә» ифадәси сәрт вә һиссиз дејилмишдир (һалбуки М. Фүзулинин «Нејләрсән әкәр атан ешитсә, Гәһр илә сәнә сијасәт етсә?» ифадәсиндә һәм гәзәб, һәм дә мәрһәмәт әкс олунур). Вә бурада ананын дајә илә «әвәз олунмасы» да бизә нитг «өкејлијинин» стихијалы тәсдиги кими көрүнүр.

Дикәр тәрәфдән, һәмнин парчада ифадә примитивлијини дә көрмәмәк мүмкүн дејил—истәр «Гиссеји-Ширзад»дан, истәрсә дә «Сејфәлмүлук»дан бу чүр примитив ифадә тәрзинә аид чохлу мисаллар кәтирмәк олар, лакин биз бир нечәси илә кифајәтләнирик:

Ширзад гыза деди:—Еј вәфадар,
Тәдарүк едәк ки, һәр нә ким вар—
Кәрәк алалум гули гәраваш,
Һәммамә кедүмү гырх верүм баш(?)
Гыз сәһрадә ол-гәрари дутди,
Ширзад дуруб һәммамә кетди.
Башыны тәрәш едиб рәванә,
Верди кисәлән пулу һәммамә... (Мәһчур);

Кизләниш иди гујуда Камил,
Бир нөкәри вар иди јә'гин бил(?)
Ол нөкәр ондан душмүш иди,
Атда гачанда көрмүш иди... (Мәһчур).

Хәзинәдәр кәтирди сандығы зуд,
Ичиндән чыхды бир хәл'әти мөвчуд.
Ону Сејфәлмүлукә пешкәш етди,
Дахи Саид үчүн чох тәшвиғ етди.
Сүлејмандан бир аты вардыр онун,
Ачиз галмышды гијмәтиндә бунун... (Һамид).

Бүтүн бунунла јанашы, XVIII әсрдә мәснәвиләрдә нағыл-дастан тәһкијәсинин мүәјјән гәдәр инкишаф етдијини дә көстәрмәк лазымдыр.

Ким вар иди падшаһ һүнәрмәнд,
Шәһринә дејәрдиләр Сәмәргәнд.
Адына дејәрди Әрдәширәм,
Шаһлар арасында бинәзирәм.
Дүнјада чох иди кәнчү мали
Әсәси-һәшәмәт илә али... (Мәһчур).

Атасы кәлди көрдү ону бәдһал,
Тәгәјјүр олду бу һалдан бәсәд һал.
Анасы сәнә үрјан кәлди бари,
Бу нә һалдыр дејүб ағларды зари.
Чавабын вермәјүб данышмаз иди,
Фәгандан гејри сөз сөјләмәз иди... (Һамид).

XIX әсрдә мәнзум һекајә дили, өз мәнбәјини XVIII әср мәснәвиләринин дилиндән көтүрүр—һадисәнин тәфәррүата вармадан тәсвир олунмасы, конкретлик, әјәнилик кими хүсусијјәтләр әсрин мәснәви дилиндә прогрессив чәһәтләр һесаб олунур.

Демәк лазымдыр ки, XVII—XVIII әсрләрдә формалашан халг дастанларынын (үмумијјәтлә шифаһи халг әдәбијјатынын) дили «Гиссеји-Ширзад» вә «Сејфәлмү-

лук» кими поемаларын дилинә елә бир тә'сир кәстәрмир, она көрә ки, һәммин поемаларда классик (вә үмумшәрг) дастан сүжетләри нәзмә чәкилмишдир—олан тә'сир исә әсрин үмуми демократик дил овгатындан ирәли кәлир:

Гаварасы дағдыр, һејбәти бәд,
Башы бәдәниндә мисли-күнбәд.
Көзләри дә гәм пијаләсидир,
Ағзы бир ајы мағарәсидүр... (*Мәһчүр*).

Јахуд:

....Отурмуш гара дағ тәк бинәһәјәт,—
Көрән адам чәкәр ондан мәһабәт.
Ики көзләри куја ган чанағы,
Чида киприк, гулағы фил гулағы.
Гара сағыр башы тәк бурну вардыр,
Догағлары паландан үстү вардыр.
Диши вардыр чүрүк чәмчә нүзуму,
Ики әмчәкләри нефит тулуму... (*Һамид*).

Бу чүр әчаиб тәсвирләр XVIII әсрдә һәлә чидди бир поетик мәтләбә хидмәт етмир,—XIX әсрдә исә һәм мәнзум һекајә, һәм дә тәмсил дили үчүн материал олур.

«Гиссеји-Ширзад» вә «Сејфәлмүлук»ун лүғәт тәркиби һәм классик үслубун, һәм дә фолклор үслубунун материалындан ибарәтдир, — һәм архаик, һәм дә мүасир лексика ишләнир, әрәб, фарс сөзләри илә этнографик мәзмунлу ваһидләр јанашы чыхыш едир, лакин бу, үзви әлагә дејилдир, даһа чох еклектика фактыдыр. Мәсәлән:

Јухудурму вә ја керчәкми сүбһан...
Бу ваги'ә керчәк ола, ја душ ола, аја (*Һамид*).

Изафәт тәркибләринә о гәдәр чох олмаса да һәр һалда тәсадүф олунур: **арами-чан, 'руһи-рәван, дохатәри шаһ** (*Мәһчүр*), **нәғмаји-мөвзун, әһли-диван, лүтфи худа** (*Һамид*) вә с.

М. Фүзулинин поемаларында олдуғу кими, XVIII әсрин поемаларында да гәзәлдән истифадә олунур вә гејд етмәк лазымдыр ки, бу гәзәлләр бир гајда оларағ М. Фүзулинин тә'сири алтында јазылмышдыр.

Бил мәни-сәркәштә кинә гәми-нардә булар,
Нә бир бәллү адым вар, нә бир мүһәјја вәтәним (*Мәһчүр*);

Кәр хејли-хәјалун кәл бир күн көнүл ичрә,
Гәм ләшкәриндән була бу чисмим кинә виран (*Һамид*);

Ләјиг сәнәдир фәрд илә тәнһалыг, еј аллаһ,
Гојдун мәни тәнһа нә әчәб бикәси-һәмраһ (*Һамид*); вә с.

МҮНДӘРИЧАТ

Азәрбајчан (тарихи-културоложи мулаһизәләр)	3
Мәстанеји-ешгәм...	15
Ашиг олдур ким...	19
Фүзулидән Вагифә гәдәр	27
Азәрбајчан интибаһы: проблемләр, мулаһизәләр...	43
Жанр мүнәсибәтләринин инкишафы:	
Видадидән Вагифә гәдәр	71
М. В. Видадинин дили	90
М. П. Вагифин дили	109
«Шәһријар»ын поетикасы	135
XVIII әсрин биринчи јарысында дил-үслуб мејлләри (Ширван мәктәби)	153

Ҷәфәров Н. Г.

Ҷ 77 Фүзулидән Вагифә гәдәр. Б.; Јазычы, 1991.
168 с.

ISBN 5—560—00734—X

Китабда әдәби-бәдии, поетик фикримизин мүнһүм инкишаф мәрһәләләри — Фүзули, Вагиф, С. Вурғун мәрһәләләри естетик-тарихи шәрһини тапыр; инкишаф мәрһәләләри арасындакы тезис—антитезис—синтез мүнәсибәтләри ашкарланыр. Азәрбајчан интибаһы проблеминә јени истигамәтдән јанашылыр.

Ҷ 460300000—22 238—90
М—656—91

С(Аз)2

ИБ № 3466.

Лыгылмага верилмиш 2. 07. 1990-чы ил.
Чапа имзаланмыш 4. 04. 1991-чи ил.
Кағыз форматы 70×108^{1/32}. Мәтбәә кағызы № 1.
Шрифтин гарнитура әдәби. Јүксәк чап усүду
илә. Шәрти ч. в. 7,35. Учот нәшр вәрәги 6,6.
Тиражы 3.000. Сифариш № 278.

Азәрбајчан Республика Девләт мәтбуат
комитәси.

«Јазычы» нәшријаты, 370005, Бақы,
Натәван мејданы, 1.

Мәтбуат истәһсалат сәнајә бирлији.

«Гызыл Шәрг» мәтбәәси, 370000, Бақы, Һәзи
Асланов күчәси. 80.

Нәшријат директору Ф. МӘЛИКОВ.
Мәтбәә директору Ә. ВӘЛИЈЕВ.
Рәссамы И. НУРӘЛИЈЕВ.
Бәдин редактору Е. ИСМАҢЫЛОВ.
Техники редактору К. БӘШИРОВА.
Корректорлары Ә. ЈУСИФОВА, С. ТАҒЫЈЕВА.

Джафаров Низами Гулу оглы

ФИЗУЛИ ДО ВАГИФА

(на азербайджанском языке)

Баку — Язычы — 1961

Издательство «Язычы». 370005,
Баку, площадь Натаван, 1.